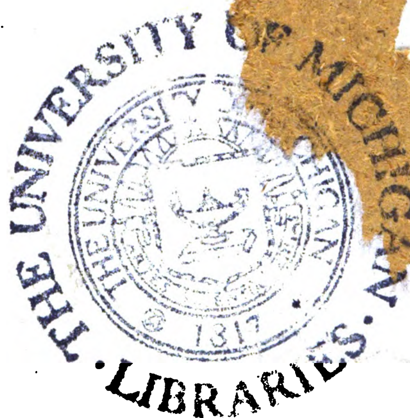

THE UNIVERSITY OF MICHIGAN
·LIBRARIES·
1817

Cicero's

Cicero, Marcus Tullius
Haghags Patshachits... .265

ՄԱՐԿՈՍԻ ՏՈՒԼԼԻՈՍԻ

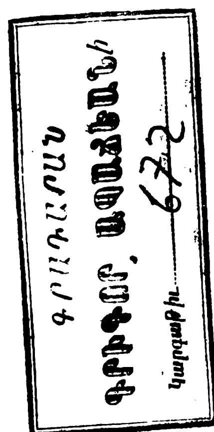
ԿԻԿԵՐՈՆԻ

ՅԱՂԱԳՍ ՊԱՏՃԱՌԻՑ

157ր.

ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆ

ՏԵԱՌՆ Հ. ՄԿՐՏՉԻ ԱՒԳԵՐԵԱՆ
ԱԹՈՌԱԿԱԼ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ
ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՈՒԽՏԻՆ

Ի ՎԵՆԵՏԻԿ
Ի ՏՊԱՐԱՆԻ ՍՐԲՈՅՆ ՂԱԶԱՐՈՒ
1845 — ՌՄՂԴ

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

ՊԵՐՃԱԽՕՍՈՒԹԵԱՆ արուեստին և հռովմէական իմաստասիրութեանն գերագոյն վարժապետ՝ Մարկոս Տուղղիոս Կիկերոն, հոյակապ անուամբն քաղաքանօթ էր ցայսօր և մերում ազգի. իսկ անմահական դրութեանցն ճաշակաւ ոչ նոյնպէս: Հանգոյն իմն մերոց երանաշնորհ Թարգմանչաց՝ և սա ինքն յԱթենացւոց քաղաքի ընկալաւ զիւրոց մարզիցն զկատարումն. և բնատուր հանճարոյն և անձնկուն ուսումնասիրութեամբ վեհագունիցն Հելլենացւոց լեալ նախանձաւոր, 'ի հռետորականսն ժամանեաց Դեմոսթենեայ կալ զուգակշիռ, և յիմաստասիրականն Պղատոնի հանգիտապատիւ և մրցակից, որոյն յատակութեամբ թերևս սուղ ինչ և քան զնա առաւելեալ. իսկ յաշխոյժս մտացն և 'ի խորագնին դատմունս և յարտասանութեան հնարս ամենեցուն իսկ Հելլէն և Հռովմայեցի ռետրոյ գերազանց:

Արդարև յիրաւի է մեզ աւաղել, զի ոչ յաջողեաց Հարանցն մերոց՝ և հռովմէական բարբառոյն լինել հետամուտ. ապա թէ ոչ, աներկմիտ վստահութը մարթ էր մեզ ակն ունել 'ի լատին լեզուէ յառաջ քան զամենայն չնաշխարհիկ երկասիրութեանց մեծի մատենագրիս թարգմանութեան. որով և բարբառս մեր 'ի վերայ ընտիր վսեմութեան գեղոյն և զՀռովմայեցի պատմուճանին զխրոխտ պերճանացն առնոյր զզարդարանս: Այլ զի մեք վերջացաք յայնպիսւոյ ակնկալութենէ, և դարձեալ զի ցանկալի մերազնեայց գիտեմք զվեհի մատենագրին զիմաստս, ընծայեմք աւասիկ ուսումնասիրու-

թեան նոցին մերովս թարգմանութեամբ զՊատշա-
ճիցն, կամ որպէս այլք անուանեն զՊաշտամանց գիրս, որ 'ի հիացումն կրթեալ են զդարս և զազգս ամենայն՝ ազնուական և յստակ ոճովն, և ուղղադատ և ազդողական և լուսաւոր վարդապետութեամբն՝ որպիսի չէր իսկ արդեօք կարծելի 'ի հեթանոսական հանճարոյ:

Հաստուսցուք աստէն համառօտիւ և զպատճառս մատենիս: Զհետ բռնամահ վճարելոյ 'ի կենաց Յուլիոսի Կեսարու, իբրև Մարկոս Անտոնիոս խռովն հարեալ 'ի ժողովրդեանն Հռովմայ՝ կենախուզ կամէր լինել որոց գործակից սպանութեանն եղեն, Կիկերոն ևս ընդ այլոցն օրինակի խոյս ետ 'ի քաղաքէն յերկիր կալուածոց իւրոց. անդ յանդորրաւէտ տեղւոջն առաւել ևս պարապով յիմաստասիրականսն միտ եդեալ, մատենագրեաց և զՊատշաճիցն գիրս երեսին յառանձին պէտս որդեկին իւրոյ, որ յԱթէնս էր 'ի ժամուն՝ Կրատիպպեայ աշակերտեալ ճեմական իմաստասիրի: Եւ կալաւ իւր յայսմ օրինակ առաւելապէս զՊանետիոսի հռոդացւոյ զմատեանն որ. Յաղագս Պատշաճին մակագրեալ. իսկ յերրեակ դասուց բարոյախօսից ժամանակին, Ակադեմեանցն ասեմ և Ճեմականաց և Ստոյիկեանց, որք թերևս բանիւք չափ ևեթ հակառակէին (յարդիւնսն միաբանեալք) թէ զինչ համեստն և վայելուչն իցէ կամ պատշաճ, սա զՍտոյիկեանցն ընտրեաց զկարծիս: Եւ յառաջնում անդ 'ի գրոցն աւանդեալ զսահմանն պատշաճիցն և զբաժանումն, յերկրորդումն յայտ առնէ եթէ զինչ ինչ օգտակար իցէ և կամ վնասաբեր. և յերրորդին 'ի կշիռ ընդ միմեանս արկեալ զվայելուչն և զօգտակար, 'ի քննին առնու եթէ զոր ինչ 'ի նոցանէ ընտրել առնուլ պատշաճ իցէ՝ յորժամ հակառակել ընդ միմեանս թուիցին:

ՄԱՐԿՈՍԻ ՏՈՒՂՂԻՈՍԻ

ԿԻԿԵՐՈՆԻ

ՅԱՂԱԳՍ ՊԱՐՏԱՃԻՑ

ԱՌ ՄԱՐԿՈՍ ՈՐԴԻ ԻՒՐ

ԳԻՐՔ ԱՌԱՋԻՆ

Ա. ԹԷՊԷՏ ԵՒ քեզ, Մարկիէ որդեակ, որ յամէ հետէ աշակերտեալդ ես առ ոտս Կրատիպպոսի[1], և այն յԱթէնս, պէտք են ճոխանալ խրատուք և մարզիւք իմաստասիրութեան՝ և՛ յաղագս ծայրացելոյ վարժապետին և քաղաքին մեծութեան, յորոց մին գիտութ՟բ և միւսն օրինակօք բարգաւաճ զքեզ առնել կարող են, սակայն զոր օրինակ ես ինքնին առ իմ օգուտ միշտ զլատինականն ընդ յունականին լծորդեցի՝ ոչ միայն յիմաստասիրութեան մասին, այլ և 'ի կրթանս պերճախօսութեան, 'ի դէպ և քեզ զնոյն վարկանիմ գործ, զի համազօր գտանիցիս յերկաքանչիւր բանասացութեան հանդէսս: Այս առ այս մեք, որպէս թուի, մեծապէս օճան մատուցաք մերազնեայ որերոյն. որպէս զի ոչ միայն հետևակքն 'ի հելլէն դպրութիւնս, այլ և որ ներհունքն են՝ համարին զանձինս հրահանգեալս փոքր 'ի շատէ և յաւտենաբանել և 'ի դատել: Սմին իրի ուսանելով ուսցիս 'ի պետէ անտի իմաստասիրաց ժամանակիս, և ուսցիս ցոր-

1 Կրատիպպոս հայրենեօք 'ի Միտիլինեայ՝ երևելի էր յոյժ 'ի ճեմականս ժամանակին:

չափ և կամիցիս․ իսկ կամել ցայնվայր, զի որչափ և յառաջադէմ լինիցիս՝ մի զղջանայցես։ Բայց սակայն ընթերցջիր և զմերս, որ ոչ կարի օտարանան 'ի Ճեմականացն․ քանզի ըստ նոցա և մեք սոկրատեան և պղատոնական կամիմք գոլ։ Ի գործս ըստ քում կշռութեան վարեսջիր, չարգելում․ իսկ 'ի լատին վարժս վերծանութեամբ մերոցս ևս քան զևս յառաջադէմ զարգասցիս։ Եւ մի յանդգնութիւն քեզ բանս թուեսցի․ քանզի զիմաստասիրելոյն զգիտութիւն շնորհելով իմ բազմաց, եթէ անձին պահիցեմ զսեպհականն ատենախօսի, ըղխօսելն ասեմ վայելուչ՝ յստակ և պերճ, քանզի 'ի դոյն ջանս զկեանս իմ ծախեցի, թուիմ զիմ իրաւունս պահանջել։

Վասն որոյ մեծապէս յորդոր քեզ լինիմ Կիկերոնդ իմ, զի ոչ միայն զատենախօսութիւնս իմ, այլ և զայսոսիկ զյաղագս իմաստասիրութեան գիրս որք զուգահաւասար են գոգցես նոցունց՝ ընթերցցիս մտադիւր։ Քանզի թէպէտ և առաւելագոյն կորով է բանից, սակայն և զայս ազգ բանախօսութե զվայելչականն և զչափաւոր՝ արժան է պատուել․ և յայս իսկ ոչ զոք 'ի Յունաց տեսանեմ ցարդ ձեռն արկեալ, զի նոյն այր յերկաքանչիւր մասին երկասիրիցէ, և զհետ լիցի ատենաբանութեան, և միանգամայն այսմ խաղաղաւէտ վիճաբանութեան ազգի։ Բայց եթէ յայս թիւ համարոյ զրեացէ ոք զԴեմետրիոս փաղերացի[1], զվիճաբանն նրբախօս, զհռետորն ոչ այնչափ հզօր՝ որչափ քաղցր 'ի բանս․ որով դիւրաւ ճանաչի Թէոփրաստեայ լինել աշակերտ։ Բայց թէ մեք որքան զտաք յերկաքանչիւրումն յառաջադէմք, այլոց իցէ դատել․ այս ինչ հաւաստի է, զի յերկաքանչիւրն իսկ պարապեցաք։

Ապաքէն և Պղատոնի, որպէս կարծեմ, եթէ կամեցեալ էր ատենախօսութեան պատկառ կալ, կարող էր վսեմութեամբ և ճոխաբար ճառել․ և Դեմոսթենեայ եթէ զոր միանգամ 'ի Պղատոնէ ուսեալն էր՝ պինդ 'ի մտի կալեալ էր, և կամեցեալ բարբառել յայտնի, պերճ և շքեղ կարող էր զբանն յօրինել։ Նոյն է ինձ ասել և զԱրիստոտելէ և զԻսոկրատեայ․ յորոց մէն մի

1 Դեմետրիոս փաղերացի դիւանապետ էր Պտղոմեայ արքայի եղբայրասէրն կոչեցելոյ։

իւրովն զուարճացեալ ուսմամբ՝ ապախտ զմիւսովն արար ։

Բ. Արդ այն ինչ եղի 'ի մտի գրել զարգիս առ քեզ ինչ ինչ, և առ յապա զբազում ինչ, կամ եղև ինձ յայտմանէ մանաւանդ առնել սկիզբն, որ քումդ հասակի և իմում աստիճանի իցէ քաջավայելուչ։ Զի թէպէտ բազում ինչ իրք են յիմաստասիրութեան ծանր ծանր և պիտանացու, զորոց գեղեցիկս և ճոխագոյնս ճառեցին իմաստասէրք, սակայն արձակածաւալ ինձ թուին որ ինչ միանգամ 'ի նոցանէ պատուիրանաւ աւանդեցան յաղագս Պատշաճից։ Քանզի չիք և ոչ մի ինչ կենաց մասն, ոչ 'ի հասարակացն և ոչ յառանձինն գործս, ոչ յատենի և ոչ յառտնին իրս, եթէ դու քեզէն ինչ գործիցես, և եթէ ընդ այլում դաշնաւորեսցիս, որում հնար իցէ անբաժ լինել 'ի պատշաճէն. և յայդմ իսկ հաստատեալ է ամենայն լաւութիւն կենաց, որպէս և յանտեսն առնել՝ վատթարութիւն։

Այլ սոյն այս խնդիր՝ հասարակաց է ամենայն իմաստասիրաց։ Վասն զի ո՞ այն որ իցէ, որ առանց աւանդիչ լինելոյ իրիք 'ի պատշաճից՝ իմաստասէր զանձն համարձակեսցի անուանել։ Բայց են և խրատք ինչ վարդապետութեան, որ յառաջի առնել անդ զբարեաց և զչարեաց զվախճանս՝ վեր 'ի վայր առնեն զպատշաճն գլխովին։ Զի որ զգերագոյն բարին այնպէս սահմանիցէ, մինչև չունել նմին ընդակցութիւն ինչ ընդ առաքինութեան, և զայն յանձինն դիւրութենէ չափիցէ, և ոչ 'ի լաւութենէ, այնպիսին եթէ պնդեսցի յիւր կարծիս, և ոչ յաղթահարեսցի երբէք յերեսաց բնութեանն լաւութեան, չէ և չէ կարող՝ ոչ բարեկամութեան լինել սպասահարկու, ոչ արդարութեան և ոչ առատաձեռնութեան։ Այլ որ զցաւս ծայրացեալ ինչ չարիս վարկանիցի, անհնար է այնպիսւոյն քաջարի լինել ամենևին. որպէս և ոչ բարեխառն՝ որ զփափկութիւնն ծայրագոյն գրեսցէ բարի։

Այս ամենայն թէպէտ և քաջայայտ, և անկարօտ բազում խնդրոյ, սակայն ընդ խնդրով արկաւ 'ի մէնջ յայլում վայրի[1]։ Ապա ուրեմն եթէ վարդապետութիք այդպիսիք զհաստատութիւն կամիցին առնուլ 'ի բանս

1 Ի Տուսկուղ. խնդ. գիրք Դ. ևս և 'ի գիրսն յաղագս Վախճանի բարեաց և չարեաց։

իւրեանց, անմարթ է նոցա ճառել ինչ զպատշաճից։ Այլ չէ իսկ հնար եթէ աւանդեսցին պատուէրք պատշաճից հաստատունք, կանդաղեալք, և համեմատք ընութեանն օրինաց, բայց միայն 'ի նոցունց՝ որք զառաքինութիւն ևեթ, և կամ յայնցանէ որք զառաքինութիւնն առաւելապէս ասացին ցանկալի ըստ ինքեան լինել։ Վասն որոյ և տրւչութիւն պատուիրանիդ ստոյիկեանց, ակադեմեանց և ճեմականաց է անկ. վասն զի վաղ իսկ հերքեալ են Արիստոնին, Պիւռոնի, և Հերիլլայ կարծիք. և էր արդեօք և նոցա ունել ինչ իրաւունս ճառելոյ զպատշաճից, եթէ թողեալ էր նոցա ընտրական ինչ 'ի բնութեանն իրս առ 'ի մարթելոյ մատչել 'ի պատշաճիցն գիւտս։ Այլ արդ յառաջիկայս խնդիր զհետ երթիցուք առ այժմ առաւել ստոյիկեանց, ոչ որպէս թարգմանք, այլ որպէս մերս է սովորութիւն՝ յաղբերաց անտի նոցա մերովս հանելով խորհրդով և ընտրութեամբ որչափ և որպէս ինչ հաճոյ թուեսցի։

Արդ որովհետև խնդիրս ամենայն զպատշաճէն հանդերձեալ է լինել, բարւոք թուի յառաջագոյն սահմանել՝ զինչ պատշաճն իցէ. և զարմանամ եթէ զիարդ զանց զսովիմբ արար Պանետիոս. վասն զի ամենայն վարդապետութիւն յամենայն 'ի խնդիրս բանի 'ի սահմանէ պարտի յառաջ խաղալ, որպէս զի ծանիցի եթէ զինչ այն իցէ զորմէ խնդիր յուզիցի։

Գ. Երկին ազգք են խնդրոց որ զպատշաճէն. մի՝ որ բերի 'ի վախճան բարեաց. և միւս ևս որ հաստատեալն է 'ի պատուէրս՝ որովք մարթ իցէ կենցաղական վարուց ամենայն ուստեք պատսպարել։ Այս օրինակք այս են առաջնոյ ազգին. արդեօք ամենայն գործք որ ընդ պատշաճս գրին՝ անթերիք իցեն, և իցէ՞ արդեօք գործ քան զգործ մեծ, և որ 'ի նոցին սակի։ Արդ այնք 'ի գործոց զորոց աւանդին պատուէրք, թէպէտ և 'ի վախճան բարեաց ունիցին զդիտումն, բայց ոչ յայժ յայտնապէս երևին իրքդ. քանզի թուին մանաւանդ բարեկարգութեան հասարակաց վարուց լինել պատկանաւոր. և զայսցանէ առաջի կայ մեզ 'ի գիրս յայս տալ տեղեկութիւն։

Է և միւս ևս բաժանումն պատշաճից. քանզի է որ միջասահման ասի, և է որ կատարեալ։ Կատարեալն և

կամ արդար՝ ուղղութիւն[1] վերաձայնի ըստ Յունաց. իսկ որ հասարակն է՝ պատշաճ և կամ արժան[2]: Եւ զայսոսիկ այսպէս սահմանեն. իբր զի որ ինչ ուղիղն է՝ նոյն և կատարեալ է գործ. և միջասահման զայն ասեն, զորոյ հնար է տալ զհաւանելի պատճառս գործելոյն:

Եւ արդ երրեակ է ըստ Պանետիոսի խորհուրդ ձեռն 'ի գործ առնելոյ: Նախ՝ երկմտել, արդեօք վայելուչ իցէ գործն առաջիկայ, եթէ դժպատեհ ինչ խորհուրդ. և յայսմ մտածութեան բազում այն է՝ զի միտք 'ի կարծիս հակառակս տարուբերին: Եւ ապա՝ կամ անձամբ հետազօտել, և կամ խորհուրդ հարցանել, եթէ արդեօք առաջարկեալն խորհուրդ սատար լինիցի 'ի դիւրութիւն կենաց և 'ի զուարճութիւն, 'ի շահաստացութիւն և 'ի փարթամութիւն, 'ի մեծութիւն և յիշխանութիւն, որովք և անձին և իւրայնոց լինիցի ոք պիտանացու. և այս ամենայն խորհրդածութիւն յօգտակարութիւն իրացն ունի զակնարկութիւն: Երրորդ ազգ երկմտութեան է, յորժամ դիմամարտ տեսանի ընդ վայելչականին՝ այն որ օգտակարն երևի. զի որովհետև օգտակարութիւնն յինքն թուի յանկուցանել, և նմին հակառակ՝ վայելչութիւնն առ ինքն ձգել, դէպ լինի 'ի խորհրդածութեան անդ յայսկոյս և յայնկոյս տարուբերիլ հոգւոյն, և 'ի վարանս հոգւոց անկանին միտք:

Յայդմ բաժանման զերկու ինչ իրօք զանց արարեալ է (ուր զանց առնել զինչ 'ի բաժանելն թերութիւն մեծ է): Վասն զի խորհել բնաւորեցաք՝ ոչ միայն եթէ արդեօք 'ի դէպ իցէ՝ եթէ դժպատեհ, այլ և 'ի յանդիման լինել երկուց վայելչականաց՝ ո՛ր այն յերկուց առաւել վայելչագոյն իցէ. ըստ նմին օրինակի, և ո՛ր այն յերկուց օգտակարացն իցէ օգտակարագոյն: Եւ այսպէս, զոր նա երրեակ վարկաւ լինել զբանն՝ մեք 'ի հնգեակ մասունս զնոյն հարկ համարիմք տրոհել: Վասն որոյ ճառեսցուք նախ զվայելչականէն, բայց կրկնակի. ապա նոյնօրինակ զօգտակարէն, և 'ի վերջէ զհամեմատութենէ նոցուն:

Դ. Նախ քան զամենայն, կենդանեաց ամենեցուն տուեալ է 'ի բնէ՝ պաշտպանել անձին և կենաց և մար-

1 Κατόρθωμα.

2 Καθῆκον.

մնոյ, և խորշել յորոց վնասակարն երևին, և հանդեր-ձել խնամով ամենայն կարևորս առ 'ի կեանս, զոր օ-րինակ զճարակ և զյարկ, և որ սոցին նմանն են: Պար-ձեալ, հասարակ է կենդանեաց ամենայնի իղձ զուգա-ւորութեան՝ ծննդագործութեան աղագաւ, և ծննդոցն խնամարկութիւն: Այլ ընդ մարդ և ընդ անասուն այս մեծապէս է խտիր, զի անբանք որովհետև զգայութք շարժին, յայն ինչ և եթ զանձինս յարգարեն՝ որ մերձ և առաջի կայ նոցա, և կարի նուազ զգան զանցելոցն կամ զհանդերձելոց ինչ իրաց: Իսկ մարդ՝ քանզի բանի է հաղորդական, որով նկատէ զհետևորդս, և զիրացն տե-սանէ զպատճառս, և ոչ անգիտանայ զնոցին յառաջա-տութիւն և զյառաջ խաղացմունս, և զնմանութիս ան-գամ համեմատէ, և ընդ առաջիկայսն զհանդերձեալս լծորդէ. սմին իրի դիւրաւ տեսանէ զընթացս բովանդակ կենացն, և կանխաւ պատրաստէ զպէտս կարևորս առ նորին պահպանութիւն:

Նոյն ինքն բնութիւն բանականութեանն զօրութք ընտելացուցանէ զմարդ ընդ մարդոյ, և 'ի միաբանութի կրթէ բանից և կենաց, և բնաւորէ զառաջինն սէր իւն ազդողագոյն առ ծնունդս անձին, և սադրէ յօժարել 'ի համախմբութիւնս և 'ի հանդէսս մարդկան, և ան-ձամբ լինել հանդիսատես. և վասն այսորիկ փութայ հանդերձէ զոր ինչ միանգամ արբանեկեն 'ի պաշտել և 'ի կենցաղել միանգամայն. և ոչ անձին միայն, այլ և կնոջ և զաւակաց և այլոց ևս սիրելեաց խնամ ունել պարտ վարկանի: Այս փոյթ պնդութեան է որ զար-թուցանէ զոգիս և 'ի մեծամեծս տայ ձեռնարկել:

Իսկ առաւել քան զայլն ամենայն սեպհական է մար-դոյ ճշմարտախնդիր լինել, և ճշմարտութեան խուզար-կու: Սորին վասն յորժամ թափուր իցեմք 'ի կարևոր ինչ գործոց և 'ի հոգոց, յայնժամ իղձ լինիմք տեսա-նել ինչ կամ լսել և կամ ուսանել, և հարկ համարիմք առ երանելի կեանս զիրացն ծանօթութիւն՝ զգաղտ-նեաց և զզարմանալեաց: Յորմէ ունիմք իմաստասի-րել, եթէ որ ինչ ճշմարիտ է և պարզ և յստակ՝ նոյն և յանկաւոր ամենայնիւ բնութեան մարդոյ:

Ընդ այսմ բաղձանաց տեսանելոյ զճշմարտութիւն կից է և յօժարութիւն իմն իշխանական. որով հոգին

բարւոք կերպարանեալ 'ի բնութենէ՝ չկամի հնազանդել ումեք, բայց այնմ որ օրինադրէ կամ ուսուցանէ, և կամ օգտի աղագաւ՝ իրաւամբք և օրինօք լինի հրամանատար. յորմէ 'ի վեր երևի մեծանձնութիւն, և մարդկեղէն իրաց արհամարհութիւն։

Եւ փոքր ինչ զօրութիւն է և այն՝ բնութեան և բանականութեան, զի այս ևեթ կենդանի իմանայ՝ զինչ կարգն իցէ, զինչ վայելչականն, և զինչ յեղանակ բանից և գործոց։ Սորին վասն և 'ի նոսա գլխովին որք ընդ զգայութեամբ անկանին տեսանելեաց, ոչ այլ ոք 'ի կենդանեաց իմանայ զգեղեցկութիւն, զվայելչութի, և զմասանց համեմատութիւն։ Եւ զայս նմանութիւն բնութիւնն և բանականութիւն յաչաց յոգին փոխաբերեալ՝ զևս առաւելագոյնն 'ի դէպ վարկանի պահել զգեղեցկութիւն, զանայլայլութիւն, և զկարգ 'ի խորհուրդս և 'ի գործս, և զգուշանայ չառնել ինչ անվայելուչ և կանացի. նոյնպէս և յամենայն կարծիս և յաբարուածս չխորհել ինչ կամ չգործել մեղկութք։ Ի սոցունց աստի իրաց շարադրեալ՝ գայ յերևան խնդրելին մեր վայելչականն. որ թէ և չիցէ ազնուացեալ, բայց վայելուչ իցէ. և այն իսկ է զոր 'ի բնէ գովելի ասեմք, թէպէտ և չգովիցի յումեքէ։

Ե. Եւ արդ աւասիկ զկերպարանն գոգցես, որդեակ Մարկիէ, և իբրու զդէմս իմն տեսանես զվայելչականին. որ եթէ առ աչս լինէր նկատելի, սխրալի սիրով յինքն ձգէր զամենեսեան, որպէս ասացն Պղատոն։ Այլ որ ինչ միանգամ վայելչականն է՝ 'ի միոյ անտի ծագէ 'ի քառեակ մասանցն. վասն զի կամ յածի 'ի քաջ դիտողութեան ճշմարտութեան և յաչալրջութեան, կամ 'ի պահել զմարդկան ընկերութիւն, և 'ի հատուցանել իւրաքանչիւր զիւրն, և 'ի հաւատարմութեան ուխտից և դաշանց. կամ 'ի մեծանձնութեան և յարութեան քաջութեան վսեմ և անպարտելի ոգւոյ, և կամ յամենայն բանից և 'ի գործոց 'ի կարգն և յեղանակ, յորս հաստատեալ է պարկեշտութիւն և չափաւորութիւն։

Եւ սոքա չորեքեան թէպէտ և կապեալ են ընդ իրեարս և աղխաղխեալ, բայց մի մի 'ի նոցանէ ծնանին զանազանեալ ազգս պատշաճից. զոր օրինակ յառաջնոյ անտի մասնէ յորում կարգեալ դնեմք զիմաստութիւն

և զխոհականութիւն, ծնանի խոյզ և խնդիր և գիւտ ճշմարտութեան. և այնմ առաքինութեան այս պաշտօն է սեպհական։

Այլ որ ոք նրբատես լինիցի եթէ զինչ ստուգագոյն կայցէ յիրս իւրաքանչիւր, և կարող գտանիցի սրատես լինել պատճառաց, և արագ արագ բացատրել, զնա օրէն է խոհականագոյն և իմաստնագոյն քան զամենեսեան ասել։ Սորին աղագաւ ճշմարտութիւնն ներքոյ ան- կանի նմա իբրև նիւթ ինչ՝ զորմէ ճառէ և ՚ի նմին դե- գերի։

Իսկ երից այլոց առաքինութեանց հարկք առաջի ե- դան պատրաստել և պաշտպանել զայն ինչ իրս՝ յորս գործք կենաց բովանդակին. զի միաբանութիւն մարդ- կութեան և զօդ՝ անքակ պահեսցի, և շուք և մեծու- թիւն անձին փայլեսցէ եթէ ՚ի յաճախել զգոյս, և ՚ի հանդերձել զշահեկանս անձին և իւրոցն, և եթէ ևս առաւել՝ յարհամարհել զսովլիմբք։ Իսկ կարգ և անայլ- այլութիւն և յեղանակ, և որ սոցա նման են, յայն ազգ պարապին՝ յորում պէտք են ՚ի կիր արկանել զարդիւնս ինչ իրաց, և ոչ զմտածութիւն ևեթ։

Քանզի յորժամ իրացս այսոցիկ որովք վարիմք ՚ի կենցաղումն՝ զյեղանակ ինչ և զկարգ դնեմք առընթեր, կայ և պահի արժանն և վայելչական։

Զ. Ի չորից անտի տեղեաց՝ յորս զվայելչականին բը- նութիւն և զզօրութիւն բաժանեցաք, նախկինն այն որ հաստատեալ է ՚ի գիտութեան ճշմարտութեան՝ յան- կաւորագոյն է մարդկեղէնս բնութեան։ Վասն զի ա- մենեքին ձգիմք ՚ի ցանկութիւն ճանաչման և գիտութե՛, և ՚ի նմին գերազանց հանդիսանալ գեղեցիկ վարկա- նիմք. իսկ սայթաքել, սխալել, տգիտանալ և խաբիլ՝ և՛ չար համարիմք և նախատինս։ Ի սմին կարգի, որ և բնաւորական է և վայելչական, յերկուց զգուշալի է մեզ թերութեանց. մի՝ զի մի զանծանօթս իբրու ծանու- ցեալս ինչ համարեսցուք, և յանխորհուրդս հաւանու- թիւն ընծայեսցուք նոցա. և որ կամի խորշել ՚ի թե- րութենէ աստի (և պարտի իսկ կամել ամենայն ոք), հարկ է նմա ծախել և զժամանակ և զփոյթ ջանից ՚ի խորհել զառաջիկայ իրաց։

Միւս ևս թերութիւն այն է, զի ոմանք փոյթ մեծ

յօժ և ձիգն բազում ցուցանէն [illegible]թեան, և դժուարինս, թէպէտ և ոչ հարկաւոր ինչ [illegible]։ Նա խուսափեալ միանգամ 'ի մոլութեանց աստի, որչափ ինչ ջան և հոգ դիցէ ոք յիրս լաւութեան և արժանիս գիտութեան, գովելի է իրաւամբք. որպէս յաստղաբաշխութեան լուաք զԿայիոս Սուլպիկիոս[1], և յերկրաչափութեան մերձն ծանեաք զՍեքստոս Պոմպէոս[2]. դարձեալ և զյոլովս 'ի տրամաբանականն, և զյոքունս 'ի քաղաքական իրաւունս։ Այս ամենայն արուեստք դեգերին 'ի քննութիւն ճշմարտութեան. այլ առ այսպիսւոյ ուսումնասիրութեան խափանիլ 'ի կարևոր գործոց՝ հակառակ է պատշաճից։ Զի ամենայն առաքինութեանն գովութիւն բովանդակ յարդիւնս անդ է. և սակայն ստէպ լինի յուլանալ յայնմանէ, և ստէպ ստէպ դառնալ անդրէն յուսումն. այլ և յօյզք մտաց որ ոչ երբէք հանդարտեն՝ կարող են զմեզ 'ի փոյթ գիտութեան մարզել նաև առանց մերոյ աշխատութեան։ Արդ ամենայն մտածութիւն և շարժութիւն ոգւոյ յածի կամ 'ի խորհել բուռն հարկանել զիրաց պատշաճից և զյանկաւորաց առ բարւոք և երջանկաւէտ կեանս, և կամ 'ի փոյթ գիտութեան և ծանօթութեան։ Եւ յաղագս առաջնոյ աղբեր պատշաճից չատ լիցին ասացեալքս։

է. Իսկ վասն երից մնացելոց ինքնին իսկ յայտ յանդիման երևին պատճառք՝ որովք ընկերութիւն մարդկան ընդ միմեանս, և կենաց իմն կցորդութիւն սահմանեալ բովանդակի։ Եւ մասունք նորա երկու. արդարութիւն՝ յորում մեծապէս փայլէ առաքինութիւն, և անտի առնուն զանուն արք բարիք. և սմին լծակից՝ բարերարութիւն, զոր և անխտիր օրէն է մարդասիրութիւն և կամ առատաձեռնութիւն յորջորջել։ Այլ արդարութեան գործ է նախկին, զի ոչ ոք ոչ ումեք վնասեսցէ՝ եթէ ոչ հարստահարեալ յանիրաւի. և երկրորդ, զի

1 Կայիոս Սուլպիկիոս Գաղղոս, այր ճոխ գիտութեամբ ճարտարխօսութեան և քերթողութե, և ևս առաւել աստեղաբաշխութեան, տրիբուն լեալ զօրաց յամին 595 շինութեան Հռովմայ, զխաւարմանէ լուսնի գուշակ եղև զօրականին յառաջ քան զճակատամարտն որ ընդդէմ Պերսեայ. և զպատճառսն ևս նորանշան երևմանն 'ի մէջ բերեալ՝ աներկիւղս յայնմանէ զմարտիկսն արար։

2 Սա հօրեղբայր է մեծին Պոմպէի, բազմահմուտ իմաստութեամբն մանաւանդ՝ քան քաղաքական արութեամբն հռչակեալ։

զհասարակ[illegible] հասարակաց 'ի կիր արկանիցէ, և զառանձնակ[illegible]և զիւրս ինչ։

Իսկ առանձնական 'ի բնէ կայ և ոչ ինչ. այլ կամ վաղեմի ժառանգութեամբ, որպէս որք երբեմն 'ի ձեռս բերին զանգործ վայրս, կամ յաղթութեամբ՝ որպէս որք պատերազմաւ տիրեցին. և կամ օրինօք, դաշամբ, պայմանաւ և վիճակաւ։ Ըստ յայսմանէ անուն Արպինեան՝ Արպինայց ասի, Տուսկուղեանն Տուսկուղեանց։ Ըստ այսմ օրինակի է և առանձին կալուածոց սահմանադրութիւն։ Նա արդ քանզի այր իւրաքանչիւր իւրացուցանէ զայս ինչ և զայն՝ որ 'ի բնէ հասարակացն էր, որ ինչ առն առն հանդիպի՝ զայն պինդ կալցի իւրաքանչիւր ոք. սմին իրի այր աւելախնդիր խանգարէ զիրաւունս մարդկեղէն ընկերութեան։

Այլ քանզի, որպէս գեղեցիկ գրեաց Պղատոն[1], ոչ մեզ միայնոյ ծնաք, այլ մասն ինչ ծագման մերոյ՝ հայրենեաց է անկ, և մասն ինչ բարեկամաց. վասն որոյ հաճոյ թուի ստոյիկեանց ասել՝ թէ ծնունդք կամ բերք երկրի 'ի պէտս մարդկան գոյաւորին բովանդակ, իսկ մարդիկ մարդկան աղագաւ են ծնեալ, որպէս զի միմեանց և այլոց օգտամատոյց լինել մարթասցին։ Յայսմ մասին պարտ է մեզ զհետ երթալ առաջնորդութեան բնութեան, և զհասարակացն օգուտ մատակարարել փոփոխ պաշտամամբք, առիւ և տրով. և եթէ արհեստիւ իցէ, եթէ աշխատութեամբ և կամ գոյիւք ընչից կցորդել 'ի միաբանութիւն զմարդիկ։

Հիմն ամենայնի է հաւատք արդարութեան. այս է հաստատութիւն և ճշմարտութիւն բանից և դաշնաւորութեանց։ Վասն որոյ թէպէտ և խիստ թուեսցի ումեք բանս, բայց համարձակեսցուք նմանող լինել ստոյիկեանց, որք մեծաւ պնդութեամբ հետազօտեն՝ թէ ուստի՞ սկիզբն առին բանքն. և հաւատասցուք անուանեալ հաւատոց կամ հաւատարմութեան, զի եղիցի որ ասացաւն։ Իսկ անիրաւութեան կրկին ազգք են. մի այնոցիկ որք զրկեն, և միւս ևս այնոցիկ որք ոչ 'ի բաց վանեն զանիրաւութիւն՝ յորժամ ձեռնհաս իցեն՝ 'ի զրկելոց անտի։ Վասն զի որ ոք յանիրաւի յարձակի

1 Ի Թուղթն Թ., առ Արքիտաս տարենտացի։

յուրուք վերայ բարկուԹք, և կամ այլով իւիք յուզմամբ գրգռեալ, այնպիսին ձեռս ամբառնալ Թուի 'ի վերայ ընկերին. իսկ որ ոչն պաշտպանէ, և ոչ դիմակալէ անիրաւուԹեան յորժամ կարող իցէ, նոյնչափ ես ընդ ստգտանօք է՝ որչափ եԹէ ոք անտես առնիցէ զծընողս կամ զբարեկամս և կամ զհայրենիս:

Ապաքէն այն անիրաւուԹիւնք զորս կամաւ ոք առնէ վնասելոյ վասն, բազում անգամ յերկիւղէ գան յառաջ. ուր որ խորհի վնասել այլում՝ երկնչի զի մի՛ գուցէ յոչն առնել զայդ՝ ինքն տուժեսցի իւիք: Բայց մեծաւ մասամբ յանիրաւել բերին մարդիկ, զի ստասցին որում ցանկացեալն են. և յայսմ վատԹարուԹեան մեծապէս 'ի վեր երևի ագահուԹեանն ախտ:

Ը. Եւ խնդրին մեծուԹիւնք՝ նախ 'ի պէտս հարկաւորս կենաց, և երկրորդ 'ի վայելս փափկուԹեց: Յայլ մեծամեծն արծաԹսիրուԹիւնն վերածի 'ի ճոխուԹիւն և 'ի կարողուԹիւն պարգևաբաշխուԹեան. զոր օրինակ 'ի մտայ Մարկոս Կրասոս[1] վկայէր, Թէ ոչ մի ինչ ընչաւէտուԹի շատ գրեսցի այնմ որ իշխան լինել կամիցի հասարակաց, և արդասեօք նորին չկարիցէ դարմանել զզօրն: Զուարձալի իսկ են մեծավայելուչ հանդերձանք, և սպասք շքոյ պանծալիք և հարուստք, և 'ի սոցանէ ծագեցաւ անչափուԹիւն ընչասիրուԹե: Ոչ պարսաւելի ինչ է մեծուԹիւն ազգատոհմի ուրուք՝ որ ոչն ստնանիցէ ումեք. այլ խորշելի է միշտ անիրաւուԹիւն:

Բայց նոցին առաւելապէս 'ի մտացօնս լինի արդարուԹիւն, որք անկանին յիշխանասիրուԹիւն, 'ի պատուասիրուԹիւն և 'ի փառասիրուԹիւն. քանզի քաջայայտ է գրեալն առ Եննիոսի.

Նուիրական չիք պետուԹեանց ուխտ սիրոյ,
Չիք և հաւատ իշխանական որերոյ:

Վասն զի յոր ինչ միանգամ ոչ կարեն բազումք վերագոյն հանդիսանալ, անդ լինի ստէպ կագ և կռիւ այնպիսի՝ մինչև ամենայնիւ դժուարանայ սուրբ պահել զընկերուԹիւն: Զգոյն յայտ արար այժմիկ ձեռներէ-

1 Մ. Կրասոս փարԹամագոյն 'ի հռովմայեցիս գտեալ՝ մեծատուն կոչեցաւ: Սա ինքն ընդդէմ ՊարԹևաց երԹեալ անկաւ 'ի մարտի: ԶարծաԹսիրուԹենէ նորա Ճոխաբար ճառեն Պլուտարքոս և Դիոն և Ապպիանոս:

ցութիւն Կայիսր Կեսարու, որ վեր 'ի վայր արար զամենայն իրաւունս զաստուածայինս և զմարդկայինս՝ 'ի պատճառս իշխանութեան, զոր մոլար կարծեօք սեպհականեաց անձին: Աններելի է յայսմ կարգի այն՝ զի 'ի վսեմական և 'ի զգօնագոյն ոգիս առաւել ևս գտանելն ցանկասիրութիւնք պատուոյ և իշխանութեան, զահու և փառաց: Վասն որոյ և առաւել հարկ է զգուշանալ չյանցանել իւիք յայդմ մասին:

Այլ յամենայն իսկ անիրաւութիւնս խտիր մեծ է 'ի յեղանակս անիրաւելոյն. և արժան է միտ դնել՝ եթէ արդեօք յամբոխմանէ իմեմնէ ոգւոյ, որ բազում անգամ սուղ է և առժամեան, եթէ կամաւ և խորհրդով գործիցի: Քանզի թեթևագոյնք են որ յեղակարծ ինչ գրգռութեամբ պատահեն՝ քան զորս խորհրդածութեամբ և պատրաստութեամբ ներգործին: Այս յաղագս անիրաւելոյ առ այլս այսքան:

Թ. Իսկ զանց զպաշտպանութեամբ առնելոյ, և թողլոյ զպարտուպատշաճ պաշտօնն՝ բազմապատիկ պատահեն պատճառք: Քանզի են որք չկամին յանձն առնուլ զթշնամութիւնս կամ զաշխատութիւն կամ զծախս. և են որք անհոգութեամբ, յուլութեամբ, դանդաղութեամբ և կամ ուսումնասիրութեամբ և այլովք ևս զբաղանօք խափանեալք՝ թողուն լքանեն զորս պարտական էին պաշտպանել: Սմին իրի պարտ է տեսանել, զուցէ անբաւական իցէ ասացեալն 'ի Պղատոնէ[2] յաղագս իմաստասիրաց, թէ 'ի քննութիւն ճշմարտութ̃ե դեգերին, և քամահեն զիրօք յորս յոլովք անյագաբար քերին, և արեամբ չափ զնոցանէ կռուին ընդ միմեանս. և զի յոչինչ համարին զայս ամենայն, վասն այնորիկ արդարք են: Վասն զի զհետ երթեալք առաջնոյ ևեթ ազգի արդարութեան, այս ինքն զգուշացեալք չվրկել զոք անիրաւութեամբ, 'ի միւսն անկանին անիրաւութիւն. քանզի ուսումնասիրութ̃բ խափանեալք՝ անտես առնեն զոր պարտ էր նոցա պաշտպանել: Վասն

1 Զաստուածայինսն, իբր զի զմեհեանս դիցն և զԿապիտոլիոն կողոպտեաց. և զմարդկայինսն, զի զքաղաքս աւերեաց, և զգաւառս և զպետութիւնս արծաթոյ վաճառեաց:

2 Յղ. Հասարակ. գիրք Զ. ուրանօր բացայայտագոյնս է տեսանել զայս իմաստ Կիկերոնի:

որոյ և 'ի գործակալութիւն հասարակաց իրաց մատչել ոչ արժան զլեալ նոցա, բայց առ հարկի բռնադատութեամբ. ուր արդարացի ևս էր կամաւոր լինել իրացդ. քանզի գործ ուղղութեան այդուիկ իսկ արդար է, եթէ կամաւոր իցէ:

Այն և որ առ փութոյ զառանձին իւր հոգալոյ, և կամ առ մարդկան ինչ ատելութեան, զիւրեանցն ասեն գործել գործ, զի մի երևեսցին անիրաւել յոք. և այսպիսիք 'ի միոյ ազգէ անիրաւութեան ազատացեալք՝ 'ի միւսն գլեն զանձինս. վասն զի թողուն լքանեն զընկերութիւն կենաց, և ոչ ինչ փոյթ տանին այնմ, ոչ աշխատութիւն և ոչ ինչս ծախեն 'ի նոյն:

Այլ քանզի երկուս ազգս անիրաւութեան եդեալ առաջի՝ զպատճառսն ևս սոյնթեր կարգեցաք միոյ միոյ, և յառաջագոյն սահմանեցաք՝ թէ որո՛վք իրօք արդարութիւնն պարագրի, դիւրաւ կարող եմք այսուհետև դատել զպատշաճն իւրաքանչիւր ժամանակի, միայն թէ մի լիցուք կարի անձնասէրք:

Վասն զի դժուարին է օտարին հոգ: Թէպէտ և Տերենտեանն այն Քրեմէս[1]՝ զմարդկայինս ամենայն ոչ ինչ օտար յիւրմէ համարի. բայց սակայն, որովհետև զայն ինչ իրս առաւել ըմբռնեմք և յանձին զգամք՝ որ միանգամ կամ աջող և կամ ձախող մեզ հանդիպին քան այլոց, զի զնոսին իբր մեծաւ անջրպետաւ միջոցաւ տեսանեմք, այլազգ զատեմք զայլոց քան զմերն: Որին աղագաւ բարւոք խրատ տան՝ ոյք արգելուն չառնել ըդգործ ինչ՝ զորոյ յերկբայս իցես զիրաւացի կամ զանիրաւ լինելոյն. քանզի իրաւացին ինքնին արտափայլէ. իսկ երկմտութիւն զանիրաւախոհութե̄ տայ զնշանակ:

Ժ. Այլ հանդիպին բազում անգամ ժամանակք այնպիսիք՝ յորս որ ինչ իրք արժանաւորք երևէին առն արդարոյ, և մարդ բարի 'ի մէնջ անուանելոյ, փոփոխին, և հակառակքն գործին. զոր օրինակ հատուցանել զաւանդն, զխոստմունսն կատարել, և որ այլ ինչ այսպիսիք իցեն՝ որ առ ճշմարտութիւն և առ հաւատս ակնարկեն, զսոսին յեղաշրջել ըստ տեղւոյն, և ոչ պահել,

1 Քրեմէս ոմն դերասան 'ի միում 'ի կատակերգութեցն Տերենտեայ բարբառեալ 'ի տեսարանի զայս բան, 'ի քըքիջ մեծ ծաղու զունկնդիրսն ասի զարթուցեալ:

արդարացի լինի գործ ։ Վասն զի վայել է վերածել 'ի հիմունս անդր արդարութեան՝ զորս 'ի սկզբան անդ եդի առաջի . նախ՝ զի մի լիցի ումեք վնասել . և երկրորդ՝ զի 'ի պէտս գայցէ հասարակաց օգտի ։ Ի փոփոխել ժամանակաց՝ փոխի և պատշաճն, և չմնայ միշտ նոյն ։ Քանզի է երբեք զի խոստումն ինչ և դաշն՝ չէ ինչ օգուտ թէ կատարեսցի . անօգուտ կամ այնմ՝ առ որ խոստումն եղև, և կամ այնմ որ խոստացաւն ։ Որ եթէ որպէս յառասպելսն ասի, Պոսիդոն չառնէր զոր խոստացաւն Թեսեոսի, Թեսեոս ոչ որբանայր յորդւոյ իւրմէ Հիպողիտայ . քանզի յերից անտի ըղձութեանց, ըստ գրեցելումն երրորդ այն էր՝ զի 'ի ժամ բարկութե խնդրեաց զկորուստ Հիպողիտայ, և 'ի կատարման անդ իւրացն սուգ մեծ զգեցաւ[1] ։ Ապա և ոչ այն խոստմունք պահելի են, որ անօգուտ իցեն որում խոստացարդ . և ոչ այնոքիկ՝ որ առաւել վնասեն քեզ՝ քան թէ օգտեն որում խոստացարն ։ Հակառակ պատշաճից է՝ ոչ նախապատիւ առնել զմեծն քան զփոքր . զոր օրինակ եթէ եղեալ իցէ քո բանս՝ գալ 'ի փաստաբանութիւն առաջիկայ դատիդ, և յայնմ վայրի որդին քո ըմբռնեսցի 'ի ծանր խօթութիւն, ոչ է հակառակ պատշաճից՝ չառնել զոր խօսեցարն . մանաւանդ անպատշաճս գործէ այն որում խոստումն եղև՝ եթէ տրտնջեսցէ որպէս լքեալ առ 'ի քէն ։ Եւս առաւել, ո՞ ոչ գիտիցէ եթէ չէ արժան կատարել զայն խոստմունս՝ զորս արարեալ իցէ ուրուք բռնադատութեամբ երկիւղի, և խաբանօք դաւանաց . և յոլովք ազատ կացուցանին 'ի սոցանէ դատաւորական իրաւամբք, և կէսք օրինօք ։

Բազում այն է զի անիրաւութիւնք գործին և խարդախանօք իւիք, այս է ճարտարարուեստ և խորամանկ թարգմանութեամբ իրաւանց . ուստի յառակս եղև ասել . « Ծայրագոյն իրաւունք՝ ծայրագոյն է անիրաւութիւն » ։ Եւ այսու օրինակաւ բազում ինչ լինի յանցանել 'ի հասարակաց պետութեան . որպէս այն՝ որ վասն զի երեսուն տիւ սահմանեալ էր պարապոյ հաշ-

1 Թեսէոս հրաման առեալ 'ի Պոսիդոնէ՝ խնդրել զինչ և կամեսցի, հայցեաց՝ ասեն առասպելքն՝ զերիս զայսոսիկ . ա, զի դարձ արասցէ 'ի սանդարամետաց . բ, զի 'ի բաւիղն արձակեսցի . և գ, զի մեռցի որդին իւր Հիպողիտոս՝ որ զրպարտեալն էր 'ի Փեդրայ ։

տութեան ընդ Թշնամւոյն, գիշերի ասպատակէր յանդաստանս նորա. զի ոչ վասն գիշերոյ, այլ վասն տուընջեան էր ասէ պայմանն[1]: Այլ ոչ մերն է գովելի[2] (եթէ ճշմարիտ իցէ) թէ Կուինտոս Փաբիոս Լաբէոն[3], կամ թէ այլ ոք (զի 'ի լրոյ եւեթ համբաւոյ ունիմ զայդ) դատաւոր առաքեցաւ 'ի ծերակուտէն վասն որոշման սահմանաց Նոլացւոցն եւ Նէապօլսեցեաց. արդ եկեալ (ասեն) 'ի տեղին, ուրոյն ուրոյն խօսեցաւ ընդ կողմանսն երկոսին, զի մի ինչ ագահեսցեն եւ մի աւելախնդիր լինիցին. այլ լաւ համարեսցին յետս ընկրկել՝ քան յառաջ խաղալ: Զայս իբրեւ արարին երկոքեան, անդաստան ինչ թողաւ 'ի միջավայրին: Արդ զնոցա սահմանս՝ որպէս նոքայն պնդէին որոշեաց, եւ զոր 'ի միջոցին թողաւ՝ ժողովրդեանն Հռովմայեցւոց սեպհականեաց: Խաբել է այդ, եւ ոչ դատ առնել. վասն որոյ յամենայնի զգուշանալ արժան է յայդպիսւոյ խորամանկութենէ:

ԺԱ. Են ինչ ինչ 'ի պատշաճից եւ ընդդէմ այնոցիկ 'ի գործ արկանելիք՝ յորոց զրկանս ինչ ընկալար. զի գոյ յեղանակ եւ վրիժուց եւ պատժոց: Արդ ոչ գիտեմ, եթէ բաւական իցէ հարստահարողին զղջալ ընդ անիրաւութիւնն զոր գործեաց, որով յայնմհետէ չառնիցէ նա ինչ յայնպիսեաց անտի, եւ այլք դանդաղագոյնք գտանիցին յանիրաւութիւն:

Ի հասարակաց պետութեան առաւելապէս խնամ ունել հարկ է իրաւանցն մարտի. զի որովհետեւ կրկին ազգք են կռուելոյ, է որ կագելով եւ է որ բուռն առնելով, յորոց առաջինն մարդուն է սեպհական, եւ երկրորդն գազանաց, յայնժամ օրէն է յերկրորդն դիմել՝ յորժամ անհնարին իցէ առաջնովն վարել:

Սմին իրի յայն սակս եւեթ 'ի պատերազմն օրէն է ձեռն արկանել՝ զի զերծ 'ի զրկանաց 'ի խաղաղութեան լիցի կեալ: Իսկ յետ 'ի գլուխ տանելոյ զյաղթութիւն՝ պարտ է խնայել 'ի նոսա որ չեղեն անագորոյնք կամ ապառումք 'ի պատերազմի. զոր օրինակ մերս նախնիք

1 Քանզի 'ի լատին լեզու նոյն բառ dies, զտիւ եւ զօր նշանակէ անխտիր:

2 Հռովմայեցի այր:

3 Լաբէոնն հիւպատոս հռչակեալ է որպէս այր բանաստեղծ եւ իմաստուն եւ պերճախօս:

զՏուսկուղացիս, զԱրիկուացիս, զՎոլսկեանս, զՍաբինացիս և զՀեռնեանս՝ 'ի քաղաք անգամ ժողովեցին. բայց զԱպրքեղոն և զՍամնատիա 'ի հիմանց տապալեցին. իսկ թէ ոչ և զԿորնթոս. այլ կարծեմ թէ ինչ մի իմացան նոքա վասն յաջողակութեան տեղւոյն առաւելապէս, զի մի լինիցի երբեմն յորդոր պատերազմ յարուցանելոյ տեղին գլխովին: Բայց ըստ իմում խորհրդոյ, լաւ է միշտ հաշտութեան լինել 'ի խնդիր՝ ուր չգուցէ կասկած դաւաճանութեան: Յորում մասին ե. թէ ինձ անսային, ունել ունէաք՝ եթէ ոչ զամենայն լաւն, գէթ տէրութիւն ինչ հասարակաց, որպիսի չիք զարդիս և ոչ մի: Եւ ընդ այնոսիկ որոց յաղթեցերն զօրութեամբ՝ բարւոք պարտ է վարել. որպէս և որք զէնընկէց անձնատուր լինին 'ի սպարապետն, սիրով են ընդունելի, թէպէտ և մանգղոնի նոցա խախտեալ իցէ զպարիսպն: Յայսմ կարգի այնչափ խնամով արդարութիւն 'ի մերոցս պահեցաւ, զի որք քաղաքաց և ազանց յաղթեալ մարտիւ պատերազմի՝ ընդ հովանեաւ ընկալան զնոսա հաւատարմութեան իւրեանց, պաշտպանք կային նոցա ըստ նախնեացն օրինի:

Բայց [illegible] ուղղութիւն պատերազմի կարի սրբազնար օրինադրեցաւ յիրաւունս հռոմէական ժողովրդեան՝ լինել բանիւ իրաւաբան վճռատուի: Յորմէ 'ի դէպ է իմաստասիրել՝ թէ չիք պատերազմ արդար, բայց որ կամ 'ի դարձ լինի փոխարինաց, և կամ վաղագոյն ազդի և հրատարակի: Պոմպիղիոս[2] սպարապետ ընդ ձեռամբ ունէր գաւառ, և 'ի գնդի նորա զինուորեալ էր 'ի համբակաց կարգի որդին Կատոնի: Արդ յորժամ հաճոյ թուեցաւ Պոմպիղիոսի 'ի բաց արձակել զլեգէոն մի, արձակեաց և զԿատոնի որդին՝ որ յայնմ լեգէոնի էր զինուորեալ: Այլ 'ի կալ մնալ նորա 'ի զօրու պատերազմասէր մտօք, գրեաց Կատոն առ Պոմպիղիոս, զի թէ յանձն առնու մնալ նմին 'ի զօրու անդ, պարտաւոր արասցէ զնա կրկին երդմամբ զինուորութեան.

1 Ազգք կամ տոհմք ազանց որ'ի հնումն 'ի Լատիոն բնակեալ՝ մարտ ընդ Հռոմայեցիսն յաճախ յօրինէին:

2 Լաւ ևս թուի հնախօսից Պ. Եմիլիոս ընթեռնուլ կամ իմանալ տառանիօր. զի նա սպարապետ առնուանի եկաց մակեդոնական պատերազմին. իսկ Պոմպիլիոսն անուն օտարոտի իմն թուի ասեն:

եթէ զի կորուսեալ միանգամ զառաջինն՝ ոչ ևս կարէր իրաւամբք մարտնչել ընդ Թշնամիս ։

Այսքան էր աչալուրջ զգուշութիւն 'ի յարուցանել զպատերազմ։ Կայ նամակ ծերոյն Մարկոսի Կատոնի առ Մարկոս որդին, յորում գրէ. Լսեմ, զի 'ի բաց արձակեալ է զքեզ հիւպատոսն՝ երբ զինուորն էիր 'ի Մակեդոնիա 'ի պերսեան մարտին. և արդ ազդ առնեմ զգոյշ լինել քեզ չմտանել 'ի պատերազմ. զի չէ օրէն որոց չիցեն 'ի զինուորութեան՝ մարտ դնել ընդ Թշնամւոյ ։

ԺԲ. Այլ զայն ևս յուշ առնեմ, զի որ անձամբ անձին մարտիկ հանդիսանայր, այնպիսին հիւր կոչէր՝ մեղմութեամբ ձայնիւն զիրացն դժնդակութի ամոքելով։ Քանզի զոր այժմս հիւր կամ օտար ձայնեմք, առ նախնեօք պանդուխտ անուանէր[1] ։ Զայդ յայտ առնեն երկոտասան տախտակքն, յասել անդ. « Կամ օր սահմանեալ ընդ օտարի ». և դարձեալ, « Ընդդէմ օտարականի մշտնջենաւոր իրաւունք » ։ Այլ զինչ աւելի հեզաբանութիւն քան զայդ կայցէ. ընդ որում մարտ մղես՝ այդպիսի մեղմական վարել յորջորջմամբ. միայն Թէ զայդ անուն տակաւ 'ի խստագոյնն վերածեաց հնութիւնն. զի 'ի նժդեհին անձնէ հեռացեալ, մնաց յայնմ՝ զոր զինուք ընդդէմ ուրուք ամբառնայ ։

Այլ եԹէ յաղագս պետութեան լիցէ կռիւն, և մարտիւ պատերազմի խնդիր փառաց, տակաւին հարկ է զի գոցեն 'ի նմա այն պատճառք՝ զորս խուն մի յառաջ ասացի լինել արդարացի պատճառս պատերազմաց ։ Սակայն պատերազմունք որ յաղագս զփառս տէրութեանն խնդրելոյ գործիցին, ոչ այնչափ դառնութեամբ են մղելի ։ Քանզի զոր օրինակ այլ ազգ մաքառիմք ընդ քաղաքացւոյ՝ եթէ Թշնամի լիցէ, և այլ ազգ՝ եթէ պահանջող. ընդ առաջնոյն մրցումն է պատուոյ և իշխանութե՛, և ընդ երկրորդին վէճ զգլխոյ և զհամբաւոյ. սոյնպէս ընդ Կեղտիբերեայսն և ընդ Կիմբրացիս[2] իբրև ընդ Թշնամիս էր մեր պատերազմ, որպէս զի կացցեն և երկո-

[1] Քանզի ըստ լատին բարբառոյ hostis հիւր և Թշնամի միանգամայն նշանակէ. իսկ զպանդուխտն peregrinus կոչեն ։

[2] Կեղտիբերեայս զՍպանիացիսն կոչէին նախնիք. Կիմբրացիս զհիւսիսաբնակ ազինս Գերմանիոյ ։

քեան, բայց ոչ երկոքեան ևս իշխեսցեն. իսկ ընդ Լատինս, ընդ Սաբինացիս, ընդ Սամնիտացիս, ընդ Փիւնիկեցիս¹, և ընդ Պիւռոսի՝ յաղագս տէրութե՛ էր մաքառումն: Փիւնիկեցիք ուխտադրուժք, Հնիբաղ անագորոյն, այլք արդարագոյն: Գեղեցիկ են յոյժ Պիւռոսին ասացուածք յաղագս դարձուցանելոյ զգերեալսն.

Ոչ ոսկի ինձ խնդրեմ, ոչ գինս 'ի ձէնջ արծաթոյ.
Ոչ մարտի սակարկուս, այլ ըզքաջաց ոյժ ազդոյ.
Երկաթով, ոչ ոսկւով աղէ լիցուք դիմագրաւ,
Եւ թէ մե՞զ տացէ զթագ կամ թէ ձեզ բախտ վճռական,
Զօրութե՛ փորձեսցուք: Եւ հակիրճ ձեզ այս իմ բան.
Յորոց բախտն անխնայեաց 'ի մեծ կորով զօրութեան,
Ի նոցին անխնայեամ յազատութիւն անկասկած.
Զն առէք 'ի պարգև, տամ ես ընդ դիցըն մեծաց:

Արդարև թագաւորական, և այակեան տոհմին արժանաւոր վճիռ:

ԺԳ. Իսկ եթէ մի մի յըմբռնելոցն ըստ ժամանակին՝ խոստացեալ ինչ իցեն թշնամւոյն, պարտ է հաւատարիմ 'ի խոստմունսն լինել: Զոր օրինակ յառաջնումն պունիկեան մարտի Հռեգուղոս ձերբակալ 'ի Փիւնիկեցւոցն եղեալ, յորժամ 'ի Հռովմ արձակեցաւ վասն զգերիս փոխելոյ, երդումն տուեալ վասն դարձի, նախ ընդ գալ իւրում յայտ արար յատենի ծերակուտին՝ թէ ոչ բարւոք ինձ թուի յետս տալ զգերեալսն. և ապա մինչդեռ մերձաւորքն և բարեկամք պինդ ունէին զնա, ընտրեաց դարձ առնել 'ի պատուհասի տեղին՝ քան 'ի հաւատարմութենէ խոստմանն տուեցելոյ առ թշնամին վրիպել:

* ² Իսկ յերկրորդումն պունիկեան պատերազմի ըզհետ Կաննեայ ճակատամարտին, արս տասն արձակեաց Հննիբաղ 'ի Հռովմ, երդմնի արարեալ զնոսա, զի թէ ոչ յաջողեսցին փրկանաւորել զգերեալսն, անդրէն դարձեալ եկեսցեն. և համարակալքն 'ի հասարակաց գանձուց դարմանեցին զամենեսեան զնոսա ցորչափ կեցինն, ևս և զմին 'ի նոցանէ՝ որ երդմնազանց գտեալ

1 Իմա զԿարքեդոնացիս, որ Պունիկեանք ևս կոչին:

2 Ըստեղանիշս այս հատուած մինչև ցմիւս նշանակն պակասէ 'ի բազումս 'ի գրչագրաց, և յերկուանան ոմանք 'ի գիտնոց ընդ հարազատութիւն բանիցն:

էր։ Վասնզի հրամանաւ Աննիբաղայ ելեալ նորա ըստ բանակն, և յետ սուղ ինչ պահու անդրէն դարձաւ, որպէս թէ զմոռացեալն ինչ կամէր առնել. ապա միւս ևս անգամ մեկնեալ 'ի բանակէն՝ ազատ յերդմանէն զանձն իւր համարէր. այլ բանիւք չափ էր ազատութիւնն այն, և ոչ արդեամբք. իսկ 'ի հաւատարմութեան իրս ցանգ 'ի միտս քո պարտիս ուշ ունել և ոչ 'ի բանս։ Նա օրինակ մեծ յոյժ թողին մեզ նախնիք զարդարութեան 'ի վարել ընդ թշնամիս, այնու՝ զի յորժամ այր փախստեայ 'ի Պիւռոսէ առ ծերակոյտն եկեալ՝ բան տայր դեղամահ սպանանել զարքայ, ծերակոյտն և Կ. Փաբրիկիոս ետուն զփախստեայն 'ի ձեռս Պիւռոսի։ Նոյնպէս և ոչ զառն թշնամւոյ և հզօրի և անպատճառ 'ի մարտ մատուցելոյ զկորուստն յանձն առին դաւով լինել*։

Նա յաղագս պատերազմական պարտեաց և պատշաճից այսչափ ինչ հերիքասցի։

Յուշ լիցի մեզ, եթէ առ անաւագս անգամ արդարութիւն է պահելի։ Արդ անաւագ աստիճան և վիճակ՝ ծառայիցն է։ Ոչ անբարիս օրինադրեն՝ որք հրամայեն այնպէս վարել ընդ նոսա, որպէս ընդ վարձկանս. այս ինքն է զգործ պահանջել, և զարդար առնել զհատուցումն։ Նա քանզի կրկնակի լինի անիրաւ, այս է, կամ բռնութեամբ և կամ նենգաւ, նենգն աղուէսու գողցես անկ, բռնութիւնն առիւծու. երկոքեան իսկ օտար ամենայնիւ 'ի մարդոյ, այլ նենգն առաւել ատելութեան արժանաւոր։ Վասն զամենայն անիրաւութիւնս գլխաւորագոյն այն է, զոր առնիցէ ոք սակս երևելոյ այր բարի։ Յաղագս արդարութեան շատ լիցին ասացեալքս։

ԺԴ. Մնամ է այսուհետև առնել ըստ խոստացելոյ կարգիս՝ յաղագս բարերարութեան և առատաձեռնութեան, քան զոր չիք ինչ յանկաւորագոյն բնութեան մարդոյ. սակայն և աստ բազում զգուշութեան պէտք են։ Վասնզի նախ զառաջինն պէտք են հայել՝ զի մի 'ի վնաս լինիցի բարերարութիւնն, եթէ այնոցիկ՝ որոց մարդասիրեն կարծեմք, և եթէ այլոց։ Նա երկրորդ՝ զի մի առաւելագոյն իցէ մարդասիրութիւնն քան զկար զօրութեան։ Նա երրորդ, զի ըստ արժանեաց իւ-

րաքանչիւր լինիցի։ Քանզի այս հիմն է արդարութե, յոր արժան է և զամենայն վերածել։ Վասն զի որք միանգամ շնորհ այնպիսի առնեն ումեք, ուստի վնաս հասանիցէ նմա փոխանակ օգտի, ոչ բարերարք և ոչ պարգևատուք են համարելի, այլ մարդահաճոյք վնասակարք։ Եւ որք ոմանց վնասեն՝ զի այլոց բարերարեսցեն, 'ի նմին անիրաւութեան են, որպէս այն թէ զօտարինն յիւրեանս ձգիցեն։ Բազումք այնոքիկ են, և առաւել փառասէրք և պատուախնդիրք, որք 'ի կիսոց յափշտակեն՝ զի յայլս առատաձեռնեսցեն. և այսպիսիք համարին յանձինս՝ եթէ բարերար առ բարեկամս իւրեանց երևեսցին, եթէ հարստացուսցեն զնոսա որով օրինակաւ և իցէ։ Իսկ այդ այնչափ օտար է 'ի պատշաճից, զի և չկարէ լինել ինչ այնպէս հակառակ պատշաճից։ Ապա ուրեմն պէտք են տեսանել զայնպիսի վարել մեզ առատաձեռնութիւն, որ օգտեսցէ բարեկամաց, վնասեսցէ և ոչ ումեք։ Սմին իրի զՍիղղային և զԿեսարու զփոխաբերութիւն ընչից յարդար տերանց առ օտարս՝ ոչ առատաձեռնութիւն արժան է կարծել. զի չէ և չէ ինչ ազատական՝ որ ոչն իցէ և արդար։

Միւս ևս կարգ զգուշութեան էր՝ չանցանել մարդասիրութեան ըստ չափ կարողութեան և գոյից. զի որք մարդասիրագոյն կամին լինել քան զարժանն, նախ այնու իսկ յանցանեն՝ զի անիրաւին առ մերձաւորս. վասն զի որչափ ինչ 'ի սոսա մատակարարել և թողուլ իրաւացի էր, առ օտարս զնոյն փոխանցեն։ Եւ է յայդպիսում առատաձեռնութեան բազում անգամ զօշաքաղութիւն և կեղեքումն անիրաւ, որպէս զի ունիցին ինչս բաւական 'ի պարգևաբաշխութիւն։ Եւ է իսկ տեսանել զյոգունս յայնցանէ որ ոչ այնչափ 'ի բնէ են առատաձեռն, քան 'ի փառամոլութենէ, բարերարս երևելոյ զի բազում ինչ առնեն՝ առաւել առ աչս մարդկան, որպէս թուի, քան 'ի յօժարութենէ կամաց։ Իսկ այդպիսի կեղծաւորութիւն կից է մանաւանդ ընդ ունայնութեան՝ քան ընդ ազատականութեան կամ ընդ համեստութեան։

Երրորդ խնդրելին էր, զի 'ի բարերարութեան ընտրութիւն արժանաւորութեան լինիցի. և յայսմ մասին պարտ է հայել 'ի բարս նորա՝ ում բարերարեմքն, և

'ի սիրտ նորա 'ի մեր կոյս, և 'ի կենաց կցորդութիւն և 'ի քաղաքավարութիւն, և 'ի ծառայութիւնս նորա առաջինս վասն մերոյ օգտի։ Արդ ըղձալի է զի այս ամենայն միահամուռ գտցին. ապա թէ ոչ՝ յոլովագոյն և մեծահարկի պատճառք կայցեն 'ի միջի։

ԺԵ. Եւ քանզի կեամք ոչ ընդ արս կատարեալս և տիրապէս իմաստունս, այլ ընդ այնոսիկ որոց բարիս առնել գովելի է, եթէ իցեն 'ի նոսա կերպարանք առաքինութեան, վասն որոյ լաւ վարկանիմ յուշ առնել և զայս, թէ չէ արժան անտես առնել և ոչ զոք՝ յորում նշմար ինչ առաքինութեան երևեսցի. այլ առաւել այնպէս պարտ է պատուասիրել զիւրաքանչիւր ոք, զի իւրաքանչիւրն առաւել իցէ զարդարեալ թեթևագունիւքս այսոքիմբք առաքինութեամբք, համեստութեամբ, բարեխառնութեամբ, և սովին այսու՝ զորմէ բազմօք խօսեցաք ցայս վայր, արդարութեամբ։ Քանզի քաջասրտութիւն և մեծասրտութիւն յայր ոչ կատարեալ և ոչ իմաստուն՝ բազում անգամ եռանդուն ևս է. իսկ այդ առաքինութիւնք յայր բարի մանաւանդ յարևանալ երևին։

Այսոքիկ 'ի մերմէ կողմանէ բարեպաշտութիւնք։ Իսկ ըստ բարեսիրութեան այլոց առ մեզ՝ նախ այն իսկ է 'ի պատշաճից սակի, զի շատ երախտապարտ լիցուք այնմ որ շատ սիրէ զմեզ. այլ զբարեսիրութիւն ոչ ըստ օրինի երիտասարդացունից կշռեսցուք վառմամբ իւիք սրտոյ, այլ առաւել հաստատուն և անդողդողդ մտօք։ Ապա եթէ կայցեն արդիւնք, փոյթ մեծ պիտի՝ ոչ զի սկսցուք, այլ զի հատուսցուք և շնորհս. զի չիք ինչ պարտուպատշաճ ծառայութիւն կարևոր՝ իբրև զշնորհահատոյցն լինել։

Որ թէ զյանօթ առեալ իրս՝ մեծաւ ևս չափով, եթէ կարող միայն իցես, հատուցանել հրամայէ Ասիոդոս[1], զի՞նչ ոչ պարտիմք առնել ընդ երախտեօք դրաւեալք. ո՞չ ապաքէն արժան է նմանողս լինել անդոց պտղաբերաց, որ բազմօք առաւել տան՝ քան զոր առնուն։ Որ եթէ զնոսա յորոց ակնունիմք օգտից ինչ հանդիպել՝ ոչ ինչ դանդաղիմք պատուասիրել, որպէս

1 “Նովին չափով, և լաւագոյն՝ թէ մարթիս”. Եսիոդ. Գործ. և Տիւ.։

վարեցիւք ընդ [illegible] որք արդէն օգտեցին։ Զի ուր կրկին ազգք են [illegible]ականութեան, մին երախտիս առնելոյ, և մի[illegible] երախտահատոյց լինելոյ, առնելն կամ չառնել զերախտիս ընդ մերով իշխանութեամբ է. իսկ չհատուցանելն՝ ոչ է օրէն առն բարւոյ, միայն թէ առանց անիրաւութեան զայդ առնել կարող իցէ։

Այլ յընդունելութեան երախտեաց արժան է ընտրութիւն առնել. վասն զի չիք տարակոյս, թէ մեծագունին առաւելապէս եմք պարտապան. բայց յայսմ նախ պէտք են կշռադատել՝ թէ իւրաքանչիւր ոք որով ոգւով և փութով և բարեսէր կամօք արարեալ իցէ։ Զի բազումք բազում ինչ առնեն յանխորհուրդս, առանց կշռութեան կամ չափու և եղանակի, յամենայն մարդիկ բերեալք յեղակարծ իմն յարձակմամբ ոգւոյ՝ որպէս հողմով. արդ այսպիսի երախտիք ոչ նոյնպէս մեծ ինչ են գրելի, որպէս որ գիտութեամբն լինին և խորհրդով և հաստատուն մտօք։ Այլ յերախտահատոյցն լինել և 'ի շնորհակալիս, եթէ այլով մասամբ հաւասարք իցեն, այս է առաւել 'ի պատշաճից սակի, զի ըստ առաւել կարօտելոյ իմիք առն առն՝ առաւելապէս լինիցի ոք նպաստամատոյց. զորոյ զհակառակն գործեն յոլովք. զի յումմէ առաւելագունի իմիք ունին ակն, թէպէտ և անկարօտ իցէ նա, սակայն նմին սպասահարկեն առաւելութեամբ։

ԺԶ. Գեղեցիկ պահի մարդկան ընկերութիւն և ընդակցութիւն, եթէ ըստ առաւելագոյն մերձաւորութեան՝ յաճախագոյն ցուցցի ումեք մարդասիրութիւն. այլ արժան թուի խորագոյնս հետազօտել, թէ որ այն իցեն 'ի բնէ սկզբունք հաղորդակցութեան և ընկերութեան մարդկութեանս։ Քանզի առաջին այն է՝ որ նշմարի 'ի միաբանութեան համօրէն ազգի մարդկան. և սորայս զօդ է բան և բանականութիւն, որ ուսուցանելով, ուսանելով, հաղորդելով, պայքարելով, դատելով դաշնաւորէ զմարդիկ ընդ միմեանս, և զօդէ զնոսա բնաւորական իմն ընկերութեամբ։ Այլ ոչ այլով իւիք այնչափ հեռի գտանիմք յանբանիցն 'ի բնութենէ, յորս ստէպ ասեմք թէ գոյ արիութիւն[1] զոր օրինակ 'ի ձիս

1 Մանաւանդ 'ի լատին բար- բիութիւն է և ուժեղակութիւն։ բառ, զի առ նոսա fortitudo և ա-

և յառիւծունս. իսկ արդարութիւն, ուղղութիւն և բարութիւն՝ ոչ երբէք, վասն զի անբանք են և անխօսունք։

Այս ճոխափայլ ընկերութիւն մարդոյ ընդ մարդոյ, և ամենեցուն ընդ ամենեսին այն է՝ յորում պարտ է պահել զհաղորդութիւն իրաց ամենայնի, զորս ընձեռեաց բնութիւնն 'ի պէտս հասարակաց. իբր զի որ միանգամ գրեալ կան յօրէնս և 'ի քաղաքական իրաւունս՝ այնպէս պահեսցին անդրապէս, որպէս և սահմանեալ իսկ է, և 'ի սոցունց աստի այլքն այնպէս տնօրինեսցին՝ որպէս առակն է Յելլենացւոց. "Բարեկամաց ամենայն ինչ հասարակաց է"։ Արդ ամենայն ինչ մարդկան հասարակ՝ այն իրք թուին, որ են յայնմ ազգէ՝ որ յԵնիոսէ յայս ինչ իրի սահմանեալ՝ մարթի 'ի բազում փոխաբերիլ.

Որ ուղղեցոյց մոլորելոյն սիրով կայ,
Առեալ զոգցես լոյս 'ի լուսոյն իւրմէ տայ.
Որպէս զի ոչ պակասեսցէ լոյս նորմա։

Ի միոյ աստի բանէ շատ իսկ խրատ ընծայի, զի զոր ինչ առանց վնասու մարթ է յանօթ տալ՝ տացուք զայն և անծանօթին։

Աստի և այն հասարակաց բանք. մի արգելուլ զջուր ինքնահոս։ Թողացո հուր 'ի հրոյ լուցանել թէ կամիցի ոք։ Տուր վարանելոյն խորհուրդ հաւատարիմ. որք օգտակար են որոց առնուն, և ոչ ծանր որոց տանին։ Վասն որոյ և զայսոսիկ արժան է 'ի կիր արկանել, և միշտ մատուցանել ինչ մի յօգուտ հասարակաց։ Այլ քանզի չափ փոքր է իւրաքանչիւր անձին, իսկ կարօտելոցն անչափ է բազմութիւն, ռամկական առատաձեռնութիւնն վերածելի է յայն սահման Ենիոսի. "Որպէս զի ոչ պակասեսցէ լոյս նորմա". իբր զի մնասցէ կարողութիւն առատաձեռն առ մերձն լինելոյ։

ԺԵ. Իսկ աստիճանք ընկերութեան մարդկան բազումք են. քանզի առ խորշելոյ յանբաւութենէ անտի՝ հնաւորագոյն է ընկերութիւն նոյն ազգի, գրոհի, լեզուի, որով առաւել միանան մարդիկ։ Մերձաւորագոյն ևս իմն է՝ նորին քաղաքի լինել քաղաքացի. վասն զի բազում ինչ իրք են հասարակաց առ քաղաքակիցս, հրապարակ, տաճարք, ճեմելիք, ճանապարհք, օրէնք,

իրաւունք, դատաստանք, քուէայք. եւս եւ սովորութիւնք, ընտանութիւնք, եւ բազմաց ընդ բազումս բանք եւ դաշինք։ Այլ եւ եւս անձուկ կապակցութիւն ընկերութեան է 'ի մէջ ազգականաց. զի յանբաւութենէ անտի ընկերութեան մարդկային ազգի 'ի դոյզն ինչ եւ 'ի նեղագոյն ամփոփի։

Զի որովհետեւ 'ի բնէ հասարակ է այս կենդանեաց, ունել զորդեծնութեան ցանկութիւն, առաջին ընկերութիւն 'ի ծնակցութեան անդ է. յետ նորա 'ի զաւակս. այնուհետեւ 'ի միում տան ամենայն ինչ է հասարակաց։ Եւ այս իսկ է սկզբնաւորութիւն քաղաքի, եւ որպէս թէ սերմնարան տէրութեան հասարակաց։ Յետոյ գան ընդակցութիւնք եղբարց, ապա եղբօրորդւոց եւ քեռորդեաց, որք իբրեւ չկարեն 'ի միում տան օժանդակել, 'ի տունս բաժանին իբրեւ հատուածք գաղթականութեան։ Զհետ գան ամուսնութիւնք եւ խնամութիւնք, եւ 'ի սոցանէ եւս բազմապատիկ տոհմակցութիւնք։ Եւ այս սերունդ եւ զաւակագործութիւն սկիզբն է պետութեան հասարակաց։ Եւ արեան մերձաւորութիւն զօդէ զմարդիկ սիրով եւ մարդասիրութեամբ։ Զի մեծ ինչ է զնոյն ունել յիշատակս (կամ զշիրիմս) նախնեաց, զնոյն պահել կրօնս, եւ հասարակաց ունել զգերեզմանս։

Այլ յամենայն ընկերութեանց միջի չիք այնպէս գերապանծ, եւ ոչ այնպէս հաստահիմն, որպէս յորժամ արք բարիք համաբարոյք միացեալ իցեն ընտանութեամբ։ Վասն զի պատշաճն այն՝ զոր ստէպ յեղյեղեմք, թէպէտ եւ յայլում ումեք 'ի մէնջ նշմարեսցի, սակայն եւ զմեզ շարժէ, եւ բարեկամս զմեզ առնէ ընդ նմա՝ յորում երեւի այդ լինել։

Եւ թէպէտ եւ ամենայն առաքինութիւն յինքն զմեզ յանկուցանէ, եւ տայ մեզ սիրել զայնոսիկ յորս ինքն գտանել թուի, սակայն առաւելապէս զսոյն ներգործէ արդարութիւնն եւ առատաձեռնութիւն. վասն զի չիք ինչ այնպէս սիրելի եւ շաղկապիչ, որպէս համաբարոյութիւն լաւաց. քանզի յորս նոյն փոյթք են եւ նոյն կամք, յայնպիսիս զուգապէս այր ընդ եղբօր զուարթանայ որպէս ընդ անձին. եւ եղանի այն ինչ զոր Պիւթագորեան կամի 'ի բարեկամութեան, միութիւն 'ի բազմաց

լինել։ Մե՛ծ է և հաղորդութիւն ծագեալ յերախտեաց առ միմեանս եղելոց. որք յորժամ փոխադարձք իցեն և ձրի յերկաքանչիւր կողմանց, զօդեն զնոսա հաստատուն ընկերութեամբ։

Նաև յորժամ ընդ ամենայն յածեսցիս մտօք և բանիւ, յամենայն ընկերութեանց միջի չիք այլ ծանրագոյն և պատուական իբրև զայն, որ ընդ հասարակութիւն և ընդ իւրաքանչիւր ոք 'ի մէնջ։ Սիրելի են ծնողք, սիրելի զաւակք, տոհմակիցք, ընտանիք. այլ զբոլորն բոլորեցունց սէր՝ միայն հայրենիք բովանդակեալ ունի. յոր փոխանակ ո՞ 'ի լաւաց դանդաղեսցի 'ի մահ դիմել, եթէ ունիցի օգուտ գործել նմա։ Սմին իրի ևս քան զևս անբերելի է անագորոյն բարք նոցա, որք հերձիչք եղեն հայրենեաց ամենայն ժանտագործութեամբ, և 'ի բնաջինջ առնել զայն 'ի հիմանց պարապեցան և պարապին։

Բայց թէ խնդիր լինիցի և զուգակշռութիւն, ո՞յց ումանց առաւել պարտ իցէ հատուցանել զպաշտօն պատշաճից. նախապատիւ եղիցին հայրենիք և ծնօղք, որոց երախտապարտ եմք առաւել. ապա զաւակք և տունն համօրէն՝ որ 'ի մեզ և եթ պատկանի, և չկարէ ունել զայլ ապաստան. յետոյ կարևոր մերձաւորք, ընդ որս կից է բազում անգամ և բախտ մեր հասարակաց։ Վասն այսորիկ զհարկաւոր նպաստս կենաց՝ սոցա պարտիմք առաւել զոր ասացի. իսկ կեանք և կենաց կցորդութիւն, խորհուրդք, զրոյցք, յորդոր, մխիթարութիւն, է զի և յանդիմանութիւն, 'ի բարեկամութիւնս մանաւանդ ունին զտեղի. և այն բարեկամութիւն է զուարձալի քան զամենայն՝ զոր համաբարոյ բնութեան զուգեալ իցէ։

ԺԸ. Նաև յայս ամենայն պարտուպատշաճ ծառայութիւնս՝ տեսանել արժան է, եթէ զի՞նչ ինչ առաւել հարկաւոր իցէ իւրաքանչիւր ումեք. և զի՞նչ ինչ իւրաքանչիւր 'ի նոցանէ առանց իսկ մեր կարող իցէ ածել զլուամբ, և կամ ոչ կարիցէ։ Նաև այսպէս ոչ նոյն աստիճանք լինին կարեաց՝ որպէս ժամանակաց։ Են ծառայութիւնք՝ որք առաւել ումանց քան այլոց պիտին. զոր օրինակ դրացւոյն վաղագոյն օգնեա 'ի ժողովել զպտուղս, քան եթէ եղբօր կամ ընտանւոյ. ապա ե-

թէ վէճ իցէ 'ի դատաստանի, մերձաւորիդ և բարեկամիդ առաւել պաշտպան կաց քան դրացւոյն։ Զայտոսիկ և զայսպիսիս պարտ է քաջ գիտել յամենայն գործս պատշաճից, և սովորութիւն առնել կրթանօք, որպէս զի մարթասցուք բարւոք մատակարար լինել պատշաճիցն, և յաւելլով և կարճելով տեսանել զոր միայն բովանդակութիւն. յորմէ 'ի միտ առնուցուս, թէ որչափ ինչ պարտիմք իւրաքանչիւրոց։

Այլ զոր օրինակ ոչ բժիշկք, ոչ զօրավարք և ոչ փաստաբանք, թէպէտ և հմուտք իցեն կանոնաց արուեստին, կարող ինչ են առանց մարզից և վարժութեան 'ի գլուխ տանել գործ արժանաւոր գովութեան մեծի, սոյնպէս և կանոնք պահելոյ զպատշաճն աւանդել աւանդին, որպէս և մեք առնեմք, այլ մեծութի իրացն պահանջէ և զմարզս և զվարժութիւն։ Բայց արդ ըստ բաւականին գոգցես ասացաք՝ եթէ յիրաց եղելոց յիրաւունս մարդկային ընկերութեան որով օրինակաւ քաղի վայելուչն, յորմէ և պատշաճն յարդարի։

Աստանօր պարտ է խելամուտ լինել, եթէ 'ի քառեակ տեսակաց միջի նախակարգելոց՝ յորոց յառաջ գայ համեստութիւն և պարտուպատշաճ ծառայութի, առաւել քան զառաւել պանծալի տեսանի այն որ եղանի 'ի մեծամեծն սրտէ, որ վսեմամիտ իցէ և արհամարհող մարդկային իրաց։ Սմին իրի դիւրապատրաստ նախատինք են մեծ՝ զոր դէպ լիցի ասել[1].

Երիտասարդք դուք կանացիք,
Զայդ առնացի կին տեսիք։

Եւ կամ զայս օրինակ[2].

Ջամպա յաւար, ո՜ Սաղմակեան,
Առանց քրտանց և արեան։

Զսորին հակառակն է տեսանել 'ի գովեստս. զի ըզգործս մեծամեծնութեան և զարիական քաջութեան և զմեծապանծութեան՝ չգիտեմ որպէս լաւաբերան դրուատեմք։ Յայսմանէ է ընդարձակն այն ասպարէզ բանից հռետորաց զՄարաթոնէ, զՍաղամինեայ, զՊղատէայ, զԹերմոպիղայց, և զԼեւկտրայց։ Աստի և մերս Սոկ֊

1 Ըստ Էննիոսի, կամ այլում ումեք քերթողի։

2 Սաղմակիս աղբիւր էր 'ի Կարիա, զորմէ վիպեն առասպելք՝ կնատիչ ունել զօրութիւն։

ղէս, աստի Դէկոսեանք, աստի Սկեպիոնեանք՝ Կնէոս և Պոպղիոս, աստի Մարկոս Մարկեղոս, և այլ ես անթիւք, ես առաւել ժողովուրդն հռովմէական ինքնին գլխովին գերազանց գտանի մեծանձնութեամբ։ Փոյթ պատերազմական փառաց յայտնի լինի և յայնմ, զի զանդրիս իսկ տեսանեմք իբրև 'ի զարդ զինուորութե կանգնեալս։

ԺԹ. Նոյն այն փքացումն ոգւոյ որ 'ի վիշտս վտանգի և 'ի վաստակս երևեալ, եթէ անմասն իցէ յարդարութենէ, և մաքառիցի ոչ վասն հասարակաց փրկութե, այլ վասն անձին օգտաշահութեանց, մոլեկան է։ Զի ոչ միայն չէ այդ 'ի սահմանի առաքինութեան, այլ մանաւանդ անագորոյն մտաց է, որ զամենայն ցրէ ըզմարդկութիւն։ Սորին վասն իմաստութեամբ սահմանի արիութիւնն 'ի Ստոյիկեանց, յորժամ ասեն զայն Առաքինութիւն մրցական 'ի կողմանէ արդարութեան։ Վասն այսորիկ ոչ ոք է որ զարիութեան ստացաւ ըզփառս դաւաճանութեամբ և չարութեամբ, և գովութեան եղև ժառանգորդ. զի չէ հնար վայելչական լինել իմիք, որ անմասն է յարդարութենէ։

Պնդեցիկ ուրեմն է Պղատոնին առասացութիւն. Ոչ միայն, ասէ, գիտութիւնն որ հեռի իցէ յարդարութենէ՝ խորամանկութիւն առաւել քան իմաստութիւն է յորջորջելի, այլ և անձն պատրաստական դնել զինքն 'ի վտանգ, եթէ առ 'ի յիւրմէ դրդի ցանկութէ, և ոչ 'ի հասարակաց օգտէն, յանդգնութեան ժառանգեսցէ զանուն քան զարիութեան։ Արդ այսուհետև կամիմք, զի արի և մեծանձն մարդիկ՝ իցեն միանգամայն բարի և անկեղծ. ճշմարտասէրք լինիցին, և ոչ խաբեբայք. որ են 'ի մասնէ բուն գովեստից արդարուե։

Նոյն այն իսկ է դժոխըմբեր, զի յայսպիսի վսեմութեան ոգւոյ և 'ի մեծութեան սրտի՝ կարի հեշտեաւ դարանի կամակորութիւն և իշխանասիրութիւն յոյժ։ Քանզի զոր օրինակ ըստ Պղատոնի՝ ամենայն բարք Լակեդեմոնացւոց վառեալ էր ցանկութեամբ յաղթող լինելոյ, սոյնպէս որչափ ոք առաւելու պանծալի մեծանձնութեամբ, նոյնչափ առաւել կամի ամենեցուն իշխան լինել, մանաւանդ թէ միայն լինել։ Արդ դըժուարին է 'ի ցանկալ անդ գեր 'ի վերոյ լինել ամենե-

ցուն՝ պահել զհաւասարութիւն, որ յոյժ է յանկաւոր արդարութեան։ Աստի յայսմանէ լինի, զի ոմանք ոչ պայքարաւ, և ոչ որ և է իրաւամբք՝ որ հաւասարակաց, որ օրինաւոր, յաղթիլ յանձն առնուն. և գտանին 'ի ժողովրդեան յոլովակի կաշառատուք և եղեռնագործք, որպէս զի առաւել մեծութիւնս ստասցին, և առաւել վերագոյնք իցեն բռնութեամբ՝ քան հաւասարք արդարութեամբ։ Այլ որչափ դժուարին է իմն, նոյնչափ և գովելի. զի չիք ժամանակ, յորում օրէն իցէ անբաժ յարդարութենէ լինել։

Այլ արդ արի և մեծասիրտ են համարելի՝ ոչ որ առնենն, այլ որ վանեն զանիրաւութիւն։ Իսկ ճշմարիտ և իմաստուն մեծանձնութիւնն զհամեստն զայն՝ որում առաւել զհետ երթայ բնութիւնս, 'ի գործս հաստատեալ գիտէ, և ոչ 'ի փառս. և առաւել կամի լինել՝ քան երևել իշխան։ Քանզի և որ կախի զտգէտ խառնաղանձին մոլորութենէ, այնպիսին մի՛ գրեսցի 'ի թիւս վեհիցն արանց։ Այլ կարի իսկ դիւրագոյն դրդի 'ի գործս անիրաւս՝ որչափ ոք բարձրամիտ է և փառասէր։ Այլ այս է ապաքէն դիւրագայթ վայր. զի դժուարաւ ոք գտանի, որ յետ յանձին կրելոյ զվաստակս, և 'ի վտանգս լինելոյ միջամուխ, ոչ ցանկանայցէ փառաց որպէս վարձուց գործոց իւրոց։

Ի. Ամենայնիւ արին և մեծասիրտն՝ երկօքումբք իրօք առաւել 'ի վեր երևի. յորոց մին հաստատեալ է յանարգեան առնել զարտաքինն իրօք, ուր դնէ ոք 'ի մտի՝. թէ չէ արժան մարդոյ զարմանալ կամ ցանկանալ կամ զհետ լինել իմիք, բայց միայն որ համեստն իցէ և վայելչական. և ոչ ներքոյ անկանել ոչ մարդոյ, ոչ խռովութեան ոգւոյ, և ոչ բախտի։ Իսկ միւսն է, զի յորժամ զայդ սիրտ ունիցիս զոր ասացի, գործս գործիցես ոչ միայն մեծամեծս և կարի օգտակարս, այլ և դժուարինս յոյժ և տարժանաւորս, և լիս վտանգօք կենաց, և յոքունց իսկ իրաց՝ որ կենաց են անկ։

Այլ այս երկուց իրացս բովանդակ պարծանք և մեծութիւն, ընդ նմին և օգտակարութիւն, 'ի վերջինումն անդ է. իսկ պատճառն և բանն որ առնէ զոք այր մեծ՝ յառաջնումն անդ է։ Վասն զի յայնմ է բանն, որ առնէ վեհանձնեայ և արհամարհող մարդկեղէն իրաց։

Իսկ այս տեսանի յերկուս՝ եթէ զայն ևեթ բարի համարիցիս որ համեստն է, միանգամայն և յամենայն ամբոխմանէ սրտի ազատ իցես։ Քանզի և զորս գերապանծ և զարմանալի բազմաց թուին՝ դուզնաքեայ ինչ վարկանել, և քամահել զնոքօք անայլայլակ և հաստատուն խորհրդով, գործ է քաջասրտութեան և մեծանձնութեան. և զորս դառն թուին, ուր բազմապատիկ և պէսպէս հանգիպին այդպիսի զեանք կենաց և ընչից մարդկան, այնպէս տանել՝ զի ոչ ինչ օտարանայցես 'ի պայմանէ բնութեան կամ 'ի պատուոյ առն իմաստնոյ, արիական ոգւոյ է գործ և մեծամեծ հաստատութեան։

Իսկ ոչ ինչ վայել է այնմ՝ որ ոչ խորտակի յերեսաց երկիւղի, լուծանիլ ցանկութեամբ, և անպարտելւոյն 'ի վաստակոց՝ յաղթիլ 'ի փափկութենէ։ Վասն որոյ և 'ի սոցանէ է զգուշալի, և խորշելի յարծաթսիրութենէ։ Զի չիք ինչ այնպէս նշանակ փոքրոգի անձին՝ որպէս սիրել զմեծութիւնս, և ոչ այնպէս համեստագոյն և մեծավայելուչ, որպէս արհամարհել զինչս՝ եթէ չունիցիս, և 'ի բարերարութիւն վարել և յառատաձեռնութիւն՝ եթէ ունիցիս։ Զգուշանալ պարտ է և 'ի փառասիրութենէ, ըստ որում 'ի վեր անդր ասացի. վասն զի կապտէ 'ի բաց զազատութիւն, որ վասն պարտի լինել բովանդակ ճիգն մեծանձն արանց։ Ոչ է արժան հետամուտ լինել և իշխանութե. մանաւանդ թէ արժան է կամ երբեմն չառնուլ յանձն, և կամ երբեմն և հրաժարել։

Պատարկանալ պարտ է և յամենայն ամբոխմանէ սրտի, եթէ 'ի ցանկութենէ և յերկիւղէ, և եթէ 'ի վատասրտութենէ և 'ի հեշտախտութենէ և 'ի բարկութենէ. որպէս զի առընթեր կացցէ հանդարտութի և աներկեւանութիւն, որ բերէ ընդ իւր զանայլայլութիւն միանգամայն և զարժանապատուութիւն։ Շատ ես այնք են և եղեն, որոց ցանկացեալ հանդարտութեանն զոր յիշեցի, 'ի զբաղմանց հրաժարեցուցին զանձինս, և յանգործութիւն եղեն ապաստան։ Յորոց սակի և ազնուական փիլիսոփայք և կարի ականաւորք, և ոմանք ոմանք արթունք մտօք և ծանրաբարոյք 'ի մարդկանէ, ոչ զամբոխին և ոչ զիշխանաց զբարս կարող ե-

ղեն բառնալ, և բնակեցին ոմանք յագարակս՝ զբօսեալք յառտնին իւրս ։ Սոցա այն էր միտք՝ որ ինչ և թագաւորաց ․ իբր զի կարօտասցին և ոչ իմիք, հնազանդեսցին և ոչ ումեք ․ այլ ազատութեամբ վարեսցին, որում անկ է ըստ կամի կեալ ։

ԻԱ․ Արդ որովհետև միօրինակ այդ է 'ի կարողութեան ցանկասիրաց և հանդարտելոց, նոքա կարծեն 'ի ձեռն բերել զայդ՝ եթէ ինչս բազումս ունիցին ․ սոքա՝ եթէ շատացեալ գտցին իւրոյին իրօք և սակաւուք ։ Ուր և ոչ միումն կարծիք է ամենայնիւ անգոսնելի ․ այլ հանդարտելոցն կեանք է առաւել հեշտ և ապահով, և ոչ այնչափ ծանր կամ դժկամակելի այլոց ․ իսկ որոց տան զանձինս 'ի զբաղանս տէրութեան և 'ի գործել զմեծամեծս, է առաւել բարեբեր մարդկան ազգի, և ճահողագոյն առ պայծառութիւն և 'ի տարածութի ։

Սմին իրի և այնոցիկ թերևս ներել արժան է յոչն առնուլ յանձինս զհոգ տէրութեան հասարակաց, որք գերապանծ ուշիմութեամբ ճոխացեալք՝ 'ի վարդապետութիւն զանձինս ետուն ․ և այնոցիկ՝ որք կամ առ նուազութեան առողջութեան, և կամ յայլ ևս ծանր պատճառաց խափանեալք, 'ի բաց հրաժարեցին 'ի հոգոց հասարակաց, այլոց թողլով զկարողութիւն և զգովութիւն տնտեսութեան սոցին իրաց ։ Իսկ որոց չկայցեն պատճառք այսպիսի և ոչ մի, եթէ ասիցեն՝ թէ ինքեանք արհամարհեն զայն ինչ իրս՝ որ զարմանալի թուին բազմաց, իշխանութիւնք և պետութիւնք, զայնպիսիս ոչ միայն չգովեմ, այլ և պարսաւանաց գրեմ արժանի ։ Ապաքէն անմարթ է չհաւանել դատաստանի այդպիսեաց յայնմ՝ զի զփառս արհամարհեն և յոչինչ համարին ․ այլ սակայն երևին յաշխատութեանց և 'ի տաղտապանաց՝ եթէ մնասուց և եթէ հերքմանց՝ զանգիտել իբրև 'ի վատանունութենէ և 'ի չարահամբաւութենէ ։ Ոչ են որ 'ի ձախողակս վրդովլին, զփափկութիւն 'ի սպառ անգոսնեն, 'ի ցաւս են թուլամորթք, անտես առնեն զփառս, վատահամբաւութեամբ կործանին ․ և յայսոսիկ ևս յողդողդ միտք ։

Այլ որոց տուեալ է 'ի բնութենէ աջողակութիւն գործոյ, առանց ընդ բանս ինչ ածելոյ պարտ է նոցա ունել զդատաւորութիւն և զգործակալութիւն 'ի տէ-

րութեան հասարակաց։ Զի և ոչ այլ ազգ մարթ է յոտին կալ քաղաքի, որպէս և ոչ հանդիսանալ մեծանձնութեան։ Այլ որոց յանձն առնուն զհոգ տէրութեան՝ ոչ ինչ ընդհատ յիմաստասիրաց, չասացից թէ առաւելագոյն իսկ, պէտք են նոցա 'ի կիր արկանել զմեծավայելուչ բարս և զարհամարհութիւն մարդկեղէն իրաց, և զոր ստէպն երկրորդեմ՝ զհանդարտութիւն սրտի և զաներկևանութիւն. վասն զի չէ պարտ նոցա նեղըրտութեամբ վարիլ, այլ ծանրութեամբ և անայլայլակ ոգւով կեալ։

Այլ այսպիսիկ այնչափ առաւել դիւրագործ են իմաստասիրաց, որչափ նուազ հանդիպին 'ի կեանս նոցա իրք՝ զորս բախտն հարկանիցէ դժբախտութեամբ, և որչափ նուազ ունին կարօտութիւն. թող զի եթէ և ձախող ինչ իրք դիպեսցին, ոչ այնպէս չարաչար կործանին նոքա։ Սմին իրի ոչ անպատճառ զմեծագոյն յուզմունս շարժութեան սրտի կրեն, և մեծագունի աշխատութե ունին պէտս հոգաբարձուք տէրութեան քան զհանդարտեալսն. վասն որոյ պարտ է նոցա մեծ ևս մեծանձնութիւն յանձին բերել, և ազատութիւն յանձկութեանց կրից։

Իսկ որ մատչին 'ի գործակալութիւն, զգոյշ լինիցի՝ ոչ լոկ նկատել զի իրքն համեստ իցեն, այլ զի և ունիցի կարողութիւն ձեռն 'ի գործ արկանելոյ։ Որ և զայն պէտք են դիտել, զի ոչ վայրապար յուսահատ լիցի առ վատութեանն, և ոչ կարի յանձնապաստան առ ցանկութեանն։ Այլ յամենայն իրս՝ նախ քան զմիջամուխն լինել, պիտոյ է արթուն պատրաստութիւն վաղագոյն։

ԻԲ. Բայց քանզի բազումք են որ զպատերազմական իրս մեծ քան զքաղաքականս համարին, ժամ է մեղմել զայդ կարծիս։ Վասն զի յոլովք 'ի խնդիր եղեն բազում անգամ պատերազմաց առ փառասիրութեան. և այս ստէպ պատահէ 'ի մեծանձն և 'ի բազմահանճար անձինս, ևս առաւել՝ եթէ աջողակք իցեն 'ի գործ զինուորութեան և պատերազմասէրք։ Սակայն եթէ կամիցիմք ճշմարտութեամբ դատել, բազում ինչ իրք քաղաքականք՝ մեծ ևս գտան և պայծառ ևս քան զպատերազմականսն։ Զի Թէպէտ և Թեմիստոկղէս իրա-

ւամբք զօլի , և պայծառափայլ է անուն նորա՝ քան ըզ-Սողոնին , և վկայ 'ի մէջ բերի Սաղամիս քաջափայլ յաղթութեանն , իբրու նախապատիւ քան զխորհուրդըն զայն Սողոնի , որով զառաջինն կարգաւորեաց զԱ-րիսպագացիս . սակայն ոչ փոքր մեծագործութիւն զայս քան զայն ասել արժան է . վասն զի այն մի անգամ օգտեաց քաղաքին , իսկ սա յաւէժաբար օգտեսցէ . սոյնն խորհրդով օրէնք Աթենացւոց պահին , սոյնն և առաջնոցն սահմանք : Թող զի Թեմիստոկլէս չունի ինչ ասել , եթէ այսու օգնեցի Արիսպագին . բայց նա իրաւամբք ասասցէ , եթէ յինէն օգնականութիւն եգիտ Թեմիստոկլէս . վասն զի պատերազմն մղեցաւ խորհըրդով ծերակուտին՝ որ 'ի Սողոնէ էր հաստատեալ :

Զնոյն օրէն է ասել և յաղագս Պաւսանեայ և Լիսանդրի . զի թէպէտ և գործովք արութեան սոցա ընդարձակեալ կարծի իշխանութիւն Լակեդեմոնացւոց , սակայն և ոչ դոյզն մասամբ 'ի համեմատութիւն բերել արժան է զնոսա ընդ Լիկուրգոսին օրինաց և վարդապետութեան : Նա զի յայդ պատճառաց զխոյլն եգև նոցա ունել զօրականս հլուս և առաքինիս : Ապաքէն և ինձ այնպէս թուէր , թէ ոչ յաւուրս մանկութեան մերոյ Մ . Սկաւրոս 'ի վայր գտանէր քան զԿայիոս Մարիոս , և ոչ 'ի ժամանակին յորում դեգերէաք 'ի գործ տէրութեան , Կ . Կատուլոս քան զԿ . Պոմպէոս : Վասն զի ապիկար են զէնք արտաքոյ , եթէ չգուցէ խորհուրդ առանին : Նաև ոչ աւելի օգուտ պետութեանն գործեաց Ափրիկանոս , այրն անհամեմատ և զօրաւոր քաջ , 'ի յատակել սատակել անդ զՆումանտիա , քան եթէ 'ի նմին ժամանակի Նասիկա այր սոսկական , յորժամ զՏիբերիոս Գրակքոս սպան . միայն թէ վերջինս այս չէ լոկ գործ առանին , այլ 'ի պատերազմական անդր հայի . որովհետև զօրութեամբ բազկի եղ 'ի գլուխ . բայց սակայն և այդ խորհրդով գործեցաւ քաղաքականաւ առանց զօրու :

Այն ինչ է քաջալաւ , որ որպէս լսեմ՝ մախացողս ունի յարձակեալս յիւր վերայ յաչաղանօք .

Տեղի տուք զէնք պատմուճանին ,
Տեղի տացէ պերճախօսի սարդենին :

Թողից զայս . ո՞չ ապաքէն 'ի մտանել մեր անդ զաւէ-

րութիւն հասարակաց՝ զէնք տեղի ետուն պատմուճանաց. զի ոչ երբէք այնպէս ծանր վտանգ եղև հասարակաց իրաց, և ոչ այնպէս հանդարտութիւն: Զայս օրինակ խորհրդով և հանճարով մերով արագ արագ 'ի ձեռաց անտի յանդուգն քաղաքացւոց 'ի վայր անկան զէնք զլխովին: Արդ ո՞ւր ուրեք 'ի պատերազմի այսպիսի գործեցան գործք մեծամեծք. ո՞ր այն յաղթանակ նմին զուգական[1]: Վասն զի ինձ օրէն է, որդեակ իմ Մարկոս, պարծել քո առաջի, որում անկ է և ժառանգութիւն փառացն, և գործոց հետևութի: Ստուգութեամբ ասեմ, զայս պատիւ ինձ արար լու 'ի լու բազմաց Գնէոս Պոմպէոս այրն փառաւորեալ բազմադէմ գովութեամբք պատերազմականօք, յասել անդ, թէ Ի զուր ինձ լինէր յաղթանակ 'ի մէջ ածել երրորդ, եթէ չունէր տեղի յաղթանակին քոյովդ առ տէրութիւն երախտաւորութեամբ: Այս ուրեմն ոչ փոքր են առանձին արիութիւնք քան զզինուորականս. և առաւել իսկ 'ի նոսա քան 'ի սոսա պիտոյ է փոյթ և խընամ ունել:

ԻԳ. Անշուշտ համեստն այն՝ զոր պահանջեմք 'ի վըրսեմ և 'ի մեծագործ անձինէ, ներգործի ոչ մարմնոյ այլ հոգւոյ զօրութեամբք. բայց պարտ է կրթել զմարմինն, և այնպէս տնօրինել, զի մարթասցի հպատակել խորհրդոյ և բանի՝ 'ի կատարումն գործոց և 'ի տանել վաստակոց: Իսկ համեստն զորոյ զհետ եղեալ եմք, հաստատեալ է ամենայնիւ 'ի ձիգն հոգւոյ և 'ի մտածութեան, յորում ոչ դոյզն օգուտ մատակարարեն պատմուճանազգեստքն վերակացուք տէրութեան՝ քան զորս պատերազմ մղեն: Եւ այսպէս բազում այն է զի ըստ նոցին խորհրդոյ կամ ոչ յանձն առնուն զպատերազմն կամ վճարեն, և է երբէք զի ինքեանք հրատարակեն. զոր օրինակ Մարկոսի Կատոնին (խորհրդով) այն երրորդ պատերազմն պունիկեան. յորում մեռելոյն անգամ զօրեաց հրամանատարութիւն:

Վասն այսորիկ ըղձալի է առաւել բանն ընտրողութեան քան զքաջութիւն պատերազմական. բայց ըղ-

[1] Ակնարկէ 'ի դաւաճանութիւն Կատիլինայ, զոր մեծաւ արթնութեամբ և խոհական խորհրդով ցրեաց Կիկերոն. այլ կարի են պանծանքն, թէպէտ և առ որդին ասացեալ:

դուշալի չառնել զայդ առ խորշելոյ մանաւանդ 'ի պատերազմէ՝ քան օգտի աղագաւ։ Նոյնպէս պարտ է յանձն առնուլ զպատերազմ, զի ոչ ինչ այլ, բայց միայն խաղաղութիւն երևեսցի խնդրել։ Իսկ արիական և հաստատուն սրտի է գործ՝ ոչ խռովիլ 'ի դժուարինս. և ոչ ամբոխմամբ՝ ըստ առածին 'ի սանդղոց և 'ի վայր կործանիլ, այլ վարիլ խոհական մտացն խորհրդով, և ոչ 'ի բանէն օտարանալ։

Միայն թէ այս սրտի է գործ, և այն մեծի հանճարոյ, յառաջագէտ լինել մտօք լինելեացն, և իւիք իրօք կանխել կարգաւորել՝ զինչ ինչ մարթի պատահել երկաքանչիւր կողմանց, և զոր պարտ իցէ առնել՝ եթէ դիպեսցի ինչ. և չառնել ինչ, զորմէ հարկ լիցի երբեմն ասել. Ոչ կարծէի։ Այսոքիկ են մեծ և վսեմ ուշոյ գործք՝ խոհական խորհրդով յանձնապաստան եղելոյ։ Իսկ անխորհրդաբար 'ի ճակատ մտանել և ձեռներէց լինել, բախիլ ընդ թշնամւոյն, ապառում մտաց է և գազանակերպ։ Այլ ուր ժամն և հարկն պահանջիցէ, ձեռն 'ի գործ առնել պարտ է, և նախապատիւ համարել զմահն քան զծառայութիւն և զվատթարութիւն։

ԻԴ. Իսկ յաւեր և յաւար քաղաքաց քաջ միտ դնել պարտ է, զի մի՛ լիցի ինչ յանհուր և անագորոյն մտօք։ Եւ այս է առն մեծի, կշռել զիրսն, և ըստ այնմ զչարագործսն պատժել, զխառնիճաղանճն պահել. յամենայն յաջողուածս զուղիղն և զհամեստն պինդ ունել։ Քանզի զոր օրինակ են որ ըստ յառաջագոյն ճառելոցս՝ զպատերազմական իրս նախապատիւ համարին քան զքաղաքականս, նոյնպէս գտանիցես զյոլովս՝ որոց առաջի պանծալիք և մեծամեծք թուին վտանգաւոր և ջերմ մտածութիւնք քան զհաստունս և զհանդարտս։

Ոչ երբէք ոչ ուրեք 'ի վտանգէ խուսափել արժան է, որով անզօր և վատասիրտ երևեցիմք։

Այլ արժան է խոյս տալ և յայսմանէ, մի՛ անձամբ զանձինս 'ի վտանգ արկանել անպատճառ. քան զոր ոչ ինչ է անմտագոյն։ Վասն այնորիկ 'ի բերել 'ի վտանգս՝ զբժշկացն սովորութեան 'ի դէպ է զհետ երթալ. ոյք զթեթև խօթացեալս մեղմով դարմանեն, իսկ ցաւոցն ծանրագունից հարկէին ածել զվտանգաւոր և զանստոյգ դարմանս։ Վասն որոյ 'ի հանդարտութեան՝ հակառա-

կաց ցանկալ մրրկաց՝ անմոռ է. իսկ հնարս հայթհայթել մրրկի զհմուտ և է օրինակաւ, իմաստնոյ. և այնչափ ես, որչափ առաւել շահել ունիս զբարիս յեր գործոյն, քան զչարիսն 'ի կալն յերկուանալի վիճակի։ Այլ վտանգքն իրաց կէս մի 'ի գլուխ միջամուխ եղելոցն գան, և կէս մի տէրութեան հասարակաց. և դարձեալ են 'ի գործոց որ 'ի վտանգ կենաց կարգին, և են որ փառաց և երախտեաց քաղաքացւոց. արդ առաւել դիւրապատրաստ պարտիմք լինել 'ի վտանգ անձանց՝ քան հասարակացն. և կամակար մարտնչիլ 'ի սակս պատուոյ և փառաց՝ քան վասն այլոց ինչ դիւրութեանց։

Բազումք գտան որք պատրաստ էին ոչ զինչս և եթ, այլ և զկեանս անգամ տալ վասն հայրենեաց. որք և ոչ փոքր զեան բերել իւրեանց փառացն յանձն առնուլին, նա և 'ի պահանջել անգամ տէրութեան։ Որ օրինակ Կալլիկրատիդաս զօրավար եղեալ Լակեդեմոնացւոց 'ի պեղոպոնեսեան պատերազմի, յետ բազում գործս արութեան 'ի գլուխ տանելոյ՝ յեղծումն դարձոյց զամենայն, յոչն անսալ խորհրդոյ նոցա՝ որք ասէին 'ի բաց հեռացուցանել յԱրգինուսայ զտորմիղ նաւաց, և ոչ մխել 'ի մարտ ընդ Աթենացիս։ Որոց ետ նա պատասխանի. Լակեդեմոնացիք կարօղ են 'ի կորուսանել զայն նաւատորմիղ՝ միւս ևս պատրաստել. այլ ես չկարեմ 'ի փախուստ դառնալ առանց խայտառակութե։ Բայց այս հարուած Լակեդեմոնացւոց չափաւոր եղև. այլ մահաբեր այն է, զախիլն Կղէոմբրոտայ անխորհրդաբար ընդ Եպամինոնդայ՝ առ երկիւղի նախանձարկութեան, յորում Լակեդեմոնացւոցն յոյս 'ի գետին անկաւ։ Ֆաբիօն լաւ է Մաքսիմոս, զորմէ այսպէս խօսի Ենիոս.

Նկաց այր ոք մերոց չարեաց 'ի դարմանս
Յանդարտ 'ի գործ ուանձայն յառաջ քան զփրկանս.
Մեծ ևս 'ի փառս արդ նա փայլէ առ յապայս։

Այս ազգ սխալանաց խորշելի է և 'ի քաղաքականս. զի են որոց խորհուրդք բարի են յոյժ, այլ առ ահի նախանձու ոչ համարձակին ասել։

ԻԵ. Որ միանգամ առաջնորդ լինել համարձեալ են ժողովրդեան, ամենայն իրօք զՊղատոնին կալցին իրատըս կրկին. մի՝ զի այնպէս խնամ ունիցին օգտի քա-

ղաքացւոց, զի զինչ և առնեն՝ 'ի նոյն հայեցուսցեն, զանձանց դիւրութիւն մոռացեալք. միւս ևս՝ զի զբոլոր զմարմին հասարակաց խնամարկեսցեն. և մի յորժամ զմասն մի հոգան, զայլսն անտես առնիցեն: Վասն զի զոր օրինակ զհովանաւորութի որոց, նոյնպէս և զտըն-տեսութի ժողովրդեան՝ պարտ է վարել յօգուտ յան-ձնելոցն 'ի խնամս, և ոչ որոց հաւատացան խնամքն: Իսկ որք զմասն մի քաղաքացւոց յանձանձեն, և զմի մասն անտես առնեն, զեան մեծ յոյժ վնասուց ածեն 'ի քաղաքն, զապստամբութիւն և զերկպառակութիւն. որով կէսք՝ ռամկաց կուսակիցք երևին, կէսք թևա-կիցք աւագաց, սակաւք հասարակաց բոլորից:

Յայսմանէ առ Աթենացիս մեծամեծ երկպառակու-թիւնք. իսկ 'ի մերում միջի ոչ միայն հերձուածք, այլ և մահառիթ մարտք քաղաքականք. յորոց պարտի խորշել մերժել քաղաքացի ծանրաբարոյ և քաջ՝ ար-ժանաւորն վերակացութեան 'ի ժողովրդեան, որ և ան-ձնատուր լինիցի բոլորովին 'ի խնամս հասարակաց. ոչ ընչից և ոչ իշխանութեան լեալ 'ի խնդիր. և այնպէս պաշտպանեսցէ ամենեցուն, զի ամենեցուն օգտեսցէ: Որ և մի զոք սուտ զրպարտութեամբք յատելութիւն կրթեսցէ կամ 'ի մախանս. և յամենայնի այնպէս փոյթ կալցի արդարութեան և հաւասարութեան, մինչև եթէ դէպ լիցի յանձին կրել 'ի պէտս պահպանութեան սո-ցա ծանր ծանր վիշտս, ընտրեսցէ մեռանել առաւել քան թողուլ 'ի ձեռանէ զորս ասացիդ:

Չուառական է ստուգապէս ամբարհաւաճութիւն և փառամոլութի. զորմէ գեղեցիկ գրէ նա ինքն Պղատոն և ասէ. Որ միանգամ մի զմիով ելևելս առնեն, թէ ո՛ առաւել տնտեսեսցէ զժողովուրդն, նման է գործ նո-ցա նաւավարացն կագելոց, թէ ո՛ 'ի նոցանէ ղեկավա-րեսցէ: Այն սա պատուիրեաց, զի համարեսցուք ոսոխս զնոսա որք զէն առնուն այր ընդդէմ եղբօր. և ոչ զորս ըստ ընտրութեան իւրեանց կամին տնօրինել զիրս ժո-ղովրդեան. որպիսի եղև հակառակութիւն անկռիւ ընդ Ափրիկանոս և ընդ Մետեղոս:

Չէ արժան լսել և նոցա, որք արժան համարին ծան-րացասումն լինել թշնամեաց. և զայդ վարկանին գործ մեծասիրտ և քաջի առն: Բանզի չիք ինչ առաւել գո-

վելի, և մեծի և պատուական առն արժանաւոր՝ որպէս քաղցրաբարոյութիւն և գթութիւն։ Իսկ 'ի ժողովրդապատ և 'ի հաւասարապատութեան իրաւանց պարտ է վարել նաև զդիւրալուր ունկնդրութիւն, և զանուանեալն մեծանձնութիւն. զի մի, եթէ բարկասցուք կամ մատուցելոցն 'ի տարաժամու և կամ անպատկառ ժտելեացն, լիցի մեզ անկանել 'ի դաժանութիւն անպէտ և ատելի։ Այլ սակայն այնպէս պարտ է վարիլ հեզութեան և գթութեամբ, զի խառնեսցի 'ի նոսա 'ի պէտս հասարակաց օգտի և խստութիւն, առանց որոյ անհնար է լինել տնտեսութեան քաղաքի։

Բայց ամենայն պատիժ և պատուհաս պարտի լինել առանց թշնամանաց. և ոչ 'ի շահ նորա որ պատուհասէն զոք կամ յանդիմանէ՝ վերածեսցի, այլ առ հասարակաց օգուտ։ Այլ ևս զգուշանալ արժան է, զի մի լինիցի պատիժն մեծ քան զյանցուածն. և մի յաղագս նոյնատիպ մնասուց լինիցի զոմանս տանջել, իսկ զոմանս և ոչ 'ի դատ կոչել։

Մեծապէս սանձել պարտ է զբարկութիւն 'ի պատուհասելն. զի ոչ երբէք ոք որ ցասմամբ բերի 'ի պատժել, կացցէ 'ի չափաւորութեան՝ որ ընդ մէջ առաւելոյն և նուազին, ընդ որ ձեմականք հաճին. և իրաւամբք հաճին, միայն թէ չգովէին զբարկութիւն իբրև օգտակար ինչ բնատուր, որ՝ յամենայնի է հերքելի. և ըղձալի, զի առաջնորդք հասարակաց նման գտցին օրինաց՝ որ բերին 'ի պատուհասել ոչ բարկութեամբ, այլ արդարութեամբ։

ԻԶ. Այլ ևս 'ի յաջողուածս իրաց յորդելոց ըստ հաճոյս անձանց մերոց, մեծապէս խորշեսցուք յամբարտաւանութենէ, յարհամարհութենէ և 'ի յանդգնութենէ։ Վասն զի որպէս 'ի ձախողութիւնս, նոյնպէս և 'ի յաջողութիւնս ոչ կալ 'ի չափու՝ ծանծաղմտութիւն է. գեղեցիկ և պատուական է հաւասարութիւն յամենայն 'ի կեանս, և նոյն հանապազ դէմք կերպարանաց, և նոյն ճակատ. զոր օրինակ զՍոկրատայ լսեմք և զԼելիոսէ։ Բչպաքէն զՓիլիպպոս մակեդոնացւոց արքայ, որ գործովք քաջութեան և փառօք յաղթեալ

1 Ըստ Սոփիկեանց։

տեսանի յորդւոյն, 'ի հեզութեան և 'ի մարդասիրութեան գեր 'ի վերոյ տեսանեմ քան զորդին։ Ման որոյ առաջինն միշտ մեծ գոււ, և երկրորդն բազում մասամբ վատթար. մինչ զի ուղիղ պատուիրանադրել երեւին որք խրատեննն, զի որչափ բարձրագոյն գտանիմք, այնչափ ցածագոյն ցուցցուք զանձինս։ Պանետիոս զԱփրիկանոսէ աշակերտէ և զընտանւոյ իւրմէ սովոր էր, ասէ, ասել. Զոր օրինակ սովորութիւն է ըղձիս յանդգունս 'ի պատճառս ստէպ արշաւանաց պատերազմի խայտացեալս` 'ի ձեռս տալ սանձակոծից վարժողաց, զի մեղմասցին, և դիւրին լիցի վարել զնոսա. սոյնպէս և զմարդիկ որ յաջողութեամբ սնքացեալք իցեն իբրև անսանձք և յանձնապաստանք, պարտ է ընդ կրկէսս բանի և վարդապետութեան շրջաբերել, զի քաջ տեսանիցեն զանհաստատութիւն իրաց մարդկութեանս և զայլափոխութիւնս բախտի։

Եւ դարձեալ յառաւել յաջողութիւնս առաւել 'ի ձեռս առնուլ պարտ է զխորհուրդ բարեկամաց. և մեծ ևս քան զոր յառաջն մեծարանս ընծայել նոցա։ Միանգամայն և զգուշալի, զի մի՛ շատ ունկն մատուսցուք մարդահաճոյից, և մի՛ թողցուք մարդելուզել մեզ. յորում դիւրին է պատրիլ. վասն զի յայնժամ սկսանիմք այնպիսի համարել զանձինս, իբրև զի իրաւամբք գովիցիմք։ Յորմէ անթիւ ծնանին վնասք. որովհետև մարդիկ փքացեալք կարծեօք` ծաղր լինին ամօթով, և 'ի մեծամեծ մոլորութիւնս շաղին։ Այլ այսոքիկ այսքան։

Եւ զայս այսպէս արժան է դատել, թէ մեծամեծ իրք և մեծասիրտ ոգւոյ գործք 'ի նոցանէ գործին` որք հասարակաց են առաջնորդք. զի տնտեսութիւն նոցա է համատարած և առ բազումս պատշաճեալ։ Բայց կան և եղեն ևս մեծասիրտք բազումք 'ի հանդարտութեան վարս. որք հետազօտեցին և կամ 'ի գլուխ հանին զիրս մեծամեծս, կալով 'ի վիճակի իւրեանց սահմանի. և կամ անցեալք 'ի դասս իմաստասիրաց և վերակացուաց տէրութե, բերկրական էր նոցա առանին գործք. ոչ յանչափս յաճախելով զնոսին, և ոչ արտաքոյ թողլով զիւրեանցսն 'ի վայելչից նոցին. մանաւանդ թէ և բարեկամաց մատակարարելով և հասարակաց` յորժամ պէտքն պահանջէին։ Միայն թէ նախ զա-

ռաջինն այն ինչք բարիոք ծնունդ ունիցին, և ոչ իւիք երբէք յանիրաւ շահուց վատթարութեան. և դարձեալ՝ յոլովից իցեն 'ի շահ օգտի, և այն՝ արժանաւորաց. և եւ՝ զի աճեսցեն խելօք, արթնութեամբ և խնայութեամբ. և ոչ վատնեսցին 'ի պէտս զեղխութեան և անառակութեան, այլ առաւել առատաձեռնութեան և բարերարութեան: Որ զայս ամենայն պահիցէ, մարթ է այնպիսւոյն կեալ մեծավայելուչ, ծանրաբարոյ և քաջասիրտ, միանգամայն և անկեղծ, հաւատարիմ և մտերիմ ոգւով բարեկամութեան ընդ մարդկան:

ԻԷ. Ժամ է ասել այսուհետև զմիոյ մնացեալ մասանէ համեստութեան, յորում փայլէ ամօթխածութիւն, և զարդ նմին գոգցես վարուց, բարեխառնութիւն և պարկեշտութիւն, և բովանդակ հանդարտութիւն ամբոխմանց սրտի, և չափ և եղանակ իրաց: Այս այն է որ 'ի Յելլենացւոց և 'ի Հռովմայեցւոց Վայելչական անուանի: Իսկ ձիգն սորա այն, զի ոչ 'ի վայր քան զհամեստն երևեսցի. վասն զի որպէս վայելչականն է համեստ, նոյնպէս և համեստն վայելուչ:

Իսկ թէ զինչ խտիր կայցէ ընդ համեստն և ընդ վայելուչն, դիւրագոյն է իմանալ քան ճառել: Զի վայելուչն յայնժամ 'ի վեր երևի, յորժամ յառաջեսցէ համեստութիւնն: Մինչ զի ոչ միայն յայսմ մասին համեստութեան, զորմէ աստանօր 'ի դէպ է մեզ խօսել, այլ և յերիս անդ նախաճառեալս փայլէ վայելչութիւն: Վասն զի եթէ բանականութեամբ վարիլ, և եթէ խոհական բանիւ, և զոր առնեսդ՝ խորհրդով առնել, և յամենայնի հայել և կալ պաշտպան ճշմարտին է վայելուչ. ընդ հակառակն՝ խաբիլ, սխալել, մոլորիլ, անկանել, այնչափ անվայելուչ է, որպէս զցնորիլն և 'ի մտաց անկանիլ: Իսկ ամենայն ինչ արդար՝ է և վայելչական. և զորին հակառակն անիրաւն, որպէս ամօթալի, նոյն և անվայել: Նոյն իմն ինձ և զարիութենէ. զի որ ինչ գործի այրաբար և քաջասրտութեամբ, է գործ մարդոյ արժանի և վայելչական. և որ ոչ այսպէս, յոռի է, ըստ նմին և անվայելուչ:

Այս ուրեմն առ ամենայն ինչ համեստ է և վայելչական. և այս այնպէս յայտնի, զի ոչ խոր ինչ տեսութիւն խնդրէ, այլ ակն յանդիման կայ: Քանզի է ինչ

մասն վայելչականին զօր և յամենայն առաքինութեան պարտ է իմանալ, որ առաւել 'ի միտս մարթի զանազանիլ յառաքինութենէն, քան եթէ իրօք: Զոր օրինակ վայելչութիւն և գեղեցկութիւն մարմնոյ ոչ մարթի զատանիլ 'ի քաջողջութենէ. ըստ նմին՝ վայելչականն, զորմէ մեր բանքս են, բոլորովին արդեօք ընդխառնեալ է ընդ առաքինութեան. այլ մտօք և խորհրդածութեամբ զանազանի:

Եւ է ստորագրութիւն նորին կրկնակի. վասն զի նախ հանրական իմն իմանամք վայելչականութիւն, որ յամենայն համեստութեան գտանի. և երկրորդ այլ նմին ներքոյ անկեալ, որ անկ է իւրաքանչիւր մասին համեստութեան: Զառաջինն զայն զայս օրինակ գրեթէ սովորութիւն է սահմանել. վայելչականն է՝ որ յանկաւոր է գերազանցութեան մարդոյն, յայնմ՝ յորում բնութիւն նորա տարբերիցի յայլոց կենդանեաց: Իսկ զմիւս մասն ստորանկեալ ընդ սեռիւ, այսպէս սահմանեն. վայելչականն այն է ասեն, որ այնպէս յանկաւոր է բնութեան, մինչ զի 'ի նմին բարեկարգութիւն և չափաւորութիւն երևեսցի հանդերձ ազատական իմն ցուցիւք:

ԻԲ. Եթէ զայս այսպէս իմանալ իցէ պարտ, իմաստասիրել կարող եմք 'ի վայելչականէ անտի, որում քերթողք երթան զհետ. զորմէ այլուր ճոխագոյն բանք լինին: Բայց արդ՝ յայնժամ պահեալ ասեմք 'ի քերթողաց զվայելչութիւն, յորժամ իւրաքանչիւր անձին զպատշաճականն տան գործել և ասել: Զոր օրինակ, եթէ 'ի բերանոյ Այասայ կամ Մինովսայ ասասցէ ոք,

Թող ատեսցեն, այլ երկիցեն:

կամ Ինքն ծնողն է գերեզման ծննդոց.

Անվայելուչ երևի, զի արդարս լուաք զնոցանէ լինել. և սակայն 'ի դէմս Ատրէոսի՝ ասացեալ ծափաձայն գովի. զի արժանի անձն են բանքս: Բայց քերթողք թող զվայելուչն դատեսցին ըստ դէմս կերպարանաց. իսկ մեզ բնութիւնն ինքնին գլխովին ետ զիւրաքանչիւր դէմս, գերապանծ և գեղեցիկ վայելչութեամբ քան զամենայն կենդանեաց:

Մին իրի թող քերթողք տեսցեն 'ի բազմապատիկ

1 Առն ապիրատի:

դիմամանութիւնս անդ և զայն, թէ զինչ 'ի ձահ իցէ և զինչ վայելչական նաև վատթարաց. այլ քանզի մեզ 'ի բնութենէ տուեալ մասունք զգօնութեան, չափաւորութեան, բարեխառնութեան և ամօթխածութեան, և ինքնին բնութիւն ուսուցանէ ոչ անտես առնել զայնուիկ՝ թէ որպէս արժան իցէ քաղաքավարել առաջի մարդկան, զհետ գայ, զի և վայելչականն այն առ ամենայն համեստութիւն պատկանեալ՝ երևեսցի սփռեալ և տարած, որպէս և այն՝ որ նկատի յիւրաքանչիւր ազգս առաքինութեանց: Վասնզի զոր օրինակ գեղեցկութի՛ մարմնոյ վայելուչ բաղադրութեամբ անդամոց զօշոտէ զաչս, և զուարճացուցանէ դովլին իսկ այդուիկ՝ զի ամենայն մասունք չքնաղ իմն յօրինուածով դաշնաւորեալ են ընդ իրեարս, նոյնպէս և վայելչութիւնն 'ի վարս փայլեալ՝ յինքն յանկուցանէ զհաւանողական հաւճութիւն այնոցիկ, ընդ որս քաղաքավարիցի ոք կարգաւորութեամբ և զգօնութեամբ և չափաւորութեամբ բանից և գործոց:

Այս և արժան իսկ է ակնածութիւն իմն ցուցանել առաջի մարդկան, եթէ առ պատուականս և եթէ առ այլս: Վասն զի անտես առնել՝ թէ որպիսի է ոք յաչս այլոց, ոչ միայն յանդգնութիւն է, այլ և ամենևին իսկ ցոփութիւն: Այլ է ինչ զանազանութիւն 'ի պատշաճական գնացսն որ առ մարդիկ, ընդ արդարութիւն և ընդ ակնածութիւն. արդարութեան մասին է՝ ոչ խուել զմարդիկ, ակնածութեան՝ ոչ դառնացուցանել. յորում առաւել քան զտեսանի վայելչականին զօրութի: Յայտնիկ առաջարկութիւնս, որպէս կարծեմ՝ ծանուցաւ թէ զինչ այն իցէ ձայնեալն 'ի մէնջ վայելչական:

Իսկ գործ նորա պատշաճական նախ առաջին ընդ այս ուղղի ճանապարհ, որ առաջնորդէ առ պատշաճն և առ պահպանութիւն բնութե. որոյ առաջնորդութե՛ն եթէ զհետ ընթասցուք, ոչ երբէք խոտորեսցուք: Դարձեալ 'ի միտ առնուցումք որ ինչ սրատեսն է և նրբահայեաց բնութեամբ, և որ քաջայարմարն է առ մարդկան ընկերակցութիւն, նա և որ ինչ ուժաւորն իցէ և կորովին: Այլ առաւելագոյն յարգ վայելչականին յայսմ մասին է՝ զորմէ ճառեմք: Զի ոչ մարմնոյ միայն շարժմունք յարմարք բնութեան են ընտրելի, այլ ա-

ռուել ևս հոգւոյն՝ նոյնպէս բարեյարմարմանց բնութեան:

Վասն զի կրկին զօրութիւն է հոգւոյ և բնութե՛. մի մասն 'ի յօժարութեան հաստատեալ՝ որ ցանկութիւն կամ կիրք ասի, որ տատանեալ յուզէ զմարդ. և միւսն 'ի բանին՝ որ ուսուցանէ և յարդարէ զինչ պարտ իցէ առնել և յորմէ հրաժարել: Այս հարկ է, զի բանն առաջնորդեսցէ, և յօժարութիւնն հպատակեսցի:

ԺԹ. Արդ ամենայն առնելութիւն պարտի անմասն լինել 'ի յանդգնութենէ և յանհոգութենէ. և չառնել ինչ, զորոյ չկարիցէ տալ զպատճառ հաւանելի: Զի այս իսկ է գրեթէ սահման պատշաճականին:

Այլ պարտ է գուն գործել՝ զի յօժարութիւնքն հնազանդեսցին բանին. ոչ յառաջ վազեսցեն քան զնա, և ոչ լքանիցեն առ վատութեան կամ վատասրտութեան. և իցեն հանդարտ և ազատ յամենայն ամբոխմանէ սրտի, յորմէ 'ի վեր փայլեսցէ ամենայն զգօնութիւն և ամենայն բարեկարգութիւն: Վասն զի այն յօժարութիւնք որք հեռագոյնս թափառին, և որպէս խայտացեալք եթէ 'ի ցանկալն և եթէ 'ի խորշելն՝ ոչ ըստ բաւականին սանձեալ լինին 'ի բանէ, անշուշտ անցանեն ըստ սահման և ըստ չափ: Վասն զի լծընկէց լինին և զընկենուն զհնազանդութիւն, և ոչ հպատակեն բանի՝ որում ներքոյ են անկեալ օրինօք բնութեան. որովք ոչ միայն ոգւոցն խռովութիւն հասանէ, այլ և մարմնոց: Ի դէմս հայեաց բարկացելոցն, կամ յուզելոց 'ի ցանկութենէ իմեմնէ կամ յերկիւղէ, և կամ խընդղելոց 'ի տարապայման հեշտութենէ. որոց այլատարազ են երեսք, ձայնք, շարժմունք և կացք:

Յորոց ունիմք իմաստասիրել առ օրէնս պատշաճից 'ի վեր ելեալ՝ թէ պարտ է զամենայն յօժարութիւնս ամփոփել և ցածուցանել. և արծարծանել զուշ և ըզփոյթ պնդութե՛, զի մի ինչ յանդգնութեամբ և ըստ բերման, անխորհրդաբար և անհոգաբար գործեսցուք: Քանզի և ոչ ծնաւ զմեզ բնութիւնն զի երևեսցուք առ խաղ և առ կատակ ստեղծեալ, այլ մանաւանդ 'ի լրջմտութիւն և առ ծանր ծանր և մեծամեծ փոյթս: Օրէն է արդեօք 'ի կիր արկանել զխաղն զայն և զկատակ, այլ այնպէս՝ որպէս զհանգիստ քնոյ և զայլ դիւրութիւնս, յետ 'ի գլուխ տանելոյ զծանր իրս և զլըր-

ջականս ։ Եւ նոյն իսկ խօսելն ընդ կատակս չպարտի լինել խեղկատակութեամբ և անպարկեշտութեամբ, այլ գգօն և զուարճալի ։ Քանզի զոր օրինակ տղայոց ոչ զամենայն խաղ խաղալոյ տամք համարձակութիւն, այլ զայն որ չիցէ օտար 'ի համեստ շարժութեանց, սոյնպէս և 'ի կատակս անդ պարտի փայլել նշոյլ իմն գեղեցիկ հանճարոյ ։

Եւ պարզաբար՝ կրկին ազգ է կատակաց. մին գռեհկական, ժանտաժուտ, խենէշ, պղծալից. միւսն պանծալի, քաղաքավար, մտացի և քաղցրաբան ։ Այսպիսիք են ոչ միայն Պղաւտոսն մեր, և Ատտիկեցւոցն վաղեմի խաղք ծաղրաշարժք, այլ և սոկրատեան փիլիսոփայիցն մատեանք լի են, և բազումք են բազմաց զուարճախօսութիւնք. զոր օրինակ են նոքա, զորս Կատոնն ծերն հաւաքեաց, որ և առածք կոչին ։ Եւ այսպէս դիւրին է զանազանութիւնն մտացի և գռեհկական կատակաց. մին այն որ 'ի դէպ ժամու լինի և յօգուտ զուարթացելոյ, վայելչական մարդոյ. իսկ միւսն և ոչ ազատ անձին յանկաւոր, եթէ ընդ իրացն ղժպատեհութիւն խառնեսցի և ցոփաբանութիւն ։ Արժան է և խաղալոյն չափ դնել, զի մի յանչափս մեղկասցուք, և զրգանօք զգուեալ 'ի վատթարութիւն ինչ անկղիտանայցեմք ։ Բայց առաջի առնեն պարկեշտ օրինակս խաղուց Դաշտն[1] մեր և զբօսանք որսորդութեան ։

Լ. Այլ առ ամենայն խնդիր պատշաճից պատկանի հանապազ որոճել 'ի միտս՝ թէ որքան է գերազանցեալ մարդոյս բնութիւն քան զանասնոց անբանից և զգազանաց ։ Նոքա ոչ ինչ զգան բաց 'ի հեշտութենէ, և 'ի նոյն բերին ամենայն ճգամբ. իսկ միտք մարդոյ ուսմամբ բուծանին, և խորհելով՝ միշտ զիմն կամ հետաքննէ, կամ առնէ, և զուարճութեամբ տեսոյ և լսոյ բերի ։ Այն զի՝ եթէ ոք փոքր մի աւելի հեշտասէր իցէ; միայն թէ չիցէ յանբանից ազգէ, զի գտանին և այնպիսիք 'ի մարդկանէ ոչ իրօք՝ այլ կոչմամբ. այլ եթէ իցէ ոք

[1] Դաշտ, կամ Դաշտ Արէսեան կոչի 'ի Հռովմ հրապարակն այն որ էր նուիրեալ Արէսի անուանելոյ աստուած պատերազմի. յորում մարզէին պատանիք Հռովմայեցւոց 'ի կիրթս զինուորութե. և այլ ամենայն խաղք հրապարակական հանդիսից անդէն կատարէին ։

փոքր մի ուղղորդ, թէպէտ և ըմբռնեսցի 'ի հեշտասի-
րութենէ, ղուղակէ և թանգուզէ զյօժարութիւն ցան-
կութեան առ պատկառանաց ։ Յորմէ պարտ է 'ի միտ
առնուլ, թէ ցանկութիւն մարմնոյ ոչ է լրիւն արժանի
գերազանցութեան մարդոյս. և թէ պարտ է արհա-
մարհել զայն և 'ի բաց մերժել ։ Ապա եթէ ոք տեղի
տայ իւիք ցանկութեան, պարտ է նմա զգուշեաւ կալ
'ի չափն վայելից ։ Արդ կերակուր և ըմպելի յառողջու-
թիւն մարմնոյ և առ ոյժ պատկանիցին, և ոչ 'ի հեշ-
տութիւն ։ Իսկ ես եթէ կամիցիմք խորհել՝ թէ որքան
է 'ի բնութեանս գերազանցութիւն և արժանապա-
տուութիւն, խելամտեմք թէ քանի՛ անարգ է զեղխիլ
յանառակութիւնս, և մեղկ և գիրգ կեանս վարել. և
քանի՛ համեստ խնայութիւնն իցէ, ժուժկալութիւն,
լրջմտութիւն և սակաւապէտ կեանք ։

Թուի ինձ այնպէս՝ եթէ բնութիւնն կրկին մեզ ըղ-
գեցուցեալ իցէ դէմս. յորոց առաջինն է հասարակաց.
այն զի ամենեքեան եմք հաղորդ բանի, և գերազան-
ցութեան նորա՝ որով 'ի վեր եմք քան զանասունս.
յորմէ ծագէ ամենայն համեստ և վայելչական, և 'ի
նմանէ բղխէ բանն զտակ պատշաճից. և միւսն այն՝
որ միոյ միոյ առանձինն է շնորհեալ ։ Վասնզի զոր օրի-
նակ 'ի մարմինս բազմադիմի են խտիրք. զի ոմանս տե-
սանեմք երագոտն յընթացս, զայլս զօրաւոր զօրութբ
'ի մրցմանս. որպէս և 'ի տեսիլ գեղոյ ոմն մեծարոյ 'ի
բնէ, այլ ոք չքնաղ. սոյնպէս և 'ի հոգիս են մեծ ևս
զանազանութիւնք ։

Ի Լուկիոս Կրասսոս և 'ի Լ. Փիլիպպոս էր շնորհ մեծ
բանի. Մեծ ևս ճարտարութի յոյժ 'ի Կ. Կեսար յորդին
Լուկիոսի ։ Բայց զայնու ժամանակաւ 'ի Մ. Սկաւրոս,
'ի Մ. Դրուսոս երիտասարդ՝ անհամեմատ անաչառութի.
'ի Կ. Լելիոս զուարթութի շատ. յընտանին նորա 'ի Սկի-
պիոն ամբարհաւաճութիւն մեծ, կեանք տխուր ։ Ի մէջ
Յունաց յաղագս Սոկրատայ լսեմք քաղցր լինել և քաղ-
ցրաբան և զուարճախօս, և յամենայն բանի քօղա-
ւոր, ըստ յունական ձայնին ծաղրածու. ընդ հակա-
ռակն՝ Պիւթագորաս և Պերիկղէս ամենեւին ծան-
րաբարոյք լինել ասին՝ առանց իրիք զուարթութեան ։
Խորամանկ ասի լինել Աննիբաղ 'ի Պենացիս. և 'ի մե-

րոց զօրավարաց Կ. Մաքսիմոս ասեն գիտէր դիւրաւ վերարկել, լռել, պատրուակել, դարանիլ և գուշակել զթշնամեացն խորհուրդս։ Յորում մասին Յոյնք վերագոյն քան զայլս դնեն զԹեմիստոկղէս և զփերեացին Յասոնի։ Առաւել հնարագէտ և խորագէտ գործ է Սողոնի, որ ձևացոյց զանձն մոլեգնեալ առ ապահովել զկեանս, և աւելի ևս օգտել հասարակաց։

Բազմօք անմաման զտանին սոցա այլք՝ անկեղծք և անպատրուակք, որք ոչն արժան համարին առնել և ոչ ինչ զաղտնածածուկ և դարանօք՝ Ճշմարտասէրք, նենգատեացք. դարձեալ և այլք՝ որք զամենայն ինչ յանձն առնուն կրել, և ամենայն ումեք ծառայել, միայն թէ հասցեն կամաց իւրեանց. զոր օրինակ տեսանեմք ընդ Սիղղա և զՄ. Կրասսոս։ Յայսմ աւանդի զԼիւսանդրէ լակեդեմոնացւոյ կարի յոյժ աչալուրջ լինել և համբերատար. և հակառակ այնմ Կալիկրատիդաս, որ առաջնորդ եղև նաւական գնդի իսկ և իսկ զկնի Լիւսանդրի։ Նա ևս զտանի այր ոք այր, որ թէպէտ և աւագութեամբ ճոխացեալ, այլ 'ի բանս իբրև զմի 'ի բազմութենէ երևի լինել. զոր 'ի Կատուղոս՝ եթէ 'ի հայրն և եթէ յորդին, տեսաք. որպէս և 'ի Կ. Մուկիոս Մանկիա։ Լաւ զնոյն նոյնպէս լինել և յանդրանիկն Պ. Սկիպիոն Նասիկա։ Զնորին հակառակն՝ թէ հայր նորա, այն որ զՏիբերիոսի Գրակքոսի զխնասակար փութոյ վրէժս էառ, ոչ ինչ քաղցրութիւն ունէր խօսից։ Որպէս և ոչ Քսենոկրատէս խստաբարոյն 'ի փիլիսոփայս, որ և յայն սակս ասեն մեծանուն եղև և ականաւոր։ Այլ ևս անթիւ խտիրք են բնութեան և բարոյից, որ ոչն են անգոսնելի։

ԼԱ. Արդ իւրաքանչիւր ումեք պարտ է զիւրն պահել բնութիւն, ոչ որ ախտաւոր՝ այլ որ սեպհականն իցէ. որով և հեշտեաւ պահի վայելչականն այն զոր խնդրեմք։ Վասն զի այնպէս պարտ է վարիլ, զի ոչ իւիք ընդդէմ կքրեսցուք հանրական բնութեան. բայց յետ պահելոյ զայն՝ իւրական բնութեան զհետ եկեսցուք։ Մինչ զի թէ և իցեն այլք ոմանք առաւել ծանրաբարոյք և լաւաբարոյք, սակայն մեք զմեր փոյթ՝ բնութեան կանոնաւ չափեսցուք։ Զի և չէ 'ի ճահ դիմամարտիլ ընդ բնութեան, և ոչ զհետ վարիլ այնմ՝

որում ոչն ամոխս հաստանել: Յորմէ առաւել 'ի վեր երեւի, թէ որպիսի ինչ իցէ վայելչականն այն. վասն զի բուռ առածին, Ոչ ինչ է վայելուչ յոչ կամաց Աթենասայ. այս է՝ յորժամ ընդդէմ կայ և դիմամարտ յառանէ բնութեանն:

Ապաքէն եթէ կայ ինչ վայելչական, ոչ այլ ինչ է այն անշուշտ՝ բայց զուգակշռութիւն համօրէն կենաց, միանգամայն և իւրաքանչիւր գործոց. զոր անմարթ է պահել քեզ, եթէ այլոցն բնութեան զհետ կրթեալ՝ զքոյովդ զանց առնիցես: Քանզի զոր օրինակ զայն բարբառ պարտ է մեզ վարել՝ որ գիտելին է մեզ, զի մի հանգոյն ոմանց որ զյունական բառս 'ի ներքս մուծանեն՝ կարի իրաւամբք այպանելի լիցուք, սոյնպէս և յարարուածս և յամենայն վարս չպարտիմք այլափոխութիւն ինչ 'ի վերայ ածել:

Եւ այս պէսպիսութիւն բնութեանց այնչափ ունի զօրութիւն, մինչ զի ուր երբեմն պարտ թուի ումեք զիւրովին գնալ, այլում 'ի նոյն պատճառս չէ պարտ: Միթէ ոչ պատճառք էին Մարկոսի Կատոնի, և ոչ այլ այլոց, որք անձնատուր եղեն Կեսարու յԱփրիկէ: Եւ թերևս պարսաւելի իսկ լինէին այլք, եթէ անձամբ զանձինս սպանանէին. զի վարք նոցա ոչ խիստ էր, և բարք հեշտինք. իսկ Կատոնի քանզի անկարծելի իմն ծանրաբարոյութիւն առեալ էր 'ի բնութենէ, և ինքն զնոյն հանապազորդեան տոկունութեամբ էր ամրացուցեալ, լաւ ևս թուեցաւ նմա մեռանել՝ քան զերեսս տեսանել զբռնաւորին:

Որչափ ինչ շատ կրեաց Ոդիսեւս յայնմ անընդհատ մոլորութեան, յորժամ և կանանց ծառայէր (եթէ արժան իցէ կանայս անուանել զԿիրկէ և զԿալիպսով), և միանգամայն յամենայն 'ի բանս՝ ամենեցուն բարեմոյն և զուարթ զանձն կամէր ցուցանել. իսկ 'ի տան թշնամեաց անգամ ծառայից և աղախնայց տարաւ, զի երբէք որում ցանկանայրն հասցէ: Բայց Այաքս անձնամատն՝ բիւր անգամ ընտրէր մեռանել, քան զնոյն կիրս կրել:

Զայսոսիկ զմտաւ ածեալ՝ պարտ է նայել, զինչ ինչ իւրական ունիցի իւրաքանչիւր ոք՝ և զնոյնս տնօրինել, և ոչ փորձել՝ թէ ո՞րք վայելեն ինքեան օտարին իրք:

Վասն զի այն ինչ տիրապէս վայել է առն իւրաքանչիւր, որ ինչ տիրապէս իւր է։

Ապա ուրեմն զիւր ուշիմութիւն ծանիցէ այր իւրաքանչիւր, և անաչառ դատաւոր լիցի լաւութեանց և պակասութեանց իւրոց. զի մի՛ իմաստնագոյնք քան զմեզ երևեսցին խուզարկուքն թատերականք. քանզի նոքա ոչ եթէ զլաւս 'ի լաւաց, այլ զանձանց իւրեանց համապատշաճ ընտրեն զառասպելս։ Որք միանգամ զօրաւոր են ձայնիւ, զԵպիգոնայս և զՄեդոս կերպարանեն. և որք շարժուածով, զՄենեղիպէ և զԿղիտեմնեստրա։ Ռուպիղոս՝ զոր եսն յիշեմ, միշտ զԱնտիոպաս ձևացուցանէր. ոչ սակայն Եսոպոս զԱյաքս։ Այլ արդ եթէ կատակողն զայս քաջ դիտիցէ 'ի տեսարանի, իսկ իմաստունն ո՞չ կարիցէ դիտել 'ի կեանս։ Ապա ուրեմն յոր ինչ երս քաջայարմար իցեմք, 'ի նոյնս վաստակեսցուք առաւել։ Ապա եթէ հարկն ուրեք երբէք յայնս ձգեսցէ զմեզ՝ որք արտաքոյ են մերում ուշիմութեան, պէտք են 'ի մէջ առնուլ զամենայն փոյթ և զմտածութիւն և զճիգն, զի զնոսին՝ եթէ ոչ վայելչուս, գէթ նուազ անվայելչուս մարթասցուք կատարել։ Այլ ոչ պիտի ջանալ այնչափ հասանել բարեաց՝ որ չեն մեզ տուեալ, որչափ խուսափել 'ի չարեաց։

ԼԲ. Յերկուս դէմս անդ կերպարանացն զորոց 'ի վեր անդր ասացի, յարի և երրորդ, զոր պատահումն ինչ կամ ժամանակն 'ի ներքս ածէ. որպէս և չորրորդ, զոր մեք մեզէն մերովս կամօք պատշաճեմք անձանց։ Վասն զի թագաւորութիւնք, տէրութիւնք, ազգութիւնք, փառք, մեծութիւնք, ճոխութիւնք, և որ սոցին են հակառակք, ընդ դիպուածով են, և 'ի ժամանակաց ղեկավարին։ Իսկ այն՝ թէ զո՛ր կերպարանս մեզ կամ իցէ առնուլ զանձամբ, զմերոց կախի կամաց. և այսպէս են որ յիմաստասիրութիւն տան զանձինս, են որ 'ի քաղաքական իրաւունս, և են որ 'ի պերճախօսութիւն. և 'ի նոյն առաքինութեանց կարգի՝ է որ յայսմ և է որ յայնմ առաւել ընտրէ գերապանծ լինել։

Այլ որոց հարքն կամ նախնիք յառաքինութեան իմիք հանդիսացան, այնպիսիքն ջանան բազում մասամբ յայն ազգ գովութեան գերապանծ լինել. զոր օրինակ Կ. Մուտիոս որդի Պուբղիոսի 'ի քաղաքական իրա-

ւունս, Ափրիկանոս որդի Պօղոսի 'ի զինուորութեան մասին։ Եւ կէսք 'ի գովութիւնս անդր զոր 'ի հարց ըն-կալան՝ յաւելուն ինչ և յանձանց. որպէս սա ինքն Ա-փրիկանոս պերճախօսութիւն 'ի վերայ ած պատերազ-մական փառաւորութեան։ Զնոյն և Տիմոթէոս արար Կոնոնի որդին՝ որ ոչ ընդհատ գոլով 'ի հօրէն 'ի փառս մարտի՝ յաւել 'ի նոյն գովութիւն և զուսման և զու-շիմութեան պարծանս։ Եւ երբեմն զի ոմանք զանց զա-ռաջնոցն արարեալ նմանութեամբ, անձանց իմն կար-գեն սեպհական ընթացս. և առաւել յայսմ մասին ձգնին յոլովակի այնոքիկ՝ որ յաննշան նախնեաց ծա-գեալ, 'ի մեծամեծս դիտակն ունին։

Արդ զայս ամենայն, 'ի խնդրել մեր արդ թէ զինչ ինչ վայելուչ իցէ, պարտ է մեզ որոճել 'ի խորհուրդս և 'ի սրտի։

Նախ քան զամենայն պէտք են սահմանել անձին, թէ ովք ոմանք և որպիսիք կամիցիմք լինել, և յոր պայ-ման կենաց. որ է մտածութիւն դժուարին քան զա-մենայն։ Վասն զի 'ի սկզբան անդ երիտասարդական հասակի, ուր առաւել տկարութիւն է խորհրդոյ, յայն-ժամ այր իւրաքանչիւր դնէ 'ի մտի վարել զայն ընթացս կենաց՝ յոր առաւել հարեալ է սիրով. և այնպէս մինչ չև բաւական լեալ 'ի դատել՝ եթէ որ այն իցէ լաւն 'ի լաւաց, անձամբ զանձն պարաւանդէ յայս ինչ օրինակ ընթացից կելոյ։ Զի զոր զՊռոդիկեանն Հերակլեայ ասեն, ըստ որում է տեսանել առ Քսենոփոնի, թէ այն ինչ զառաջինն յարբունս հասանէր, որ է ժամա-նակ տուեալ 'ի բնութենէ առ ընտրելոյ զճանապարհ կենաց յոր և կամք իցեն ումեք մտանել, ել յանապատ ուրեմն առանձնութեան, և անդ նստեալ խորհէր ընդ միտս յերկար վարանմամբ, քանզի երկուս տեսանէր ճանապարհս, մի փափկութեան և միւս ևս առաքի-նութեան, յոր 'ի նոցանէ արդեօք լաւ իցէ ոտնփոխ լի-նել. այդ ասեմ թերևս Հերակլեայ մարթացաւ դէպ լինել Դիոսածնին. այլ մեզ ոչ նոյնպէս, որք զհետ երթամք որոց և հաճոյ թուիցի յաչս իւրաքանչիւր, և վարիմք զկնի ջանից նոցա և գնացից. և շատ ևս այն է՝ զի ծնողացն մարզեալ խրատուք՝ 'ի նոցուն բերիմք սո-վորոյթ և 'ի վարս։ Այլք ձգին դատաստանաւ բազ-

մութն, և որ ինչ մեծագունի մասին գեղեցիկ թուի՝ այնմ առաւել խիղճ լինին : Սակայն ոմանք եթէ երջանիկ յաջողուածով, եթէ բնութեանն բարերարութք, և եթէ կրթանօք ծնողաց՝ ընդ ուղիղն ընթացան կենաց ճանապարհ :

ԼԳ. Կարի սակաւս է տեսանել, որք կամ մեծահրաշ հանճարով, կամ գերափայլ հմտութեամբ, և կամ երկոքումքըն իսկ ճոխացեալ՝ գտին ևս ժամ պարապոյ առ 'ի խորհել, թէ ընդ որ ընթացս կենաց առաւել կամիցին ճանապարհորդել. և յայսմ խորհրդեան զամենայն մտածութիւն պարտ է ժողովել առն առն յիւր բնաւորութիւն : Զի որովհետև յամենայն 'ի գործս, յեղանակէ անտի իւրաքանչիւր բնութեան՝ ըստ ճառելոցս 'ի վեր անդր՝ հետազօտեմք եթէ զինչ ինչ իցէ վայելչական, ապա և 'ի տնտեսել զկարգաւորութիւն բովանդակ կենաց՝ ևս քան զևս հոգ 'ի մտի դնել պարտ է վասն սոցին իրաց, որպէս զի մարթասցուք անձամբ յանձինս հաստատուն լինել 'ի հանապազորդութեան կենաց, և ոչ 'ի պարտուպատշաճն կաղալ ինչ երբէք :

Այլ քանզի առ այս բնութիւնն օգնէ մեծապէս, և ինչք կամ բախտ մերձաւորապէս, զերկաքանչիւրն իսկ քաջ պարտ է կշռել յընտրութեան անդ վիճակի կենաց, այլ առաւել՝ զբնութիւնն. զի սա բազմօք հաստատագոյն է և անյեղլի. ուր բախտն երբէք երբէք՝ ըստ որում ինքնին գլխովին մահկանացու և կորստական, մաքառել երևի ընդ անմահ բնութեան : Այս ուրեմն որ միանգամ զամենայն խորհուրդ կելոյ վերածէ յեղանակ իւրոյին բնութեան որ չիցէ ախտաւոր, այնպիսին հաստատութիւն ունի. քանզի այդ է կարի վայելչականն. եթէ ոչ՝ 'ի միտ առնուցու արդեօք, եթէ սխալեաց յընտրութեան անդ վիճակի կենաց : Այլ եթէ հանդիպեսցի այս, որպէս և մարթի իսկ հանդիպել, պարտ է փոփոխումն առնել վարուց և գնացից : Զայս փոփոխումն, եթէ ժամանակն լիցի ձեռնտու, դիւրագոյն և հեշտեաւ առնեմք. ապա թէ ոչ՝ մեղմով և ոտն առ ոտն պիտի առնել. զոր օրինակ զբարեկամութիւնս ոչ այնչափ հաճոյականս և ոչ այնչափ հաւանելիս՝ տակաւ քակել վայելուչ դատին իմաստունք, քան եթէ յանկարծակի խզել :

Իսկ յետ փոխելոյ զկարուց յեղանակ, ամենայն իրօք պարտ է գուն գործել, զի ցուցցուք՝ եթէ բարի խորհրդով արարաք զայն։

Նոյն քանզի խուն մի յառաջ ասացաք, եթէ արժան է նախանձեաց լինել նմանող, նախ զայն 'ի բաց ձգել պարտ է, զի մի պակասութեանց նոցա լիցուք նմանողք. երկրորդ՝ եթէ բնութիւնն ոչ տանիցի նմանել ինչ ինչ իրաց, զոր օրինակ յառաջասացեալ Ափրիկանու որդին՝ զոր հայրն յորդեգիրս ետ Պօղոսի, առ տկարութեան առողջութեանն ոչ կարաց հօրն լինել նմանող, որպէս նա նմանող լեալ էր հօր իւրում. արդ ասեմ, եթէ չկարիցէ դատից պաշտպան կալ, կամ բեմբասացութեամբ խաղաղել զժողովուրդն, կամ մարտ յարդարել, սակայն զայն ինչ պարտ է 'ի գործ արկանել որ ընդ իւրով իցէ կարողութեամբ, զարդարութիւն իմա, զհաւատս, զմարդասիրութիւն, զհամեստութիւն, ըզպարկեշտութիւն. որով ոչ ևս պահանջիցի 'ի նմանէ՝, որ ինչ պակասի։ Իսկ ժառանգութիւն ամենալաւ 'ի հարց յորդիս աւանդի, քան զամենայն զանձ պատուական, պարծանք առաքինութեան և գործոց լաւութե. զոր յանարգութիւն դնել՝ գործ անարժանութեան և ամպարշտութեան պարտ է համարել։

ԼԴ. Իսկ քանզի գործք պատշաճից ոչ նոյն գրին այլ և այլ հասակաց, են որ երիտասարդաց անկ, և են որ ծերոց, արժան է ասել ինչ մի և յաղագս զանազանութեանս։ Արդ երիտասարդին անկ է յերիցագունից պատկառել. և 'ի նոցանէ ընտրել զառաւել լաւսն և զփորձս՝ առ 'ի յենուլ 'ի նոցուն խորհուրդ և յանկարկութիւն։ Քանզի անգիտութիւն խակ տիոց իմաստութեամբ ծերոց կարգաւորեսցի և ուղղեսցի։ Իսկ առաւել 'ի հեշտախտութեանց պարտ է արգելուլ զայդ հասակ, և կրթել յաշխատանս և 'ի վշտակրութիւնս հոգւոյ և մարմնոյ, զի քաջափայլեսցէ ճարտարութիւն նոցա 'ի պատերազմական և 'ի քաղաքական հանդէսի։ Իսկ 'ի կամելն իսկ թոյլ տանել անձանց և խրախանալ՝ զգոյշ լիցին յանչափութենէ. յուշ լիցի նոցա պարկեշտութիւն, որ դիւրաւ յաջողէ՝ եթէ յայնպիսիս կամիցին զի առաջիկայ գտցին և երիցագոյնք։

Իսկ ծերոց արժան թուի մեղմել զաշխատութիւնս

մարմնոյ, և ևս առաւելոյ զհոգւոյն կրթութիւն: Պարտ է նոցա զուն գործել նպաստամատոյց լինել և բարեկամաց և երիտասարդաց, և առաւել տէրութեան հասարակաց՝ խորհրդով և իմաստութեամբ՝ ըստ կարի և առաւել քան զկար: Ոչ ինչ այնպէս զգուշալի է ծերութեան, որպէս չտալ զանձն 'ի թուլութիւն և 'ի յուլութիւն: Իսկ վավաշոտութիւն՝ որպէս ամենայն հասակի դժպատեհ է, նոյնպէս յետին գարշութիւն է ծերութեան: Ապա եթէ յաւելցի և անժուժութիւն տռփանաց, կրկին են չարիք. զի ինքն ծերութիւնն ապեղանայ, և զերիտասարդացն անժուժութիւն առնէ անամօթագոյն:

Չէ ինչ օտար 'ի կարգէս ասել և զպաշտամանց աւագաց, սոսկականաց, քաղաքացեաց, և օտարականաց: Արդ սեպհական պաշտօն աւագութեան է 'ի միտ առնուլ՝ թէ ինքն յանձին բերէ զդէմս քաղաքին, և պարտական է պնդագոյնս պահել զնորուն պատիւ և զվայելչութիւն. պահպանել զօրէնս, և զիրաւունս մատակարարել. յիշել՝ թէ ինքեան է հաւատացեալ աւանդ սոցա: Իսկ սոսկականին պարտ է զոյգ և կշիռ իրաւամբք կեալ ընդ քաղաքակիցսն. ոչ նկուն լինել և ընկեցիկ, և ոչ սոնք փքացեալ. որպէս և 'ի տէրութեան հասարակաց զայն ինչ իրս կամել՝ որք խաղաղութեան մասին են և համեստութեան: Զի զայնպիսին բնաւորեցաք իմանալ և կոչել բարի քաղաքացի:

Իսկ օտարականի և նժդեհի գործ է՝ ոչ ինչ այլ իրս առնել, բայց զիւրն տուրևառս. ոչ ինչ հետազօտել զայլմէ, և ոչ իւիք հետաքրքիր յօտար տէրութեան լինել: Զայսօրինակ գոգցես է գտանել զխնդրելին զայն՝ թէ զի՞նչ իցէ վայելչական, և զի՞նչ յանկաւոր անձանց, ժամանակաց և հասակաց: Չիք այլ ինչ այնպէս վայելուչ, որպէս յամենայն 'ի գործս և 'ի խորհուրդս պահել զանայլայլութիւն:

ԼԵ. Այլ քանզի վայելչականն այն յամենայն 'ի բանս և 'ի գործս՝ նկատի և 'ի մարմնոյ շարժուածս և 'ի կայս. և այն հաստատեալ է յերիս, 'ի գեղապատշաճութեան, 'ի կարգաւորութեան, և 'ի բարեվայելուչ պնազս. դժուարինք այսոքիկ 'ի ճառել. շատ լիցի գիտակ լինել: Յերիս յայսոսիկ բովանդակի և փոյթն

լինելոյ յաչս այնոցիկ՝ ընդ որս և առ որս կեամք ։ Ասա-ցուք սակաւուք և զոցանէ ։

Այլ նախ բնութիւնն ինքնին մեծապէս երևի խնամ կալեալ մարմնոյ մերում. զի զդէմս կերպարանաց մերոց և զայլ ևս համաձևութիւն՝ որ յանդիմանն առնել պարտէր զտեսիլ համեստ, զայն յերևելի վայրի եդ. իսկ զմասունս մարմնոյ՝ զտուեալս 'ի կարիս բնութեան, որոց էր լինել 'ի տեսիլ անգեղեայ և դժպատեհ, զնոսին պատրուակեաց և ծածկեաց ։ Այսմ և այսպիսում ճարտարարուեստ կազմութեան բնութեան զհետ չոքաւ ամօթխածութիւն մարդկան ։ Վասն զի զորս բնութիւնն ծածկեաց, զնոյնս ամենայն ողջամիտք տարամերժեն յաչաց. և 'ի հպատակել անգամ կարեաց բնութեան՝ ջանան ըստ կարի զաղտնածածուկ օրինակաւ առնել. և զմասանց մարմնոյ որոց կարևոր են պէտքըն, չտան զանուն, ոչ զմասանցն և ոչ զպիտոյիցն. և զոր ինչ գործելն չէ զարշելի միայն 'ի ծածուկ, այն և 'ի խօսս է ցոփութիւն ։ Մինչ զի ոչ յայտնի գործականութիւն իրացդ այդոցիկ, և ոչ ցոփաբանն լինել ազատ է 'ի շամբշութենէ ։

Այլ չէ արժան ունկն դնել Շնականաց, և կամ եթէ եղեն Ստոյիկեանք ոմանք ոչ ինչ ընդհատ 'ի Շնականաց, որք եպերեն և այպանեն զայն, զի մեք զայն ինչ իրս որք չեն իրօք վատթար, անշնորհ համարիմք 'ի բերան առնուլ և անուանել. իսկ զգործս վատթարութեան սեպհական անուամբք յորջորջեմք ։ Աւազակել, դաւաճանել, շնալ, է գործ վատթարութեան. այլ տալ զանուն սոցա չէ ցոփութիւն ։ Որդեծնութիւն գործ՝ է գործ համեստ. այլ անուանել զիրսն՝ է ցոփ ։ Բազում և այլ ինչ 'ի դէմս մեզ ածեն նոքա վասն սոցին իրաց ընդդէմ պարկեշտութեան. այլ մեք զբնութեան զհետ եկեսցուք, և յամենայնէ՝ զոր ոչ տանին տեսանելիք և լսելիք, փախիցուք ։

Կալ, ընթանալ, նիստ և հանգիստ, երեսք և աչք, շարժմունք ձեռաց, սոքա իցեն 'ի վայելչականն յայն ։

Յորս յերկուց իրաց պարտ է խորշել առաւել. զի մի ինչ լինիցի կանացի կամ մեղկ, և մի ինչ խիստ կամ շինականագոյն ։ Այլ չէ իսկ ներելի զաւեշտարարաց և առենախօսաց՝ զի յանկաւոր ինքեանց համարեսցին,

զորս մեզ ցուցութիւն վարկանիմք ։ Կատակողացն 'ի թատրոնի սովորութիւն այնչափ յինքեան բերէ ամօթխածութիւն ըստ հին կանոնի, զի ոչ 'ոք 'ի հանդէս ելանէ խաղու առանց անդրավարտեաց, խիթացեալք՝ զի մի յանկարծ բացմամբ անդամոց՝ անպարկեշտ տեսիլ երեւեցուսցեն ։ Այլ ըստ մերում սովորութեան որդիք չափահասք չերթան 'ի բաղանիս ընդ ծնողաց, որպէս եւ ոչ փեսայք ընդ աներաց ։ Արդ պարտ է պահել զայս ազգ պարկեշտութեան, մանաւանդ ուր բնութիւն ինքնին է վարդապետ եւ առաջնորդ ։

ՂԶ. Այլ քանզի գեղեցկութեան երկու ազգք են, մին չքնաղ, եւ միւսն պերճ, զչքնաղութիւնն պարտիմք կանանց դնել, զպերճութիւնն առնանց. վասն որոյ եւ արժան է յանձնէ 'ի բաց տարագրել զամենայն զարդ՝ առն մարդոյ անվայել, եւ զգուշանալ յայսպիսի պակասութեանց նաեւ 'ի գնացս եւ 'ի շարժմունս ։ Քանզի եւ կրկնական շարժուածք բազում մասամբ են ատելի. եւ կատակողաց ծեքծեքմունք ինչ անպատեհք դառնացուցանեն զհանդիսականս. եւ յերկաքանչիւրսն բնականն եւ պարզն գովելի ։ Իսկ պերճութիւն 'ի դէմսն լաւութե֊ գունոյն երեւի. եւ գոյնն կրթութեամբք մարմնոյն ։ Արժան է եւ ես հոգ յանձին ունել 'ի լինել յարդարուն որ չիցէ ատելի, եւ ոչ յոյժ խնամեալ այնչափ՝ զի հեռի իցէ 'ի գեղջուկ եւ յանմարդի անհոգութենէ ։ Զնոյն օրէնս պարտ է պահել եւ 'ի զգեստս. յորում, որպէս եւ 'ի յոլովագոյն իրս, չափաւորութիւնն է լաւ քան զամենայն ։

Այլ եւ զգոյշ լինել պարտ է, զի ոչ կարի յամրաշարժ լիցուք մեղկութեամբ 'ի ծանր գնացս, մինչեւ երեւել նման բառնալեաց զգահաւորակս[1] 'ի հանդիսի, եւ ոչ յերագել անդ շտապեսցուք խուճապմամբ. մինչեւ հեւալ եւ այլագունիլ դիմաց եւ ծամածռիլ բերանոյ ։ Այլ բազմօք առաւել պարտ է խնամ ունել, զի մի շարժմունք հոգւոյն օտարանայցեն 'ի բնութենէ. եւ այս յաջողէ եթէ զգոյշ լինիցիմք՝ զի մի անկանիցիմք յամբոխմունս կրից եւ 'ի սրտաթափութիւնս. եւ պինդ կալցուք զուշ մտաց 'ի պահպանութիւն վայելչականին ։

1 Գահաւորակք յածեցուցանեալ իրս յամրագնաց յոյժ ։ Նէին զկուռս եւ զորքազան անուա֊

և յակամայս եկեսցուք և 'ի հարկէ ևեթ՝ եթէ ոչ ինչ այլ դեղ դարմանոյ գտանիցի. այլ սակայն մի ընդ-խառնեսցի ցասումն, ընդ որում անհնար է ուղիղ ինչ առնել և կամ խորհրդով:

Մեծաւ մասամբ օրէն է գթութիւն խառնել 'ի պա-տուհասն, բայց կից ընդ ծանրութեան. զի և անաչառ խստութիւն ցուցցի, և մի լինիցի արհամարհութիւն: Այլ զայն ևս պարտ է ցուցանել՝ թէ զայդ դառնութիւն կշտամբութեան 'ի պատճառս կշտամբելոյն յանձին կա-լայք: Գործ ուղղութեան է՝ և 'ի կարգ կռուոյ անգամ որ ընդ յետին թշնամիս լինին, թէպէտ և զանվայելուչ մեզ լուիցուք, ծանրութիւն պահել, և զտրտմու-թիւն մերժել յանձնէ: Զի որ ինչ ամբոխմամբ իւիք լինի, այն ոչ կարէ կալ 'ի հաստատութեան, և ոչ յի-րաւունս 'ի մերձ կացելոցն գրի: Տարադէպ է և զան-ձնէ քարոզ լինել, մանաւանդ ստութք, և հանդերձ ծաղու լսելեաց, նմանօղ լեալ Մեծապարծ Զօրականին[1]:

ԼԹ. Այլ քանզի զամենայն ինչ հետազօտեմք, կա-միմք իսկ ստուգապէս, ասելի է և ևս թէ որպէս ար-ժան իցէ լինել տան առն պատուականի և իշխանի, որ կանգնի 'ի բնակութիւն. առ որ պարտ է յարմարել զստորագրութիւն շինութեանն, բայց լեալ մտադիր պատուոյ և դիւրութեան: Գնէոսի Ոկտաւիոսի, որ եղև առաջին հիւպատոս յազգատոհմէ անտի, որ-պէս լսեմք, շինեալն նորա 'ի Պալատինն[2] տուն հոյա-կապ և մեծաշուք, եղև նմա 'ի պատիւ. զոր տեսեալ ամբոխին՝ համարէին 'ի դէպ՝ զի տէր նորա, թէպէտև նոր այր, 'ի հիւպատոսութիւն 'ի վեր ելցէ: Զոր քա-կեալ Սկաւրոսի՝ մեծացոյց յաւելուածովք զիւրն ա-պարանս: Բայց նա եղև առաջին՝ որ զհիւպատոսու-թիւնն 'ի տուն իւր ած: Իսկ սա որդի առն մեծի և ա-կանաւորի՝ 'ի տուն անդր ընդարձակեալ ոչ միայն ար-համարհութիւն եբեր, այլ վատանուանութիւն և թը-շուառութիւն միանգամայն:

Արժանապատուութեանն պարտ է առնուլ յաւե-լուածս զարդուց և 'ի տանէն, այլ ոչ եթէ միայն 'ի տա-

1 Ակնարկէ զԹրասոնն Տերեն-տիոսի 'ի Ներքինին, և զՊիրգոպո-լինիկէ Պղաւտեայ:

2 Անուանեալ Լեռան Պաղա-տինոն 'ի Հռոմ:

նէն ակն ունել զամենայն ։ Զի ոչ եթէ յանուն տան տէրն, այլ յանուն տեառն տունն է բարեհամբաւելի ։ Եւ զոր օրինակ յայլ իրս ոչ զանձին եւեթ, այլ եւ զայլոցն պարտ է հոգալ, սոյնպէս եւ 'ի տան պայծառ առն որ աստիճանական ունի լինել բազմութեան հիւրից, եւ ընդունարան բազմութեան յամենայն վիճակէ մարդկան, արժան է հոգ տանել ընդարձակութեան ։ Ապա թէ ոչ՝ տուն ընդարձակ 'ի նախատինս տեառն իւրոյ լինի յոլովակի, եթէ միայնութիւն է 'ի նմա. մանաւանդ եթէ երբեմն ընդ օտար տերամբ իցէ յաճախեալ ։ Մն զի անարգանք են լսել յանցաւորաց.

Ո՛մբէ, որպիսի՛, վաղեմի դու տուն
Իշխիս 'ի տեառնէ ընդդիմակ նախնոյն.

զոր առ մեօք գյոլովից տանց 'ի դէպ է ասել ։

Եւ ես զգուշանալ պարտ է, մանաւանդ եթէ դու քեզէն շինեսցես, զի մի ծախիւք եւ մեծագործութք ըստ չափն ելանիցես. եւ յայսմ մասին ես բազում չարեաց օրինակք կան առաջի ։ Մանզի յոլովք փութով պնդութեան՝ առնել յայդմ մասին նախանձաւոր լինին գործոց իշխանաց. զոր օրինակ Լ. Լուկուղոսի առն ծայրացելոյ ո՞ ոք եղեւ առաքինութեանն նախանձաւոր. բայց քանիք դաստակերտացն մեծագործութեանց ։ Ապաքէն յայտնիկ պարտ է չափ դնել եւ 'ի չափաւորութեան կալ. եւ զնոյն չափաւորութիւն յամենայն պէտս եւ 'ի սպաս կենաց պարտ է երեւեցուցանել ։ Այսոքիկ այսքան ։

Ի ձեռն արկանել 'ի գործ՝ յամենայնի պարտ է հրակել յերիս. նախ զի յօժարութիւն բաղձանաց հպատակեսցի բանին. քան զոր չիք ինչ յանկաւորագոյն 'ի պահպանութիւն պատշաճից. երկրորդ՝ զի յուշ ածցուք որչափ ինչ իցէ այն զոր կամիմք կատարել. զի մի աւելի կամ պակաս փոյթ եւ խնամ յանձին կալցուք քան զպէտսն պահանջեալ. երրորդն է զգուշանալ՝ զի կարգեալքն 'ի շուք եւ 'ի պերճութիւն մի եղիցին ըստ չափ ։ Իսկ չափն ընտիր է կալ 'ի վայելչականսն, զորմէ կանխեցաք ասացաք, եւ ոչ հեռագոյնս օտարանալ ։ Բայց զերագոյնն երից այսոցիկ է հպատակել բանի զբաղձանս ։

Խ. Ժամ է այսուհետեւ ասել զկարգաց իրացն, եւ

զդիպողութենէ ժամանակաց ։ Իսկ սմին գիտութեան բովանդակի անուանեալն 'ի Յունաց բարեկարգութիւն . ոչ զոր մեք չափաւորութիւն թարգմանեմք, յորում չափ 'ի մէջ բերի[1] . այլ այն է բարեկարգութիւն[2] յորում տեսանի պահպանութիւն կարգի ։ Արդ թէպէտ և մեք համեստութիւն յորջորջիցեմք զնոյն, զայս օրինակ սահմանեն զայն Ստոյիկեանք . Բարեկարգութիւնն է գիտութիւն առնելեաց կամ ասելեաց 'ի պատշած տեղի սեպհական ։ Եւ այսպէս նոյն երևի ունել զօրութ̃ի կարգն և պատշաճողութիւն տեղւոյ ։ Քանզի և ըզկարգն այսպէս սահմանեն . Յարմարումն իրաց ըստ յանկաւոր և պատշաճաւոր տեղեաց ։ Եւ զտեղին գործողութեան՝ դիպողութիւն ժամանակի ասեն լինել ։ Իսկ ժամանակն առնելոյ՝ յունարէն ասի Դէպ ժամանակ . և լատիներէն՝ Պատեհ[3] ։ Եւ ըստ այսմ (բարեկարգութիւն) համեստութիւնն, 'ի մէնջ այսպէս թարգմանեալ, ըստ ասացելոցս՝ լինի Գիտութիւն դիպողութ̃ե ժամանակաց պատշաճելոց 'ի գործել ։ Մարթի նոյն լինել խոհեմութեանն սահման, զորմէ 'ի սկզբան անդ ճառեցաք . այլ յայսմ վայրի խնդիր մեր է յաղագս չափաւորութեան և բարեխառնութեան և զհանգունաւորիկ առաքինութեանց ։ Արդ պատշաճականքն խոհեմութեան առանձին՝ յիւրում տեղւոջ ցուցան . այլ զանկաւորացն առաքինութ̃եց, զորոց առաջիկայ բանս է, որ և հային 'ի պարկեշտութիւն, և 'ի հաճութիւն այնոցիկ ընդ որս քաղաքավարիմք, ասասցուք 'ի մօտոյ ։

Արդ կարգ այնպիսի պարտ է ունել 'ի գործս, զի որպէս 'ի ճառ իմն հանդերձեալ, նոյնպէս և 'ի վարս՝ ամենայն ինչ իրք իցեն պատկանեալք և յարմարեալք ընդ իրերաց ։ Որպէս և անպատեհ է և յոյժ անտեղի՝ 'ի կարևոր ինչ դէպս 'ի վերայ բերել զասացուածս ինչ խրախականս, կամ զբան ինչ մեղկ ։ Պերիկղէս ընդ Սոփոկղի քերթողի իւրումն գործակցի 'ի դատաւորանի, 'ի պարապել երկոցունց 'ի հասարակաց ծառայութ̃ի, դէպ եղեալ անցանել ընդ այն գեղեցիկ մանկան, և յասել

1 Modus է Եղանակ կամ չափ . և Modestia Չափաւորութի, կամ Համեստութիւն ։

2 Յունականն Εὐταξία, Բարեկարգութիւն, 'ի ձայնիցս Ἐυ, բարի . τάττεσθαι, կարգել ։

3 Յն, Εὐκαιρία. Լտ, Occásio.

Սոփոկղի, քանզի գեղաղէշ է մանուկդ Պերիկլէս, նա քաջիկ ետ պատասխանի. Սոփոկղէ, վայել է առն դատաւորի ոչ միայն զձեռս անարատ պահել, այլ և զաչս: Բայց թէ Սոփոկղի զայն բան ասացեալ էր ՚ի գովութիւն ըմբշամարտկաց¹, ազատ լինէր յարդարացի կշտամբանաց: Այսքան է զօրութիւն տեղւոյ և ժամանակի: Զոր օրինակ եթէ ոք որ ունիցի դատ վարել յատենի, զճանապարհայն կամ ՚ի ճեմել իւրում՝ անձամբ յանձին որոճեսցէ զխորհուրդս, կամ զայլ ինչ խորհեսցի ուշի ուշով, չէ ստգտանաց. սակայն եթէ ՚ի սեղանի առնիցէ զայդ, տմարդի ոք ցուցեալ լինի՝ անգիտութեամբն դէպ ժամանակի:

Այլ որ ինչ միանգամ կարի օտարանան ՚ի մարդկութենէ, զոր օրինակ ՚ի հրապարակի երգել, կամ այլ ինչ մեծ իմն անպատեհ գործ, դիւրաւ յայտնի լինին, և ոչ շատ կարօտին խրատուց և կանոնաց: Այլ որ փոքր թուին յանցանք, և ոչ ՚ի բազմաց մարթին խելամտել, ՚ի նոցունց պարտ է խուսափել մեծ ևս խնամով: Զոր օրինակ ՚ի սրինգս կամ ՚ի փողս՝ թէպէտև դոյզն լինիցի անհամաձայնութիւն, բայց իմանան հմուտքն արուեստին. նոյնպէս պարտ է զգոյշ լինել ՚ի վարս, զի մի գուցէ անհամաձայնութիւն ցուցցէ ոք յանձին. և այնչափ առաւել յոյժ, որչափ մեծ և լաւ է ներդաշնակութիւն գործոց քան զձայնից:

ԽԱ. Նա և արդ զոր օրինակ ՚ի լարս քնարերգուաց լսելիքն զգան և զկարի դուզնաքեայս, ըստ նմին և մեք եթէ սրագոյնք և արթունք կամիմք լինել, և ուշադիրք պակասութեանց, բազում անգամ զմեծամեծս ՚ի փոքունց ունիմք իմաստասիրել: Յաչաց հայեցուածոյ, ՚ի պարզելոյ յօնից կամ ՚ի կծկմանէ, ՚ի թախծութենէ, ՚ի զուարթութենէ, ՚ի ծիծաղմանէ, ՚ի խօսելոյ, ՚ի լռելոյ, ՚ի սաստկութենէ և ՚ի թուլութենէ բարբառոյ, և ՚ի սոցին նմանեաց հեշտեաւ ունիմք դատել, որ ՚ի սոցանէ օրինօք լեալ իցէ, և զի՞նչ ինչ խոտորեալ ՚ի պատշաճից և ՚ի բնութենէ: Յայսոսիկ չէ ինչ դժուարին՝ զորպէսն և զզխարդն նոցունց յայլոց անտի դատաստան առնել. զի թէ ինչ մի անվայել երևեսցի յայլս,

¹ Նստեալ հանդիսատես դուպարուց մերկամրցանակ ըմբշաց:

խորշեսցուք մեք մեզէն ։ Նման զի չգիտեմ որպէս յայլս առաւել նշմարեմք քան յանձինս՝ զսխալանս ։ Ուստի կարի յոյժ դիւրաւ ուղղեն աշակերտք, զորոց զԹերուԹիւնս նմանողօրէն յանձինս բերցեն վարդապետք խրատելոյ աղագաւ ։

Եւ չէ տարադէպ՝ առ ընտրուԹիւն իրաց, որք տարակուսանս 'ի մէջ բերեն, 'ի ձեռն առնուլ զգիտնաւոր կամ զփորձ մարդիկ, և ստուգել զինչ համոյ Թուիցի նոցա յաղագս ազգս պատշաճից ։ Նման զի բազմագոյնք բնաւորեալ են յայն հակամիտել, յոր 'ի բնուԹէ անտի առաջնորդին ։ Եւ յայսպիսիս արժան է տեսանել ոչ միայն Թէ զինչ ասէ այր իւրաքանչիւր, այլ և յինչ միտս իցէ, և յինչ պատճառս իցէ յայն միտս ։ Նման զի զոր օրինակ նկարիչք և արձանագործք, և բանաստեղծք գլխովին, կամին՝ զի ամբոխն լիցի զննիչ գործոյ իւրեանց իւրաքանչիւր. որպէս զի եԹէ ինչ մի եպերեսցի 'ի յոլովագունից, այն ինչ ուղղագրեսցի. որ և յիրերաց նաև յայլոց հարցանեն, զինչ պակասուԹի կայցէ յայս գործ. ըստ նմին օրինակի անկ է և մեզ բազում ինչ առնել կամ չառնել, փոխել կամ ուղղել դատաստանաւ այլոց ։

Բայց որ ինչ միանգամ գործին սովորուԹեամբ և քաղաքական օրինօք, զայնցանէ չէ օրէն կանոնս աւանդել. զի ինքնին իսկ կանոնադրեալ են այնոքիկ. և չէ պարտ ումեք բերել յայս վրիպակ կարծիս եԹէ Սոկրատէս կամ Արիստիպպոս գործեցին երբեք ինչ մի և կամ խօսեցան հակառակ քաղաքական վարուց և սովորուԹե, նոյն և ինքեանց օրինաւոր իցէ ։ Նոքա յայսմ ազատուԹեան վայելեցին առ մեծամեծ և անչափ լաւուԹեանցն ։ Իսկ զՇնականացն կարծիս 'ի սպառ հերքել արժան է. վասն զի Թշնամի է պարկեշտուԹեան, առանց որոյ ոչ կարէ լինել ուղիղ ինչ և համեստ ։

Իսկ զայնոսիկ որոց վարք արտափայլեն 'ի համեստ և 'ի մեծամեծ իրս և բարեսէրք են առ հասարակաց տէրուԹիւն, և բարեացապարտք, կամ բարեաց արժանաւորք, պարտիմք մեծարել և պաշտել հանգոյն պերճացելոցն իւիք պատուով կամ իշխանուԹեամբ. որպէս և յարգ մեծ ընծայել ալեաց, տեղի տալ դատաւորաց, ընտրուԹիւն առնել քաղաքակցաց և օտարականաց, և

յօտարականս իսկ ընդ ինքնեկս՝ և ընդ եկս հասարակաց հաճութեամբ։ Այլ պարզաբար, զի մի զմիոյ միոյ ճառեցից, պարտ է մեզ զհամօրէն ազգի մարդկան զընդհանուր դաշնաւորութիւն և զմիաբանութիւն պաշտել, պաշտպանել և պահպանել։

ԽԲ. Իսկ յաղագս արուեստից և վաճառաշահուց, որ այն ազատականք իցեն, և որ այն սինլքորք, ասասցուք արդ։ Նախ արհամարհ են այն վաճառաշահք, որք ատելութի ծնանին առ մարդիկ. որպէս մաքսաւորացն և վաշխառուաց։ Այլ ծառայական և անարգ շահք են վարձկանաց, և ամենեցուն նոցա, որոց գործքն և ոչ ճարտարութիւնք գնոց գնին։ Ուստի զի այն իսկ վարձքն է նոցա հաստահիմն նշանակ ծառայութեան։ Յանարգս պարտ է համարել և զնոսա, որք գնեն 'ի վաճառականաց՝ առ 'ի վաճառել անդրէն այլոց փութապէս. զի ոչ ինչ օգտին՝ եթէ ոչ ստեսցեն գլխովին, և չիք ինչ վատթարագոյն քան զխարդախութիւն։ Այլ գործաւորք առ հասարակ են յանարգ արհեստէ. զի ոչ ինչ հանճարաւոր մարթի գտանել 'ի գործարանի։ Չեն ընդունելի գովելի և այն արհեստք որք փափկութեանց ծառայեն, կիտորսակք, սպանդարարք, խոհարարք, պարարտաբոյծք, ձկնորսք, ըստ Տերենտիոսի ասելոյն։ Դու յաւել, եթէ կամք իցեն, իւղեփեցք, կաքաւիչք, և ամենայն խաղ վիգաց կամ քուեայց։

Բայց այնոքիկ արհեստք՝ յորս են կամ առաւել հանճար կամ ոչ սակաւ պիտանութիւն, որպիսիք են բժշկականն, ճարտարապետականն, և ուսումն իրաց համեստից, այնոքիկ գան 'ի ճահ այնոցիկ՝ որոց վիճակին են վայելչական։ Իսկ վաճառականութիւնն, եթէ դուզնաքեայ ինչ է, ընդ անարգս է գրելի. ապա եթէ մեծ և առատ, բազում ինչ բերելով յամենայն կողմանց, և բազմաց բաշխող անխարդախ, չէ 'ի սպառ եպերելի։ Այլ և եթէ ոք յագեալ 'ի շահուց, մանաւանդ թէ շատացեալ, որպէս ստէպ 'ի խորոց 'ի նաւահանգիստ, նոյնպէս և 'ի նաւահանգստէ անտի յագարակս իւր և 'ի կալուածս զանձն ժողովեսցէ, այնպիսին թուի կարի քաջ իրաւամբք արժանի գովութեան։ Ի մէջ ամենայն շահաբերաց չիք լաւագոյն քան զերկրագործութիւն, և ոչ պտղաբեր, և ոչ քաղցր. և ոչ իսկ առա-

ւել վայելչական մարդոյ, մանաւանդ առն ազատի։ Այլ քանզի զայսմանէ լիով ասացաք 'ի Ճառն Կատոնի մե-ծի, անտի առնուցուս որ ինչ հայի յառաջարկութիւնդ։

ԽԳ. Արդ շատ իսկ բացայայտեալ տեսանի, եթէ զիարդ յառաջագոյն պատշաճականքն 'ի մասանց անտի հա-մեստութեան։ Իսկ յաղագս բուն իսկ համեստից մար-թի պատահել բազում անգամ վէճ՝ եթէ յերկուց հա-մեստից ո՞ր այն իցէ համեստագոյն. զորով զանց արար Պանետիոս[1]։ Զի որովհետև ամենայն համեստութի̃ ողջոյն 'ի չորս ամփոփեալ է մասունս. որոց առաջինն է ճանաչողութիւն, երկրորդն հաղորդակցութիւն, եր-րորդն մեծանձնութիւն և չորրորդն չափաւորութիւն, հարկ է սոցա 'ի բաղդատութիւն գալ ընդ միմեանս յընտրութեան անդ պատշաճից 'ի գործս։

Այլ արդ ես այնպէս համարիմ՝ թէ յանկաւորագոյն են բնութեան գործքն պատշաճից՝ յառաջ եկեալքն 'ի հաղորդակցութենէ, քան որք 'ի ճանաչմանէ. և զայս մարթ է հաստատել ձեռնարկութեամբս. զի թէև դի-պեսցի իմաստնոյ կեանք այնպիսի, մինչ զի լցեալ առա-տութեամբ ամենայն պիտոյից, 'ի խոր հանդարտութե̃ նկատող լեալ անձամբ յանձին խոկայցէ զկարևորան գիտութեան, սակայն եթէ այնչափ իցէ առանձնութի̃, մինչև չկարել տեսանել մարդ զոք, զրկի և 'ի կենաց։ Այս է իսկ իշխան ամենայն առաքինութեանց իմաստու-թիւն, անուանեալն 'ի Յունաց σοφία, զանազանեալ 'ի խոհեմութենէ զոր φρόνησις, կոչեն Յոյնք. որ է գի-տութիւն բաղձալեաց և խորշելեաց։ Իսկ իմաստութիւն այդ զոր իշխան կոչեցի, է գիտութիւն աստուածեղի-նաց և մարդկեղինաց, յորում փակի աստուածոց և մարդ-կան հաղորդակցութիւն և ընկերութիւն ընդ իրերաց։ Արդ եթէ մեծ է այս քան զամենայն, որպէս և է ըս-տուգապէս, հարկ է ապա լինել մեծ քան զամենայն՝ պատշաճին այնմիկ որ 'ի հաղորդակցութենէ ունի զծա-գումն։ Վասն զի ճանաչումն և նկատումն բնութեան թերակատար ունի լինել իւիք իրօք, և սկսեալ ևեթ, եթէ ոչ 'ի վերայ գայցէ առնելութիւն ինչ իրաց. իսկ

[1] Ստոյիկեան. զի ըստ նոյնմ մենայն, որպէս և չարիք ամենայն։ դպրոցի հաւասար գնին բարիք ա-

առնելութիւնդ այդ առաւել 'ի վեր երևի 'ի հոգալ ըզմարդկան պէտս ։

Նայս ուրեմն պատկանի առ ընկերութի ազգի մարդկան, սմին իրի պարտ է վերաղաս առնել զայս քան ըզճանաչումն․ զոր և իւրաքանչիւր ոք յառաքինեաց արդեամբք ցուցանէ և հաւաստարմացուցանէ ։ Աստն զի ո՞ ոք է այնչափ յառեալ 'ի տեսութիւն և 'ի ծանօթութիւն բնութեան իրաց, զի 'ի զննել և 'ի նկատել նորա զիրս ամենայնիւ արժանաւորս գիտութեան, եթէ յանկարծակի հասցէ նմա լուր վշտաց վտանգի հայրենեաց՝ որում կարող իցէ սատար լինել և ձեռնտու, ոչ թողուցու լքանիցէ զայն ամենայն, թէ և եղեալ իցէ 'ի մտի կարող լինել զաստեղս թուել, կամ զչափ առնուլ մեծութեան աշխարհի ։ Նոյն առնիցէ և 'ի կարիս կամ 'ի վտանգս ծնողին և բարեկամին ։

Յորոց լինի իմաստասիրել, թէ քան զուսմունս և ըզպաշտօնս գիտութեան նախապատուել արժան է ըզպաշտօնս արդարութեան՝ կարգեալս յօգուտ մարդկան․ քան զոր ոչ ինչ այլ կարևոր պարտի լինել մարդոյ ։

ԽԴ․ Սակայն և նոքա, որոց ուսումն և ամենայն կեանք ծախեցաւ 'ի ճանաչումն իրաց, ոչ օտարացան 'ի յաճախելոյ զօգուտս և զպէտս մարդկան ։ Աստն զի վարժեցին ուսմամբ զբազումս, զի լինիցին լաւագոյն քաղաքացիք, և օգտակարագոյնք հասարակաց․ որպէս Լիւսիս պիւթագորեան զԹեբայեցին Եպամինոնդաս, և Պղատոն զսիրակուսացին Դիոնն, և բազումք այլք զբազումս, և մեք իսկ գլխովին՝ որ զինչ շահ օգտի տուաք հասարակաց տէրութեան, եթէ տուաք ինչ, 'ի գիտնոց և 'ի գիտութենէ հրահանգեալք և կահաւորեալք մատեաք 'ի նոյն ։

Եւ ոչ միայն առ կենդանութեամբ և յառաջիկայութեան մարդէն և ուսուցանեն զուսումնասէրս, այլ և զնոյն 'ի գլուխ տանին յետ մահու արձանագրութեամբ տառից ։ Եւ ոչ թողուն 'ի նոցանէ բան ինչ պատկանեալ կամ առ օրէնս, կամ առ վարս, կամ առ հրահանգս վարդապետութեան հասարակաց․ որպէս այն թէ զիւրեանցն հանդարտութիւն նուիրեալ իցեն 'ի մեր պէտս ։ Եւ այսպէս ինքեանք զանձինս տուեալ յուսումնասիրութիւն և յիմաստասիրութիւն՝ բոլորովին 'ի

մարդկան օգուտ կարգեցին զհանճար և զուշիմութիւն իւրեանց ։ Որքին ազգաւ լաւ ևս է առատ լինել 'ի խօսս բանից, միայն թէ իմաստութեամբ, քան թէ առանց բանի կարի իսկ նրբամիտս լինել մտօք ։ Վասն զի մտածութիւնն ինքն յինքեան առնու՝ շրջան․ իսկ պերճախօսութիւնն յինքեան պարագրէ զնոսա՝ ընդ որս զօդեալ եմք հաղորդակցութեամբ ։

Եւ զոր օրինակ մեղուացդ պարք ոչ 'ի կազմել ըզխորիսխ մեղու համահաւաքին, այլ քանզի հաւաքական են բնութեամբ՝ խորիսխ կազմեն․ սոյնպէս և առաւել ևս մարդիկ բնութեամբ համահաւաքեալք՝ փոյթ 'ի մտի զնեն խորհելոյ և գործելոյ ։ Ապա ուրեմն առաքինութիւնն այն, որ հանդերձի 'ի հոգալոյ զմարդկան պէտս, այս ինքն յընկերութենէ ազգի մարդկան, եթէ ոչ միասցի ընդ ճանաչման իրաց, երևի ճանաչումն ցուրտ և թափառական ։ Որպէս և քաջարութիւնն, եթէ բարձցես զմարդկային հաղորդութիւն և զընկերութիւն, զազանութիւն իմն է և տմարդութիւն ։ Եւ այսպէս միաբանութիւն և հաղորդակցութիւն մարդկան յաղթական գտանի փութոյ ճանաչման ։

Եւ չէ ճշմարիտ ասացեալն յոմանց յաղագս կարեաց կենաց, թէ ոչ կարող էաք զկարիս բնութեան 'ի ձեռս բերել և զլիաւորել առանց այլոց, և վասն այն եղև այդ հաղորդութիւն և ընկերութիւն ընդ մարդիկ ։ Այնպէս զի ամենայն ինչ որ միանգամ կարևորք իցեն 'ի թոշակ կենաց, եթէ աստուածային գաւազանաւ[1] ըստ առածին՝ մեզ մատակարարէր, յայնժամ ամենայն մտացի թողեալ զամենայն զգործս՝ անձնատուր լինէր բոլորովին 'ի ճանաչումն և 'ի գիտութիւն ։ Բայց չէ այդ այդպէս․ նա և այնպէս յառանձնութենէ փախչէր, և ընկերակից ուսման խնդրէր՝ եթէ ուսուցանել և եթէ ուսանել կամէր․ ասել՝ միանգամայն և լսել ։ Ապա ուրեմն զամենայն գործ պատշաճից՝ կարգեալ 'ի պէտս կցորդութեան և ընկերութեան մարդկան, արժան է նախապատիւ առնել քան զայն՝ որ յածի զճանաչմամբ և զգիտութեամբ ։

[1] Այս է ըստ մերում ռամկական առածին՝ Եթէ իջանէր յերկնից պարկաւ ։ Այսինքն՝ ինքնին մեզ մատակարարէր առանց մերոցս վաստակոց ։

ԽԵ. Թերևս զայն արժան իցէ քննել՝ թէ արդեօք հաղորդութիւնս այս քաղջադէպ ընկերութեանս, իցէ՞ նախապատուելի միշտ և քան զչափաւորութիւն և զհաւասարութիւն: Մեզ ոչ հաճոյ թուի բանդ. վասն զի են ինչ ինչ այնպէս պժգալի, և այլք այնպէս եղեռնաւոր, մինչ զի պարտ է հրաժարել յայնմանէ իմաստնոյն՝ թէպէտ և 'ի պէտս պահպանութեան իցէ հայրենեաց: Շատ ինչ յայսպիսեաց աստի ժողովեաց Պոսիդոնիոս. այլ են 'ի նոսին իրք ինչ այնպէս դժպատեհք և զազիրք, զի և ասել անգամ անարժան երևին: Արդ զայսպիսիս չունի յանձն առնուլ վասն հասարակաց օգտի. և ոչ հասարակութիւնն կամի զի ոք յանձին կալցի վասն իւր: Այլ ևս դիւրագոյն է լուծումն այդորիկ երկմըտութեան. քանզի ոչ պատահէ երբէք լինել պէտք առնելոյ ինչ յայնպիսեաց անտի առն իմաստնոյ յօգուտ հասարակաց:

Եւ արդ արդարացեալ ուրեմն է՝ թէ յամենայն գործոց պատշաճից գերապանծ է քան զայլսն այն որ կարևորն իցէ ընկերութեան մարդկան: Քանզի և ճանաչմանն և խոհականութեան զհետ գայ գործ խորհրդածեալ. ուստի մեծ ևս է խորհրդով գործելն՝ քան խոհեմութեամբ խորհել: Եւ այսոքիկ այսքան. զի յայտ յանդիմանն ցուցեալ եղև խնդիրս՝ թէ չէ դժուարին 'ի հետազօտել անդ զպատշաճս՝ դիտել, թէ զի՞նչ քան զի՞նչ ինչ իցէ նախապատիւ: Եւ յընկերութեան իսկ անդ աստիճանք են գործոց պատշաճից, յորոց մարթ է 'ի միտ առնուլ՝ թէ զի՞նչ քան զի՞նչ իցէ յարգի. զոր օրինակ առաջին պաշտօնն անկ է աստուածականին. երկրորդն հայրենեաց. երրորդն ծնողաց. սոյնպէս և այլքն հետ զհետէ 'ըստ կարգի:

Ի համառօտ բանիցս ասացելոց 'ի դէպ է իմաստասիրել՝ թէ մարդիկ ոչ միայն յերկբայս լինին, արդեօք այս ինչ համեստ իցէ եթէ տարադէպ, այլ և 'ի յանդիման լինել երկուց համեստից՝ թէ ո՞ր այն համեստագոյն ևս իցէ. զորոց որպէս ասացի, զանց արար Պանետիոս: Այլ մեք յառաջիկայսն ընթասցուք:

ՄԱՐԿՈՍԻ ՏՈՒԼԼԻՈՍԻ

ԿԻԿԵՐՈՆԻ

ՅԱՂԱԳՍ ՊԱՇՏՕՆԱՑ

ԱՌ ՄԱՐԿՈՍ ՈՐԴԻ ԻՒՐ

ԳԻՐՔ ԵՐԿՐՈՐԴ.

Ա. ՕԱՑՆ, թէ որով օրինակաւ, Մարկոս որդեակ, գործք պաշտամանց ծագեն 'ի համեստութենէ և յամենայն ազգէ առաքինութեան, որպէս կարծեմ՝ փոքր 'ի շատէ ցուցաք յառաջին գիրս: Մնայ ինձ անցանել ընդ ազգս ազգս պաշտամանց՝ որ հային 'ի կենցաղս և 'ի վայելս բարեաց զոր 'ի կիր առնուն մարդիկ, որք են ինչք և իշխանութիւն: Յորում ըստ ասացելոցս լինի խորհրել, զինչ իցէ օգտակար, և զինչ անօգուտ. և յօգտակարս անդ զինչ օգտակարագոյն, կամ զինչ ամենաօգտակար. զորոց բուռն հարից ասել, յետ ասելոյ կանխաւ սուղ ինչ զկանոնաւորութենէս և զդատաստանէ մտացս:

Վասն զի թէպէտ և գրեանք մեր զբազումս զարթուցին ոչ միայն յընթերցասիրութի, այլ և 'ի սէր գրութեան, այլ տակաւին երկնչիմ մի արդեօք ոմանց ոմանց 'ի լաւ արանց դժկամակ թուեսցի փիլիսոփայութեանն անուն, և զարմանայցեն ընդ ծախելն իմ զայնչափ փոյթ և զժամանակ: Արդ ցորչափ առաջնորդէր հասարակաց տէրութիւնն յարանց որոց էր հաւատացեալ իւր-

նամքն, ես յայնժամ զիմ զամենայն ջան և զմտածութիւն 'ի նոյն ծախէի. այլ յորժամ ամենայն ինչ անկաւ ընդ ձեռամբ տիրապետութեան միոյն՝ և ոչ մնաց տեղի խորհրդակցութեան կամ իշխանութեան, կորուսեալ իմ նա և զգործակիցս 'ի պաշտպանութ̃ե հասարակապետութեան՝ զընտիր որեարն, ոչ ևս ետու զանձն իմ 'ի վիշտս վտանգի, յորս թակարդապատեալ լինէի՝ եթէ ոչ զդէմ ունէի նոցա, և ոչ դարձեալ անձնատուր եղէ 'ի մեղկութիւնս՝ առն գիտնաւորի անվայելս:

Այլ թէ կայր մնայր տէրութիւն հասարակաց 'ի վիճակին յորում 'ի սկզբանն էր, և չանկանէր 'ի ձեռս մարդոց՝ որք ոչ այնչափ իղձ լինէին 'ի փոփոխել զիրս՝ որչափ հիմն 'ի վեր շրջել: Քանզի նախ, որպէս սովոր էաք առնել 'ի ժամանակի հասարակաց տէրութեան, առաւել 'ի գործել քան 'ի գրել խնամ տարեալ. երկրորդ 'ի գիր իսկ անցուցանէաք՝ ոչ զայժմուս, այլ զանցս գործոց մերոց. զոր օրինակ բազմօք արարաք: Բայց յորժամ հասարակաց տէրութիւնն 'ի չիք դարձաւ գըլխովին՝ յոր ծախէի զամենայն զիմ փոյթ և զխորհուրդ և զգործ, լռեցին այնուհետև գրուածքն այն՝ եթէ ատենականք և եթէ ծերակուտականք: Այլ զի անմարթ էր անգործ լինել հոգւոյս 'ի սպառ, որովհետև անդստին 'ի մանկութենէ յուսմունս յայսոսիկ դեգերեալ էր իմ, համեստութեամբ փարատել զտաղտկութիւնս հնարաւոր գոլ վարկայ, եթէ 'ի փիլիսոփայութիւն անդր ասեմ զանձն իմ դարձուցից: Յոր թէպէտ և յերիտասարդութեան բազում ժամանակս ծախեցի՝ առ ուսանելոյ, բայց յորժամ սկսայ արքանեկել շքոյ փառաց, և բոլորովին ետու զանձն իմ 'ի գործ հասարակաց տէրութեան, այնչափ մնայր տեղի փիլիսոփայութեան, որչափ ինչ յաւելոյր 'ի ժամանակէն բարեկամաց և հասարակութեան: Այլ զայն ևս բովանդակ ծախէի յընթեռնուլ, և ոչ գոյր պարապ գրելոյ:

Բ. Այլ արդ 'ի մեծամեծ չարեաց միջի գէթ զայս ինչ բարի, որպէս կարծեմ, 'ի ձեռս բերաք, զի 'ի գիր դրոշմեսցուք զայն ամենայն՝ որ ոչ ըստ բաւականին ծանօթ էին մերայոց, և ամենեւին իսկ արժանիք էին գիտութեան: Վասն զի զինչ է, ո՞ն և ո՛ն ասեմ, ցանկալի

առաւել քան զիմաստութիւն . զինչ այլ գերապանծ , զինչ այլ լաւագոյն մարդոյ , և զինչ առաւել վայելչական մարդկութեանս ։ Եւ ահա այսմ ցանկացողք՝ փիլիսոփայք[1] անուանին . զի և ոչ այլ ինչ է փիլիսոփայութիւն , եթէ թարգմանել կամիցիս , բայց իմաստասիրութիւն ։ Իսկ իմաստութիւնն է՝ ըստ որում 'ի հնոց անտի սահմանեցաւ յիմաստասիրաց , գիտութիւն աստուածային և մարդկային իրաց , և պատճառացն՝ յորոց այսոքիկ յառաջ գան ։ Եւ եթէ ոք զորին ուսումն անգոսնէ , չգիտեմ զինչ այլ գովելի պատուիցէ ։

Զի եթէ զզուարճութիւն ասիցես ոգւոյ և զհանգիստ 'ի հոգոց , ո՞ր գտանիցի համեմատ ուսումնասիրութեան այնոցիկ՝ որ միշտ 'ի խնդիր են տենչանօք իրաց որ 'ի դէպ են և առաջնորդեն առ բարիոք և երանելի կեանս . և եթէ խնդրի սկիզբն անայլայլակ վարուց և առաքինութեան , կամ այս արհեստ է , և կամ չիք այլ բնաւին՝ որով ժամանել լիցուք այդոցիկ ։ Զի՞քն ասել բնաւին արհեստ մեծամեծացն , ուր և ոչ մին 'ի կարի փոքունց է առանց արհեստի , այնոցիկ է որ առանց խորհրդոյ բարբառին , և 'ի մեծամեծս սխալին ։ Ապա եթէ կայցէ ուսումն ինչ առաքինութեան , ո՞ւր գտցես , եթէ յայս ազգ ուսմանէ օտարասցիս ։ Այլ զայսցանէ լաւ ես ճառք 'ի մէջ անկանին 'ի յորդորանս անդ իմաստասիրութեան , զոր յայլում մատենի արարաք . բայց 'ի ժամուս այնչափ ինչ մեզ յայտնաբանել պէտք եղեն , թէ հի՞մ 'ի վերջանալ 'ի պաշտամանց տէրութեան հասարակաց՝ 'ի սոյն ուսումնասիրութիւն առաւել եղաք միջամուխ ։

Այն որ 'ի դէմս մեզ ածեն , և այն՝ գիտնաւորք և ուշիմք , խնդրելով իմն՝ եթէ իմաստութեամբ կարծիցեմք գործել մեք , որք յետ ասելոյ՝ թէ անիմանալի է ամենայն ինչ[2] , վճռել սկսանիմք զիրաց իրաց , որպէս և 'ի ժամանակի աստ յայսմիկ բերիմք կանոնս աւանդել ըղպատշաճից ։ Որոց կամիմ , զի գիտելի լիցի մերս մտածութիւն . զի ոչ եմք յայնցանէ որոց միտք թափառի մոլորական , և չգտանէ ինչ յոր հաստատեսցի ։ Զի

1 Ի հայ բան՝ իմաստասէր ։

2 Կիկերոն էր հետեւող աղանդոյն Ակադեմականաց , ասել . Ոչ ինչ է հաւաստի՝ այլ ամենայն ինչ հաւանական . վասն որոյ և ասէին ոչ ինչ գիտել մարդոյ ։

որպիսի՞ միտք լինէր այն, մանաւանդ թէ որպիսի կեանք, յառնելն անտես ոչ միայն զօրինօք հետազօտութեան, այլ և վարելոյ զկեանս։ Իսկ մեք՝ յաւել այլոց զիրս իրս ստոյգ և զայլս անստոյգ, որոշեալք 'ի նոցանէ 'ի կարծիս՝ ասեմք. է ինչ հաւանելի, և այլ ինչ անհաւանելի։

Եւ արդ զի՞նչ է որ զիս արգելուցու զհետ երթալ որոց հաւանելի ինձ երևին. և զսոցին հակառակն մերժել, և խորշելով 'ի համարձակախօսութենէ՝ փախչել 'ի յանդգնութենէ, որ օտար է յոյժ յիմաստութենէ։ Եւ զամենայնէ վէճ խնդրոց յարուցանեն մերայինք. զի հաւանելիդ այդ չկարէր նշողել, եթէ ոչ յերկուց կողմանց յուզումն լինէր պատճառաց. այլ այսոքիկ մեկնեցան յակադեմեան գիրս մեր, որպէս կարծեմ, ըստ կարի լրջմտութեամբ։ Այլ քեզ Կիկերոնդ իմ, որ թէպէտ և 'ի վաղեմի և յազնուական իմաստասիրութեան՝ դեգերիս առաջնորդութեամբ Կրատիպպոսի, որ նմանեալն է այնոցիկ որ ծնօղք եղեն այդց գերապանծ իմաստից, սակայն և մերումս այսոցիկ՝ ձերումդ մերձաւորին, ոչ կամիմ անծանօթ լինել քեզ։ Արդ անցցուք 'ի բուռն հարեալն մեր։

Գ. Արդ քանզի հինգ եղանակք առաջի եդան գիւտի պատշաճից, յորոց երկուքն առ վայելչութիւն և համեստութիւն բերին, երկուքն առ կենաց դիւրութիւնս, որ են ինչք և իշխանութիւնք և կարողութիւնք, և հինգերորդն առ դատաստան ընտրութեան, եթէ երբէք զորս ասացիդ, հակառակիլ երևիցին իրերաց, ապաքէն կատարեցաւ մասն համեստութեան, որում ցանկամ ըզքեզ քաջ լինել խելամուտ։ Իսկ որ յայժմուս առաջի կայ մեզ ճառել, այն իսկ է որ օգտակարն կոչի կամ պիտանի։ Յորում մասին խոտորնակ սովորութիւնն շեղեցաւ 'ի ճանապարհէ, և առ փոքր փոքր յայն վայր եհաս, մինչ զի զհամեստութիւնն զատուցեալ յօգտակարութենէ, եդ թէ կայցէ համեստ որ ոչ օգտակար իցէ, և օգտակար որ ոչ համեստ. մեծ ևս վնաս քան զայս բերել մարդկան վարուց չէր կարելի։

Ծայրագոյն անշուշտ իշխանութեամբ, և այն՝ անաչառ և համեստ կարգօք, զանազանեն իմաստասէրք

1 Պերիպատետիկեան, այս ինքն ճեմական։

զերիս զայսոսիկ կախեալս զմիմեանց յիմաստսն. վասն զի զոր միանգամ արդարն է՝ զայն և օգտակար գոլ վարկանին. և զհամեստն՝ նոյնգունակ արդար. յորմէ յայտ է թէ համեստն է և օգտակար։ Եւ զի վատատեսքն աչօք բազում այն է զի ընդ չարարուեստ և ընդ խորամանկ անձինս պշուցեալք՝ զչարութիւնն իմաստութիւն համարին, զնոցա զմոլորութիւն պարտ է 'ի բաց փարատել, և համոզել զմիտս նոցա յայս՝ եթէ զամենայն զոր կամին կարող են 'ի ձեռս բերել համեստ խորհրդովք և արդար գործովք, և ոչ խաբէութեամբ և չարութեամբ։

Արդ կարգեալքն 'ի պէտս կենաց մարդոյն կէս մի անշունչք են. զոր օրինակ ոսկի, արծաթ և բերք երկրի, և որ նման են նոցա. և կէս մի շնչաւորք կամ կենդանիք, որոց են սեպհական յօժարութիւնք և ըղձութիւք իրաց, և 'ի նոցանէ են որ անբանք են, և են որ բանականք։ Անբանք, ձի, արջառ և այլ անասունք, մեղուք՝ որոց վաստակօք լինի ինչ ինչ պիտանացու 'ի պէտս և 'ի կեանս մարդկան։ Իսկ բանաւորաց երկու ազգք գոյին. մի՝ աստուածոց, և միւս ևս՝ մարդկան։ Զաստուածս հաշտ առնէ բարեպաշտութիւն և սրբութի. յետ նոցա և ըստ նոցա մարդ մարդոյ մեծապէս օգտել կարող է։

Եւ վնասակարաց նոյն բաժանումն է. այլ քանզի համարին եթէ աստուածքն ոչ վնասիցեն, զնոսա զատուցեալ՝ կարծեն եթէ մարդ մարդոյ բազմօք կարէ վնասել կամ օգտել։ Վասն զի զորս անշունչս ասացաք բազում մասամբ ձեռագործք են մարդկան. զորս ոչն ունէաք՝ եթէ ձեռն և արհեստ ոչ մատարէին. և ոչ 'ի պէտս վարէաք զնոսին առանց մատակարարութեան մարդկան. վասն զի ոչ բժշկութիւն, ոչ նաւարկութիւն, ոչ երկրագործութիւն, և ոչ արմտեաց և այլ ևս պտղոց ստացումն և պահպանութիւն ունէր լինել երբէք առանց գործակցութեան մարդոյ։ Ապաքէն և արտաքս տանել զառաւելեալսն մեզ, և 'ի ներքս բերել՝ որոց կարօտիմքն, լինէր յայսոցիկ և ոչ մին, եթէ ոչ տային մարդիկ զանձինս յարբանեկութիւն նոցին իրաց։ Սովին պատճառաւ և ոչ քմրինս լինէր հաստանել յերկրէ կարևորս 'ի պէտս մեր, և ոչ երկաթ և պղինձ,

ոսկի և արծաթ 'ի ծոցոյ հողոյ 'ի վեր բերել առանց աշխատութեան և ձեռին մարդոյ ։

Դ. Իսկ յարկք բնաւ՝ առ զդէմ ունել սաստկութե ցրտոյ և մեղմել զնեղութի տապոյ, ուստի էր 'ի սկըզբան անդ հայթհայթել ազգի մարդկութեանս, կամ զկնի գտանել 'ի կարիս, յետ կործանելոյ նոցա կամ յօդոց բռնութենէ կամ յերկրի սասանութենէ և կամ յերեսաց հնութեան, եթէ միաբանական կեանք չէր ունեալ օգնականութիւն առ 'ի մարդկանէ խնդրել վասն այսոցիկ ։

Ո՞ր թողից զջրանցս, զգետոց ածանցս, զանդոց ոռոգմունս, զպատուարս ընդդէմ ալեաց, զձեռնակերտ նաւահանգիստս. զի ուստի կարող էաք ունել զայսոսիկ առանց գործակցութեան մարդկան. յորոց քաջայայտ է, որպէս և յայլ բազում գիտոց, թէ որչափ լինի պիտոյս և օգուտս քաղեմք յանշունչ իրաց, անմարթ էր մեզ բնաւին 'ի ձեռս բերել զնոյնս առանց ձեռին և վաստակոց մարդոյ ։ Իսկ զո՞ր օգուտ կամ զդիւրութիւն 'ի կենդանեաց հնար էր մեզ քաղել, եթէ ոչ էր ձեռն տուեալ մարդկան. քանզի և որք նախգիւտ եղեն իրացս՝ թէ զո՞ր օգուտ յորմէ անասնոյ մարթ իցէ ունել մեզ, ապաքէն մարդիկ էին. և ոչ իսկ զարդիս կարօղ եմք առանց գործակցութեան մարդկան կամ արածել զնոսս, կամ ընդելացուցանել, կամ պահպանել և կամ զ'ի դէպ ժամու զարդիւնսն ժողովել. նոքին դարձեալ զվնասակարս 'ի նոցանէ սպանանեն, և զխոտանացուս որսան ։

Իսկ զի՞ է ինձ 'ի համար բերել զարհեստից զբազմութիւն, առանց որոց անմարթ էր բնաւին կեանս ունել ։ Ոի ո՞ ոք էր որ դարմանէր զհիւանդս, եւ յանձանձել զառողջս, ո՞ր այն պարէնք և սպասք, եթէ ոչ սատար մեզ լինէին արհեստք բազմապատիկ ։ Արդօք յարդարեալ կեանք մարդկան՝ այսչափ զանազանի 'ի պարենից և 'ի վարուց անբանից ։ Իսկ քաղաքք ոչ կանգնէին և ոչ լինէին երբէք առանց անթիւ մարդկան, որք զօրէնս և կարգս հաստեցին. յորոց՝ և իրաւանց արձանագրութիւն արդար, և սահմանեալ կանոն կենաց ։ Արոց զհետ եկն և հեզութիւն բարոյից և պարկեշտութիւն. կեանքն եղև ամբապահեստ. որպէս և տալով

և առնլով և փոփոխելով զինչս և զպէտս առն ընդ եղբօր իւրում, կարօտիմք և ոչ իմիք ։

Է. Յերկարաբան աստանօր գտանիմք քան զարժանն. զի ո՞ է որում չիցեն քաջայայտ բազմապատիկ բանիւք երկրորդեալքն 'ի Պանետիոսէ՝ թէ Ոչ ոք, ոչ զօրավար պատերազմի, և ոչ տանուտէր տան կարօղ եղև գործս կատարել մեծամեծս և փրկարարս առանց սատարութեան մարդկան ։ Որ 'ի նմանէ յիշատակին Թեմիստոկղէս, Պերիկղէս, Կիւրոս, Ագեսիղայոս, Աղեքսանդր, որոց անհնար էր ասէ այնչափ ինչ առնել առանց ձեռնտուութեան մարդկան ։ Յանտարակուսելիսն վկայս՝ յաճախէ անհարկաւորս ։

Եւ որպէս մեծամեծ օգուտս քաղեմք 'ի համաշունչ լինելոյ մարդկան և միախորհ, նոյնպէս չիք և ոչ մի սրածութիւն այնչափ ժանտաբեր մարդոյ քան զհասեալն 'ի մարդոյ ։ Այս մատեան Դիկէարքոսի ճեմական առն մեծի և ճոռոմախօսի յաղագս կորստեան մարդկան. ուրանօր հաւաքեալ 'ի մի զայլ պատճառս որ 'ի հեղեղէ, 'ի սրածութենէ, յամայութենէ, և 'ի յեղակարծ բազմութենէ գազանաց, յորոց 'ի յարձակմանց ծախեցան՝ ասէ, ազգք ինչ մարդկան, յետ այնորիկ գայ 'ի բաղդատել՝ թէ որչափ առաւել բնաջինջ եղեն մարդիկ 'ի յարձակմանէ մարդկան, այս ինքն յերեսաց պատերազմաց կամ խռովութեանց, քան յայլ ամենայն աղէտից ։

Արդ քանզի ոչ տանի ճառս երկբայութիւն՝ թէ մարդ մարդոյ մեծապէս օգտէ և վնասէ անխտիր, սեպհական գործ ասեմ զայդ լինել առաքինութեան միաբանել զոգիս մարդկան և զուգաւորել 'ի պէտս միմեանց ։ Արդ որ ինչ միանգամ յանշունչս և 'ի կիրառութեան անասնոց անբանից գործին յօգուտ կենաց մարդկան, վաստակաւէր արհեստից են գործ. իսկ ջանք մարդկան կազմք և՝ պատրաստք առ 'ի պայծառապարդութիւն մերոցս իրաց՝ արծարծանին իմաստութեամբ և առաքինութեամբ գերապանծ արանց ։

Քանզի և առաքինութիւն առհասարակ յերիս գոգցես յածի. յորոց առաջինն է նկատող լինել զինչ ինչ յիւրաքանչիւր գործ ճշմարիտ և անկեղծ իցէ, զինչ համապատշաճ միոյ միոյ, զինչ հետևորդ, ուստի իւրաքան-

չիւր ինչ ծնանիցի, և զինչ պատճառ իցէ իւրաքանչիւր իրաց։ Երկրորդն՝ սանձել զամբոխեալ շարժմունս հոգւոյն, որ 'ի յունաց πάθη[1] յորջորջին, և զյօժարութիւնս՝ զոր նոքա ὁρμὰς[2] անուանեն, հնազանդել բանին։ Երրորդն՝ ընդ այնոսիկ ընդ որս գումարիմք, բարեմարդութեամբ վարիլ և զգաստութեամբ, որոց գործակցութե՟ զընութեան պէտս լի և անթերի ունիցիմք. և դարձեալ եթէ վիշտք ինչ մեզ հասանիցեն, 'ի ձեռն նոցա 'ի բաց վանեսցուք, և վրէժս առցուք յորոց մեզ վնասել հնարեցան. և այնչափ ինչ տուգանս 'ի վերայ ածցուք, որչափ ինչ ներէն արդարութիւն և մարդասիրութիւն։

2. Բայց թէ ես իւիք մարթասցուք ստանալ զայս կարողութիւն զրռամբ աճելոյ և պահելոյ զմարդկան ձեռնտուութիւն, ասասցուք 'ի մօտոյ. այլ կանխաւ կամիմ ասել սակաւուք։ Ո՞ է որ ոչն գիտիցէ, թէ մեծ զօրութիւն է բախտի ըստ երկաքանչիւր կողմանն, ըստ յաջողութեանց և ըստ ձախողութեանց. զի ուր աջողակ չնչէ, նաւարկեալ բերիմք յելս ցանկալիս, և յընդդէմն չնչել՝ տագնապիմք։ Արդ 'ի սոյն այս բախտ են դիպուածք որք դուն ուրեք պատահեն. զոր օրինակ են նախ յանշնչից՝ մրրիկք, օդոց խռովութիւնք, նաւաբեկութիւնք, կործանմունք և հրկիզմունք, և երկրորդ 'ի գազանաց՝ հարուածք, խայթուածք և յարձակմունք. այլ այսոքիկ՝ որպէս ասացի, դուն' ուրեք երբէք։

Բայց կորուստ զօրաց՝ որպէս եղև ոչ բազում աւուրբք յառաջ երից բանակաց[3], յաճախ ևս բազմաց. կոտորած զօրավարաց, որպէս արդ ևս գերապանծ և անհամեմատ առն[4]. և դարձեալ յաչաղանք ամբոխին, և առ մախանաց տարագրութիւնք, թշուառութիւնք և փախուստք բարեացապարտ քաղաքացեաց յոլովագոյն։ Որպէս և յաջողուածք, փառք և պատիւ, իշխանութիւնք, յաղթութիւնք, թէպէտ և դիպուածոյք են, բայց սակայն առանց գործակցութեան և ձեռնտուութեան մարդկան

1 Կիրք կամ Ախտ։
2 Բաղձանք կամ Իղձք։
3 Առաջին մեծին Պոմպէի 'ի Փարսաղիա. երկրորդ Գ. Մետեղլոս Պիոսի Սկիպիոնի յԱփրիկէ, պարտեալ 'ի Կեսարէ. երրորդ որդւոցն Պոմպէի 'ի Կեսարէ 'ի Սպանիա։
4 Պոմպէոսի մեծի։

ոչ յայս և ոչ յայն կողմն մարթին բերել: Յետ խելամուտ լինելոյ այսմ՝ ժամ է ասել, թէ որով օրինակաւ հնար իցէ զմարդկանն սատարութիւն յօգուտ մեր ամոքել և զարթուցանել. յորում եթէ յերկարեսցի ճառս, 'ի բաղդատել անդ ընդ առաւելութեան օգտութեանն՝ թերևս և համառօտագոյն երևեսցի:

Արդ զոր ինչ միանգամ ընծայեն մարդիկ մարդոյն 'ի մեծացուցանել զնա և 'ի պատուասիրել, կամ 'ի շնորհս բարեկամութեան զայդ առնեն՝ երբ սիրեն զոք վասն իրիք պատճառի, կամ առ պատուելոյ՝ զառաքինութիւն նորա նկատեալ, արժանաւոր զնա դատին մեծաց բարեբախտութեանց, կամ հաւատս ունին 'ի վերայ նորա, համարին՝ թէ զբարին իւրեանց խոկայցէ նա յոյժ. կամ զանգիտեն 'ի կարողութենէ նորա. և կամ զսորին հակառակն՝ յորոց ակնկալութիւն է իմիք. զոր օրինակ յորժամ թագաւորք և իշխանք ժողովրդեան պարգևս իմն խոստանան. կամ ևս 'ի սէր դրամոց և վարձուց յօժարին յայն, որ է անարժան անարգագոյն քան զամենայն պատճառս՝ եթէ այնոցիկ որ այնուպարտ յանձին ունիցին, և եթէ այնոցիկ՝ որ 'ի նոյն ջանայցեն ապաստան լինել:

Սան զի չարաչար են իրքդ՝ յորժամ զոր պարտն էր առնել առաքինութ՟, դրամովք ոք փորձի առնել: Այլ քանզի երբեմն և այս սատարութիւն է հարկաւոր, ըզգիարդն վարելոյ նովաւ ասասցուք՝ յետ խօսելոյ կանխաւ զմերձաւորագունիցն առաքինութե: Իւ ևս ներքոյ արկանեն մարդիկ զանձինս տէրութեան և իշխանութեան այլոյ՝ առ բազում պատճառաց. քանզի կամ 'ի բարեկամութէ սորին, կամ 'ի մեծութենէ երախտեաց, կամ 'ի բարձրութենէ պատուոյ, կամ 'ի յուսոյ՝ թէ օգուտ ունի լինել անտի անձանց, կամ յերկիւղէ՝ գուցէ բռնութեամբ հարկեսցին հպատակել, կամ յակնկալութենէ պարգևաց և խոստմանց պարանեալք. և կամ 'ի վարձանի, զոր շատ ևս 'ի մերում տէրութեան տեսանեմք, վարձուք վարձկանեալք:

է. Այլ քան զամենայն ինչ՝ չիք բարեպատեհ այլ 'ի պահպանել զիշխանութիւն և յապահովի կալ՝ որպէս սիրելին լինել. և ոչ դժպատեհ այլ՝ որպէս լինելն զանգիտելի: Քանզի քաջ իսկ խօսեցաւ Իննիոս. Յոր-

մէ երկնչէին, ատեն. և զոր ոք ատեայ, կորստեան նորուն ցանկայ: Այլ թէ ոչ ինչ իշխանութիւն կարօղ է զդէմ ունել ատելութեանց, եթէ անգիտելի էր ժամանակաւ, զարդիս դիտելի եղև [1]: Այլ ոչ եթէ սորին և եթ բռնաւորի զոր յանձին կալաւ քաղաքն զինուք նուաճեալ, կորուստն յայտնի առնէ՝ թէ որչափ բուռն է ատելութիւն մարդկան 'ի սատակումն, այլ և համանման ելք այլոց ևս բռնաւորաց. զի և ոչ մի 'ի նոցանէ գոգցես վրէպ եղև 'ի նոյն օրինակ սատակմանէ: Աստն զի չարաչար պահապան է հանապազորդութեան երկիւղ. ընդ հակառակն՝ բարեհաճութիւնն հաւատարիմ է մինչև ցմշտնջենաւորութիւն անգամ:

Այլ այնոցիկ՝ որք բռնակալութեամբ իշխեն, հարկ 'ի վերայ կայ դժնեայ լինել առ հպատակս, որպէս տեարց առ ծառայս՝ եթէ չիցէ մարթ այլ ազգ ունել զնոսա 'ի հնազանդութեան: Իսկ որ միանգամ յազատ քաղաքի կամին ահընկեց լինել, չիք ինչ անմտագոյն քան զայդ: Զի թէ և խորտասուզեալ իցեն օրէնք յերեսաց իշխանութեան ուրուք, թէպէտ և ահաբեկ լեալ ազատութիւնն, այլ գայ ժամանակ՝ զի գլուխ ամբառնան դոքա կամ զանխուլ դատաստանօք, կամ ծածուկ քուէարկութեամբ 'ի վերայ բարձի և պատուոյ: Այլ դժնդակ ևս են խայթուածք ազատութեանն նիրհեցելոյ, քան յոտին կացելոյ: Արդ որ քաջայայտ իսկ է և օգտէ ոչ միայն առ անձին պահպանութիւն, այլ և բազմօք առ կարողութիւն և առ իշխանութիւն, զայնու զիրկս արկցուք. այս է, 'ի բաց դիցի երկիւղ, և պինդ պահեսցի սէր. այսու օրինակաւ՝ հեշտեաւ ունիմք 'ի ձեռս բերել զոր կամիմք, եթէ յառանձնականս, և եթէ 'ի հասարակացն տէրութեան: Վասնզի և որ կամինն՝ զի երկիւղալի լիցին այլոց, հարկ է նոցա երկնչել յերկուցելոցն յինքեանց:

Վասնզի զի՞նչ կարծեմք զԱփոնեսիոսն զայն զծերն, յո՛ր տագնապ երկիւղի տանջէր. այն որ խիթացեալ յածելեաց վարսաւիրաց՝ շանթացեալ գործելեաւ զլուսըն տաշէր զհերս: Զի՞նչ զԱղեքսանդրոս Փերէացի, որպիսի համարիմք զկեանս նորա. որ՝ որպէս ընթեռ-

[1] Ի մահուն Կեսարու, քսան և երկու հարուածս խոցից 'ի ծերակուտին ընկալեալ:

նուամբ զնմանէ, Թէպէտ և սիրել սիրէր յոյժ զկինն Թեբայեցի, բայց յորժամ յետ ընթրեաց զայր առ նա ՚ի սենեակն, հրամայէր զի յառաջեսցէ քան զինքն խուժադուժ ոք սուսերամերկ, և այն՝ որպէս պատմի, Ճակատագրոշմ Թրակացի կիտուածովք. առաքէր և յառաջոյ յիւրոց Թիկնապահաց՝ զննել զզգեստս կանացիս, և հետախուզել զի մի՛ գուցէ գաղեալ ՚ի համդերձս անդ գործի մահու: Ո՜վ Թշուառութեան չուառականիս, որ հաւատարիմ ևս համարէր զայր բարբարոս և զխարանաւոր՝ քան զիւր լծակից: Նա ոչ ՚ի դերև ել կասկածն. զի ՚ի նմին իսկ ՚ի կնոջէն դաւեցաւ ՚ի մահ, որ զայրն կարծէր բողարած լինել: Չիք և ոչ մի զօրութիւն իշխանութեան՝ որչափ և զօրաւոր իցէ, որ ահարկութ̃ կարօղ իցէ յերկարատև լինել:

Վկայ է Փաղարիս, որոյ անգթութիւնն աղնուականութիւն զգեցաւ քան զայլոցն. որ ոչ դաւով սատակեցաւ, որպէս Աղեքսանդրոսդ՝ զորմէ այժմ ասացի. և ոչ ՚ի ձեռն սակաւաւորաց, որպէս այս մերն. այլ միահամուռ բազմութիւն Ակրագանդացւոց զրոհ ետ ՚ի վերայ նորա: Ոչ ապաքէն և Մակեդոնացիք Թողլին զքին զԴեմետրիոս, և առ հասարակ առ Պիւռոս անդր դարձան: Ոչ և զԼակեդեմոնացիս որք հարստահարութ̃ տիրէին, յանկարծակի ՚ի բաց լքին նիզակակիցք ամենայն, և անգործ հանդիսատեսք եղեն լեւկտրական աղետիցն:

Ը. Օտարաքինս մտադիւրագոյն յիշեմ յայդպիսի անցս՝ քան զառտնիս: Բայց սակայն ցորչափ իշխանութիւն ժողովրդեանս Հռովմայ բարեբարութեամբք կայր և ոչ անիրաւութեամբք, պատերազմ մղէր կամ յաղագս նիզակակցաց կամ յաղագս տէրութեան, ելք պատերազմաց կամ մեղմ էին և կամ հարկաւորք. Թագաւորաց, ժողովրդոց, ազգաց և ազանց նաւահանգիստ էր ծերակոյտն և տեղի ապաւինի:

Նա դատաւորք մեր և զօրագլուխք ՚ի միոջէ յայսմանէ ևեթ գովութիւնս մեծամեծս ջանային քաղել, ՚ի պաշտպանելոյն զգաւառս և զնիզակակիցս արդարութ̃ և հաւատով: Վասն որոյ ոչ այնչափ տէրութիւն էր կոչել զայն, որչափ ճշգրտագոյնս՝ հովանաւորութիւն տիեզերաց: Բայց յառաջագոյն տակաւ Թուլանայաք ՚ի սո-

վորութենէ աստի և 'ի վարդապետութենէ. իսկ 'ի յաղ-թութեն Սիղղայի և այսր 'ի սպառ կորուսաք: Վասն զի ոչ ինչ անիրաւ թուէր ընդդէմ նիզակակցաց, յորժամ 'ի վեր երևեցաւ անչափ անգթութիւն ընդդէմ քաղա-քացւոց: Քանզի յայնմ արդար պատճառէ՝ զհետ եկն անիրաւ յաղթութիւն: Վասն զի ձող կանգնեալ 'ի հրապարակի՝ 'ի վաճառ հանեալ զինչս արանցն լաւաց և փարթամաց և ստոյգ քաղաքացւոց, իշխեաց ասել. Վաճառեմ զաւարն իմ: Զհետ եկն այնր այլ ոք որ ձեռն եարկ ամբարշտութեամբ և ևս դժպատեհ յաղ-թութեամբ, ոչ միայն զիւրաքանչիւր ուրուք 'ի քաղա-քացեաց զինչսն 'ի վաճառ հանել, այլ զհամօրէն նա-հանգս և զգաւառս 'ի մի և 'ի նոյն աղէտս մատնել:

Նա այնպէս յետ հարստահարելոյ և կորուսանելոյ զազգս օտարս, տեսաք զի յօրինակ տէրութեանն կո-րուսելոյ 'ի հանդէս ածաւ յաղթանակի Մասիլիա[2], և ձաղեցաւ քաղաքն այն յաղթանակաւ՝ առանց որոյ ոչ երբէք յաղթանակող եղեն զօրավարք մեր 'ի պա-տերազմունս որ յայնկոյս Ալպեայ: Յոլովս այլս ունէի յիշատակել ապիրատութեան գործս ընդդէմ նիզա-կակցաց, եթէ աւելի անարժան ինչ քան զմի զայս տե-սեալ էր արեգական: Զի թէ ոչ անպատիժ թողուաք զյոքունց չարագործութիւնս, ոչ երբէք յայնչափ ժպիր-հութիւն հասանէր այր մի, յորմէ առ սակաւս էանց ժառանգութիւն ստացուածոցն. այլ ժառանգութիւն ցանկութեանց անց առ բազումս ապիրատս:

Նա ոչ երբէք պակասեսցի սերմն և պատճառ քաղա-քական պատերազմաց, ցորչափ յիշեսցեն արք անօրէնք զձողն զայն արիւնաթաթաւ և յուսասցին. զոր յոր-ժամ կշռեաց իբրև նիզակ Պոմպէոս Սիղղա՝ 'ի դիկ-տատորութեան մերձաւորին իւրոյ[3], նա ինքն յետ ա-մաց երեմնից և վեցից ոչ յետս եկաց յևս անօրինա-գոյն ձողոյ: Նա միւս այլ ոք՝ որ էր դպիր յայնմ դիկ-տատորութեան, յայսմիկ եղև գանձապետ քաղաքի:

1 Սիղղա ունէր իրաւունս գըր-գռելոյ 'ի պատերազմ, բայց ապա անիրաւութեամբ վախճան արար պատերազմին:

2 Մասիլիացիք զկողմն ունէին Պոմպէոսի, և կեսար նուաճեաց, և 'ի յաղթանակին իւրում մու-ծաւ և պատկեր քաղաքին Մա-սիլիա:

3 Դ. կոռնելիոսի Սիղղայի:

Յորմէ պարտ է 'ի միտ առնուլ՝ թէ ուր առաջի դնէին այդպիսիք վարձք, ոչ երբէք պակասեսցին քաղաքական մարդք։ Արդ պարիսպք քաղաքիս ևեթ կան մնան, և նոքին իսկ խիթալով ընդ յետին չարիսն վերահաս։ Իսկ զհասարակաց տէրութիւն՝ զայն 'ի վաղուց հետէ 'ի սպառ կորուսաք։ Այլ ահա յայսպիսի թշուառութիս հասաք, զի ('ի նպատակ անդր մեր դարձցուք) ընտրեմք ահարկու լինել մանաւանդ՝ քան զհաճոյանալն և լինել սիրելի։ Այլ եթէ այս անցք կարասցեն անցանել ընդ հռովմէական ժողովուրդ՝ յանիրաւ տիրապետել նորա, զի՞նչ պարտի կարծել զանձնէ այր իւրաքանչիւր։ Այլ զի քաջայայտ է բանս՝ թէ մեծ է զօրութիւն բարեսէր կամաց, իսկ երկիւղն՝ անզօր, զհետ գայ ճառել մեզ՝ թէ բու իւիք մարթիմք հեշտեաւ զոր կամիմքն զսէր՝ ստանալ ընդ պատուոյն և ընդ վստահութեան։

Այլ ոչ ամենեքեան միօրինակ այդմ կարօտիմք. վասն զի ըստ ընթացից կենաց իւրաքանչիւր անձին պէտք են չափել, 'ի բազմա՞ց արդեօք եթէ 'ի սակաւուց կարօտի սիրել։ Արդ այս ինչ հաւաստի գրեսցի, և այն իբրև առաջին և կարի կարևոր. ընտանութիւնս ունել հաւատարիմ բարեկամաց՝ զմեզ սիրողաց և զարմացողաց ընդ մերումն. քանզի այս մի ինչ է գլխովին՝ որ ոչ շատ խտրէ ընդ մեծամեծ և ընդ միջակ անձինս. որ և երկաքանչիւր գոգցես կոչման է պիտանի։ Պատուոյ և փառաց և մարդասիրութեան քաղաքակցաց թերևս ոչ ամենեքին միապէս կարօտին. այլ սակայն եթէ գտցին ըստ բաղդի առ ումեք, օգնեն իւիք՝ եթէ յայլ ինչ պէտս, և եթէ 'ի ստանալ զբարեկամութիւնս։

Թ. Այլ յաղագս բարեկամութեան յայլում մատենի ասացեալ է, որ մակագրի Լելիոս։ Այժմ ասացուք զփառաց. թէպէտ և զայսց իրաց կան մեր գիրք երկու, բայց վերադարձցուք. զի մեծապէս օգնէ 'ի տընտեսութեան իրաց մեծամեծաց։ Այլ արդ ծայրացեալ և կատարեալ փառքն սահմանի յերիս այսոսիկ. եթէ սիրէ բազմութիւնն, եթէ վստահի, եթէ զարմացմամբ իմն արժանիս պատուոյ վարկանի։ Այլ զայսոսիկ (մեկն և համառօտ ասել,) որպէս հնար իցէ ստանալ 'ի միոյն առանձին, նովիմբք հնարիւք գոգջիր և 'ի բազմութենէ։ Բայց է և այլ իմն հնարք վասն բազմութեանն, զի

'ի սիրտ բոլորից որպէս եթէ ընդմտանել մարթ ասցուք։

Այս նախ յերից անտի զորս յառաջն ասացի, զբարեհաճութեան կանոնս տեսցուք. զոր առնել բարերարութեամբք մարթ է ստանալ։ Իսկ երկրորդ նա և միայն բարերարութեան կամօք շարժի բարեհաճութիւն, մանաւանդ եթէ չիցեն յաւելուածք ընչից (առ բարերարել)։ Այլ ևս քան զևս սէր բազմութեանն արծարծանի 'ի համբաւոյ անտի և 'ի կարծեաց առատաձեռնութեան, բարերարութեան, արդարութեան, հաւատոյ, և համօրէն այն առաքինութեանց՝ որք յանգէն 'ի հեզութիւն և 'ի բարեբարոյութիւն։ Վասնզի և բուն իսկ համեստն և վայելչականն 'ի մէնջ անուանեալ, որովհետև ըստ ինքեան է մեզ հաճոյական, և զմիտս ամենեցուն շարժէ բնութ̃ և գեղեցկութեամբ իւրով, և առաւելապէս փայլէ արդեօք 'ի ձեռն նախասացեալ առաքինութեանց. սմին իրի զայնոսիկ՝ յորս կարծեմք լինել զառաքինութիւնսդ զայդոսիկ, 'ի բնութենէ անտի ստիպիմք սիրել։ Այս պատճառք են ազդոյք 'ի սիրել. զի մարթին լինել և այլք ոմանք թեթևագոյնք։

Իսկ արժանահաւատ ոք երկոքումբք իրօք մարթ է լինել. եթէ համարեսցին զմեզ ստացեալս զխոհեմութ̃ի զոյգ ընդ արդարութեան։ Վասնզի և նոցա հաւատս ընծայեմք՝ զորս հանճարեղս քան զմեզ վարկանիմք և յառաջատեսս հանդերձելոց, և կարօղս ելս աղագս գտանել 'ի դժուարինս, և հնարս հնարել յանպատրաստից։ Ո ի զայս ամենեքին համարին օգտակար և ճշմարիտ խոհեմութիւն։ Իսկ արդարոց և արժանահաւատ արանց, այս ինքն լաւաց, հաւատք ընծայի, առանց շփելոյ զնոքօք զկարծիս խաբէութեան և անիրաւութեան։ Սմին իրի ամենայնիւ արժանի համարիմք յանձն առնել 'ի նոցա ձեռս զկեանս մեր, զինչս մեր և զզաւակս։

Արդ յերկուց աստի արդարութիւնն է առաւելազօր 'ի ստանալ զհաւատս. զի նա առանց խոհեմութեան իսկ ունի զիշխանութիւն բաւական. իսկ խոհեմութիւն առանց արդարութեան ոչ ինչ զօրէ առ արժանահաւատն լինել։ Վասն զի որչափ ոք է առաւել խորագէտ և խորամանկ, նոյնչափ ևս ատելի և կասկածելի՝ 'ի պակասել կարծեաց լաւութեան։ Վասն որոյ ար-

դարութ̃ի ընդելուզեալ ընդ հանճարոյ՝ որչափ և կամք իցեն մեծազօր գտանի առ արժանահաւատն լինել։ Արդարութիւն առանց խոհեմութեան առ բազում ինչ կարող է. խոհեմութիւն առանց արդարութեան առ ոչ ինչ է կարող։

Ժ. Այլ մի՛ լիցի ումեք զարմանալ՝ թէ զի՞ է զի ուր հաւատի դատեալ է յամենայն իմաստասիրաց միջի, և յինէն ևս բազում անգամ յեղյեղեալ՝ եթէ որ զմի ունի առաքինութիւն՝ զամենայնն ունի յառաքինութեանց, զարդիս այնպէս տրոհեմ, որպէս թէ մարթ իցէ ումեք արդար լինել առանց լինելոյ և խոհեմ։ Այլ է նրբութիւնն այն՝ յորժամ բուն ճշմարտութ̃ին ընդ խարտոցաւ անկանի վիճաբանութեան, և այլ՝ յորժամ առ հասարակաց կարծիս ճահաւորի ճառն ողջոյն. սորին աղագաւ, որպէս ռամիկն նոյնպէս և մեք խօսիմք յայսմ վայրի՝ յասել անդ, թէ ոմանք են արի, ոմանք բարի, և այլք խոհական։ Վասն զի ռամկական և սովորական բանիւք արժան է ճառել 'ի խօսելն զռամկական կարծեաց. զայդ և Պանետիոս արար այդպէս. այլ մեք 'ի նպատակ անդր դարձցուք։

Արդ յերից անտի պատկանելոց առ փառս՝ երրորդն այն էր, զի հանդերձ զարմացմամբ մարդկանն՝ պատուոյ արժանի առ 'ի նոցանէ գրեսցուք։ Արդ զարմանան նոքա առ հասարակ ընդ ամենայն՝ զոր միանգամ մեծ և 'ի վեր քան զիւրեանց կարծիս տեսանեն. իսկ ուրոյն ուրոյն յիւրաքանչիւրսն, եթէ նկատեսցեն զանակնկալ ինչ բարիս։ Եւ այսպէս յայն անձինս ակնկառոյց լինին և մեծամեծ գովութեամբք ամբառնան, յորս կարծեն նշմարել զ'ի վեր քան զկար իւրեանց և անհամեմատ առաքինութիւնս. և արհամարհեն և անգոսնեն՝ յորս ոչ համարին լինել ոչ ինչ առաքինութիւն, ոչ ինչ հաստատութիւն և ոչ ինչ արիութիւն։ Զի ոչ զամենեսին զնոսա անգոսնեն զորոց չարաչար ունին կարծիս. վասն զի զորս միանգամ ապիրատս, հայհոյիչս և դաւաճանս վարկանին, և առ անիրաւել աջողակս, ոչ եթէ քամահեն զնոքօք, այլ առ չարս ունին։ Վասն որոյ ըստ յառաջագոյն ասացելոցս՝ նոքա են արհամարհեք, որք ըստ առածին՝ Ոչ անձանց և ոչ այլում. յորս ոչ երկասիրութիւն ինչ է, և ոչ ճարտարութ̃ի, և ոչ փոյթ։

Սքանչանան ընդ նոսա՝ զորս տեսանեն գերազանցեալս զայլովք առաքինութեամբ և ազատս եթէ յամենայն անվայելչականաց և եթէ 'ի թերութեանց անտի՝ որոց այլք չեն բաւական դիւրաւ զդէմ ունել։ Քանզի և գրգանք՝ որպէս հրապուրիչ տիկնայք՝ զառաւելագոյն մասն հոգւոյն 'ի բաց քեցեն յառաքինութենէ. և ցաւոցն ջահք յորժամ մերձ մատչին՝ յանչափս զարհուրեցուցանեն զյոլովս։ Կեանք և մահ, մեծութիւն և աղքատութիւն սասանեցուցանեն զամենայն մարդ։ Արդ որք միանգամ զայսոսիկ ըստ երկաքանչիւր կողման վսեմ ոգւով մեծանձնութեան արհամարհեն, ուր առաջի կայցէ նոցա այլ ինչ գերապանծ և առաքինական, զամենայն մարդ յինքեանս ձգեն և յապշութիւն կրթեն. և այն զի ո՞չ զարմասցի ընդ պայծառութիւն և ընդ գեղ առաքինութեան։

ԺԱ. Ապա ուրեմն և այս արհամարհութիւն անձին պատճառէ սքանչացումն. ևս առաւել արդարութիւնն (յորմէ և եթ բարիք անուանակոչին մարդիկ), սքանչելի իմն երևի յաչս բազմութեան՝ և կարի յիրաւունս։ Զի ոչ ոք կարող է լինել արդար, որ միանգամ երկնչի կամ 'ի մահուանէ, կամ 'ի ցաւոց, կամ յաքսորանաց, կամ 'ի չքաւորութենէ. կամ որ զհակառակս սոցին նախապատիւ առնէ քան զուղղութիւն։ Եւս քան զևս զարմանան ընդ նա որ դրամովք չշարժի. և զայրն յորում այս երևի՝ համարին զնա հրով փորձեալ[1]։ Ապա և զերիս զայնոսիկ՝ կարևորքն առ փառս, արդարութիւն գլխովին 'ի գլուխ հանէ. եթէ զբարեսէր կամս՝ 'ի կամելն օգտել բազմաց, և եթէ այնր աղագաւ՝ զվստահութիւն. որպէս զսքանչացումն՝ յարհամարհելն և յանտեսել զայն ինչ իրս, յորս յոլովք բորբոքեալ անյագութեամբ բերին։

Այլ ըստ իմում կարծեաց՝ ամենայն հանգամանք և բարեկարգութիւն վարուց պէտս ունի օգնականութեան մարդկան. Նախ այն իսկ՝ զի իցեն ոմանք, ընդ որս յընտանի զրոյցս կայցես. որ է դժուարին՝ եթէ ոչ զկերպարանս առն բարւոյ յանձին բերիցես։ Ապա և մենակեաց առն և յանդս բնակացելոյ կարևոր է անուն ար-

1 Իմա իբրև զոսկի։

դատութեան, և այնչափ առաւել՝ որչափ զի եթէ չունիցին զայն, ընդ անարդարս դրեսցին. և անպատսպար 'ի ցանգոց՝ բազմապատիկ տուժեսցին:

Իսկ դարձեալ և որոց վաճառեն, գնեն, վարձեն, 'ի վարձու տան, և 'ի սակարկութիւնս Թարթափին վաճառաց, արդարութիւն է հարկաւոր առ 'ի զգործն կատարել: Որչափ է սորայս զօրութիւն, զի և ոչ այնոքիկ որք՝ 'ի չարագործութեան և յեղեան մնանին, կարող ինչ են կեալ առանց իրիք նշխարի արդարութեան: Զի որ 'ի միոջէ յաւազակակցացն գողանայ ինչ կամ յափշտակէ, այնպիսին և ոչ յաւազակութեան ունիցի տեղի: Իսկ հինապետն՝ եթէ ոչ հաւասար զաւարն բաշխեսցէ, կամ սպանանի յընկերացն, և կամ տարագրի: Տինա ասի լինել և աւազակաց օրէնք՝ որոց հնազանդին և պահեն: Մինչ զի յաղագս հաւասարաբաշխութեան աւարին՝ Բարդիւղիս Իւրիկեցի աւազակ, զորմէ է տեսանել առ Թէոպոմպեայ, մեծ հարստութիւն կալաւ. զևս մեծագոյն Վիրիատոս Լուսիտանացի՝ որում և զօրավարք զօրաց մերոց անկան առ նմա. զոր Կ. Լելիոս դատաւոր, մականուանեալն զգօն, խորտակեաց և նուաճեաց. և այնպէս սանձեաց զապարասանութիւն նորա, մինչև Թողուլ այլոց զանաշխատ իւն ևեթ պատերազմ: Արդ որովհետև այսչափ է զօրութի արդարութէ, մինչև և զաւազակաց անգամ զհարստութիւն յապահովել և բարգաւաճել, որչափ համարեսցուք զոլ զնորա զօրութիւն յօրէնս և 'ի դատաստանս 'ի բարեկարգտէրութեան:

ԺԲ. Թուի իմն ինձ այսպէս, եթէ ոչ առ Մարս ևեթ՝ ըստ ասելոյ Հերոդոտոսի, այլ և առ մեր նախնիս՝ Թագաւորք կարգեցան երբեմն արք բարեբարոյք՝ 'ի պատճառս վայելելոյ յարդարութեան: Վասնզի 'ի հարստահարիլ աղքատ ժողովրդեան յերեսաց փարթամաց՝ առ ումն ապաւինէին առաքինութեամբ վեհագոյն, որոյ պահպանեալ զանաւագս յերեսաց զրկանաց, և արդարութեան Թեկն ածեալ՝ 'ի կշիռ իրաւունս պահէր զմեծամեծս ընդ փոքունս: Իսկ մի և նոյն եղև պատճառ կարգելոյ զօրէնս և զԹագաւորս:

Վասնզի միշտ խնդրեցան հաւասար իրաւունք. ապա թէ ոչ՝ ոչ ևս իրաւունք լինէր: Արդ եթէ գտանէին

զայդ 'ի ձեռն միոյ առն արդարոյ և բարւոյ, նովաւ շատանային. և իբրև այն ոչ յաջողէր, օրէնք հայթհայթեցան՝ զի ընդ ամենայնի հանապազ մի և նոյն բարբառով խօսեսցին։ Արդ այս ինչ քաջայայտ է, զի սովորութիւն եղև զայնոսիկ ընտրել յիշխանութիւն, զորոց զարդարութենէ մեծ էին կարծիք բազմութեան։ Այլ եթէ խոհական ևս զնոսա կարծէին, այնուհետև մարդիկ 'ի մտի դնէին՝ թէ չիք ինչ որում ոչ հասցուք 'ի ձեռն այսպիսի տերանց։ Արդ այսուհետև ամենայն իրօք պարտ և արժան է պաշտել և պահել զարդարութիւն. նախ՝ զնոյն վասն իւր ինքեան. ապա թէ ոչ՝ ոչ ևս արդարութիւն լինէր. և ապա յաղագս մեծանալոյ պատուով և փառօք։ Այլ զոր օրինակ զդրամս սովորութիւն է ոչ միայն ստանալ, այլ և 'ի վարձու տալ, զի սատար լիցի հանապազորդեան ծախուց՝ ոչ միայն կարևորաց, այլ և ազատականաց. սոյնպէս 'ի դէպ է և զփառս ստանալ միանգամայն և յարգել։

Թէպէտ և Սոկրատէս գեղեցիկ ասէր, թէ այս ճանապարհ է դիւրամերձ առ փառս, և որպէս թէ 'ի կարճոյ. այսինքն ջանալ լինել այնպէս, որպիսի կամի ոք համարիլ յայլոց. բայց թէ ոք կեղծաւորութեամբ և սնոտի ցուցակութեամբ, և ոչ միայն ստայօդ բանիւք՝ այլ և պատիր դիմօք համարեսցի հաստատուն փառաց զամանգիւտ լինել, չարաչար սխալէ։ Ճշմարիտ փառքն արմատս արձակէ և աճէ. կեղծեալքն ամ՝ արագ արագ որպէս ծաղիկ թօթափին. և չէ մարթ կեղծ բանի տևողական լինել բնաւ։ Սկայք են բազումք յոյժ յերկուց կողմանց ևս. այլ առ համառօտութեան շատ լիցի մեզ մի միայն տուն. քանզի Տիբերիոս Գրակքոս, Պուբլիոսի որդի, ցայն վայր գովեսցի, ցորչափ յիշատակ մնասցէ Հռովմայեցւոց. բայց որդիք նորա՝ և ոչ 'ի կենդանութեան իւրեանց գովելի էին յաչս լաւաց. իսկ յետ մահուան իրաւամբք 'ի համարի գրեսցին մահապարտաց։

ԺԳ. Ապա ուրեմն որ ցանկայ ճշմարիտ փառս ստանալ, յարդարութեան գործս պարապեսցի. իսկ թէ ո՛ր այն իցեն, 'ի նախընթաց գիրս անդ ասացաք։

Այլ որպէս զի դիւրագոյն այնպիսիք երևեսցուք՝ որպիսի եմքն, թէպէտ և յայդմ է ամենայն ճիգն զի այնպիսիք լիցուք՝ որպիսի երևել կամիմք, սակայն որ-

ժամն է տալ կանոնս քանի մի։ Վասն զի եթէ ոք անդրստին յառաջին տիոց ունի զպատճառս հռչակաւոր և անուանի գոլոյ, և այս կամ 'ի հօրէն ընկալեալ (որպէս քեզ՝ ո իմ Կիկերոն կարծեմ հանդիպեալ), և կամ ըստ դիպաց և ըստ բախտի իմիք, յայնպիսին ձգին աչք ամենեցուն, և յայնպիսումն լինի հետաքննել՝ թէ զինչ առնէ և զիարդ կեայ. մինչ զի և ոչ մի բան նորա կամ գործ մարթի մնալ 'ի մթան։

Իսկ որք 'ի յառաջին տիս առ նուաստութեան և անշքութեան անծանօթք իցեն առաջի մարդկան, այսպիսիքս զոյգ ընդ զարգանալ տիոց՝ պարտին 'ի մեծամեծս անդր ակն դնել, և ուղիղ ջանիւք 'ի նոյնս նկրտել. զոր այնչափ առաւել անվրդով մտօք 'ի դէպ է նոցա առնել, որչափ զի ոչ միայն չնախանձի ոք ընդ այն տիս, այլ և նպաստէ։

Արդ առաջին առիթ փառաց երիտասարդի այն է, եթէ մարթ իցէ նմա արիանալ 'ի պատերազմական գործս, յորում յոլովք հանդիսացան առ նախնեօք մերովք. վասն զի գրեթէ անդադար պատերազմ կայր 'ի վերայ։ Իսկ քոյին հասակդ այնպիսում հանդիպեցաւ պատերազմի, որոյ մի կողմն ապիրատութեամբ ականաւոր, և միւսն բարեբախտութեամբ աննշան։ Սակայն և յայդմ մարտի, յորում զքեզ Պոմպէոս գլուխ կացոյց միոյ 'ի թևոց, գովութեան հասանէիր մեծի 'ի մեծէ առնէ անտի և 'ի զօրաց՝ յաշտանակել յերիվար, 'ի ճօճել զնիզակ, և 'ի նետաձիգ լինել, և 'ի տանել ամենայն զինուորական աշխատութեան. բայց և այն քո գովեստ անկաւ 'ի գետին զոյգ ընդ տէրութեան հասարակաց։ Այլ առաջիկայս իմ ճառ ոչ վասն քո ինչ, այլ վասն բոլորից է. վասն որոյ և 'ի մնացուածս բանից եկեսցուք։

Նա արդ զոր օրինակ յայլ իրս մեծ ևս են բազմօք գործք հոգւոյ քան մարմնոյ, սոյնպէս և իրքս այս զորս կատարեմք ուշիմութեամբ և բանիւ, յարգի են քան զեղեալսն զօրութեամբ։ Այր աղագաւ առաջին գովասանութիւն ծագէ 'ի պարկեշտութենէ, 'ի բարեպաշտութենէ առ ծնօղս, և 'ի բարեսիրութենէ առ իւրսն։ Նա կարի դիւրաւ և 'ի լաւ անդր տան զյոյս պատանիք՝ որք կրթին յոտս բարեհամբաւ և զգօն արանց՝

զբարին հասարակաց խորհելեաց. և եթէ համահա-ղորդեն առ նոսա, կարծիս տան ժողովրդեան՝ նման նո-ցա լինել՝ զորս ընտրեցին անձանց՝ զհետ երթալ նոցա :

Օ պատմեկութենէ Պօբլոսի Ռուտիլեայ՝ կար-ծիս և անարատութեան և իրաւանց գիտութեան ըն-ծայեցոյց տուն Պ. Մուկիոսի : Քանզի Պ. Կրասոս՝ մինչդեռ տակաւին պատանեակ փոքր էր, ոչ այլուստ մեծարողութեամբ, այլ անձամբ անձին կալաւ զգովութի մեծ յոյժ՝ 'ի ձեռն ազնուական և փառացի դատախա-զութեան[1]. և յայնմ հասակի՝ յորում որք կրթին՝ սո-վոր են գովեստ ընդունել, որպէս զԴեմոսթենեայ լսեմք, 'ի նոյն եցոյց Կրասոս՝ թէ ինքն յատեան հրապարակի զայն ինչ առնէ ըստ արժանւոյն, զոր ինչ մարթ էր յայնժամ 'ի տան խոկալ գովութեամբ :

ԺԴ. Այլ քանզի կրկին է եղանակ բանի, յորոց 'ի միումն է զրոյց, և 'ի միւսումն վիճումն, չիք տարակոյս թէ վիճաբանութիւնն է առաւելագոյն 'ի փառաւորու-թիւն. քանզի այդ իսկ է զոր ճարտարախօսութիւն կոչեմք : Այլ անպատմելի է՝ թէ որչափ զօրաւոր է 'ի յանկուցանել զսիրտս մարդկան վայելչաբանութիւն և քաղցրաբանութիւն ճառից կամ խօսից : Կան թուղթք Փիլիպպոսի առ Աղեքսանդր, և Անտիպատրոսի առ Կա-սանդրոս, և Անտիգոնոսի առ Փիլիպպոս, երից հարց գերագոյնից՝ զի այսպէս լուաք, առ որդիսն. յորս պա-տուիրեն՝ զի ամոք բանիւք ձգեսցեն զսիրտ ամբոխին 'ի բարեսէր կամս, և զզօրականսն ողոքական յորդոր-մամբ յանկուցեն :

Իսկ որ 'ի բազմութեան լինի ատենախօսութիւն վի-ճաբանական, բազում այն է զի զամենայն բազմու-թիւնն առ հասարակ զարթուցանէ : Վասն զի մեծա-պէս զարմանս յինքն բերէ ճոռոմ և իմաստուն ճարտա-րախօսն. զոր լսելիքն վարկանին նա և բազմահանճար և բազմիմաստ քան զայլս լինել : Ապա եթէ կայցէ յա-տենաբանութեան անդ և ծանրութիւն կից ընդ պար-կեշտութեան, չիք ինչ քան զայդ զարմանցուցիչ. և այն-չափ առաւել՝ եթէ այդ ամենայն գացի յերիտասարդ անձին :

Այլ քանզի բազում ազգք են խնդրոց որք ճարտա-

1 Ի փաստաբանութեան :

ռախօսութեան պէտս ունին, և յոլովք յերիտասարդաց 'ի մերում տէրութեան եթէ առաջի դատաւորաց, և եթէ առաջի ծերակուտին ատենաբանելով գովութեան հասին, մեծ ևս զարմանք գործին 'ի դատս. որոց պատճառն է կրկին. վասն զի բաղկանայ յամբաստանութէ և 'ի ջատագովութենէ. յորս թէպէտ և առաւել գովելի է ջատագովութիւն, բայց և ամբաստանութիւնն բազում անգամ ընտիր գտաւ. ասացի խուն մի յառաջ վասն Կրասոսի, զնոյն արար և պատանին Մ. Անտոնիոս: Դարձեալ և ճարտարախօսութիւն Պ. Սուլպիկիոսի յամբաստանութեան անդ պայծառացաւ, յորժամ 'ի դատ կոչեաց զԿ. Նորբանոս զայր խռովարար և զանպիտան քաղաքացի:

Այլ զայս չէ արժան ստէպ առնել, նա ոչ երբէք, բայց միայն կամ 'ի պատճառս հասարակաց տէրութեան, զոր օրինակ նոքա՝ զորս կանխաւն ասացի. կամ որպէս երկոքեան Լուկուղոսք. կամ 'ի պաշտպանութեան սակս, որպէս մեք վասն Սիկելացւոց, և Յուլիոս վասն Սարդինացւոց: Ամբաստանել անդ զՄ. Ակուիղիոս յայտնի ցուցաւ և ճարտարութիւն Լ. Փուսիոսի: Ապա ուրեմն միանգամ լիցի, կամ ստուգիւ ոչ բազում անգամ: Ապա եթէ իցէ ոք որում ստէպ զայս առնել հարկ 'ի վերայ կայցէ, զայդ նուէր մատուսցէ տէրութեան, զորոյ զթշնամեաց քննախնդիր լինել՝ ոչ է ստգտանելի. միայն թէ չափով լինիցի: Վասն զի խստասիրտ մարդոյ է, մանաւանդ թէ անմարդի առն, գլխապարտութիւն 'ի վերայ ածել բազմաց: Այդ ոչ միայն անձին վտանգ բերէ, այլ և կեղտ անուն համբաւոյն. յանձն առնուլ կոչիլ ամբաստանօղ. որ պատահեաց Մ. Բրուտոսի որդւոյ, յազնիւ զարմէ, որ քաղաքական իրաւանց ներհուն գտաւ առաւել:

Նաև զայս ևս կանոն հարկի պաշտամամբ պարտ է խնամով պահել, զի մի զոք երբէք յանմեղաց լիցի քեզ գլխապարտ առնել. զի զայդ առնել անմարթ է բնաւին առանց անօրէնութեան: Վասն զի զինչ այդպէս անմարդի գործ, որպէս զճարտարախօսութիւնն որ 'ի բնութենէ պարգևեալ 'ի փրկութիւն և 'ի պահպանութիւն մարդկան; 'ի սատակումն և 'ի կորուստ ապականութե լաւացն յեղաշրջել: Սակայն թէպէտ և յայսմանէ պարտ

է խորշել, բայց ոչ և զայն խղճել, ջատագովել երբեմն զայր վնասապարտ. միայն թէ չիցէ ժանտաժուտ և անօրէն: Զայդ կամի բազմութիւնն, ներէ սովորութիւն, և տանի մարդասիրութի՛ւն: Պատուաւորի է՝ միշտ 'ի դատս զհետ երթալ ճշմարտութեան. պաշտպանի՝ երբեք երբեք ջատագովել զճշմարտատեսիլն, թէպէտ և ոչ այնչափ ճշմարիտ իցէ. և զայս գրել ոչ համարձակէի՝ մանաւանդ 'ի գրել աստ խնուլ զիմաստասիրութենէ, եթէ չէր հաճոյական և Պանետիոսի ուշիմագունի 'ի Ստոյիկեանս: Եթէ փառք և եթէ շնորհ առաւել ծնանի 'ի ջատագովութեանց. և այնչափ աւելի՝ եթէ դէպ լիցի 'ի թիկունս հասանել այնմ որ երևի պարաւանդեալ և հարստահարեալ նպաստիւք հզօրի ուրուք. որպէս մեքս արարաք բազում անգամ, եթէ յայլում նուագի, և եթէ յերիտասարդութեան ընդդէմ նպաստից տիրապետութեան Պ. Սիղղայի՝ 'ի պաշտպանութիւն Ս. Հռոսկիոսի ամերինու. և գիտես՝ զի կայ ճառն այն:

ԺԵ. Իսկ յետ առաջի առնելոյ զպատշաճս երիտասարդական հասակի՝ բաւական առ 'ի զփառս ստանալ, այսուհետև 'ի դէպ է ասել մեզ յաղագս բարերարութեան և առատաձեռնութեան. որոյ կրկին է եղանակ: Վասն զի կամ գործով լինի մարդասիրել առ կարօտեալս, և կամ դրամով: Երկրորդս այս դիւրագոյն է, մանաւանդ մեծատան. այլ առաջինն շքեղ և պանծագոյն, և առն քաջի և երևելւոյ արժանաւոր: Զի թէպէտ և յերկոսեանն է ազատական կամք առնելոյ շնորհս, սակայն մին յարկեղէ ելանէ, և միւսն յառաքինութէ. և առատաբաշխութիւն որ լինի յընչից, զաղբիւրն գլխովին մարդասիրութեան ցամաքեցուցանէ, և այսպէս մարդասիրութեամբ բառնի մարդասիրութիւն. զոր որչափ 'ի բազումս անդր ծախեալ իցէ քո, նոյնչափ և վերջացեալ գտանիս ծախել 'ի յոքունս:

Իսկ որ միանգամ գործով, այս է՝ առաքինութեամբ և ճարտարմտութեամբ բարերարք և ազատաբարոյք լինին, նախ որչափ յօլովագունից եղեն ձեռնտու՝ այնչափ ևս բազմագոյն ձեռնտուս ունիցին 'ի մարդասիրել. և դարձեալ՝ սովորութեամբ բարեգործելոյ ևս քան զևս պատրաստագոյնք գտանիցեն, և որպէս թէ քաջավարժք 'ի բարեացապարտ լինել առ բազումս: Գեղեցիկ ան-

թաստան լինի 'ի Նամակի միում զԱղեքսանդրէ զորդւոյ իւրմէ Փիլիպպոս՝ վասն յինքն յանկուցանելոյ զսիրտ Մակեդոնացւոց առատաբաշխութեամբ. « Որ այն պատճառ՝ ասէ, ասա ինձ, յայդ ձգեաց զքեզ յակնկալութիւն, մինչ կարծել զոլ՝ զորս կաշառաբեկ արարեր դրամովք: Մինթէ զայդ առնես դու, զի Մակեդոնացիք ակն ունիցին լինել քեզ ոչ թագաւոր իւրեանց, այլ սպասաւոր և մատակարար »: Բարւոք ասէ սպասաւոր և մատակարար. զի անարգանք են այդ առն թագաւորի. և բարւոք՝ զի զառատ բաշխոյս կաշառաբեկութիւն ասաց լինել: Վասն զի վատթարագոյն ևս լինի առողն, և միշտ 'ի նոյն ակնկալուի պատրաստագոյն:

Զայս նա որդւոյն. այլ մեք կանոն համարեսցուք բոլորից: Եւ այսպէս ոչ ինչ է երկբայելի՝ թէ մարդասիրութիւնն որ 'ի գործոց և 'ի հայթհայթանաց, համեստագոյն ևս է և արձակածաւալ, և կարող օգտել բազմագունից:

Սակայն երբեմն արժան է և առատաբաշխ լինել, և զայս ազգ մարդասիրութեան ոչ մերժել 'ի սպառ. և ըստէպ օրէն է և 'ի դէպ՝ մարդոց կարօտելոց յիւրական ընչից մատակարարել, այլ արթնութեամբ և չափաւորութեամբ. քանզի բազումք վատնեցին զինչս հայրենի՝ անխորհրդաբար առատաբաշխելով: Զի զինչ անմտագոյն քան զայդ, ջանալ զի զոր մտադիւր առնես՝ ոչ ընդ երկար կարողասցիս առնել: Թող զի զհետ զան առատ բաշխոյից և յափշտակութիւնք. զի յորժամ տալով սկսանին չքաւորել, յօտարին ինչս հարկին ձեռն արկանել: Եւ այսպէս ուր առ շահելոյ զսիրտ այլոց բարերար կամէին լինել, ոչ այնչափ սիրոյ նոցա հանդիպին որոց ետունն, որչափ ատելութեան նոցա յորոց կորզեցին:

Վասն որոյ՝ ոչ այնպէս փակել պարտ է զդուռն իւրոյին ընչից, որ անկարող լիցի մարդասիրութիւնն բանալ զայն. և ոչ այնպէս բաց թողուլ՝ զի դիւրամուտ լինիցի ամենեցուն: Պարտ է կալ 'ի չափու, և այն ըստ համեմատութեան գոյից: Զմենայն իրօք պէտք են մեզ յուշ առնել զբանն ստէպ 'ի կիր արկեալ 'ի մերազնեայց և յառակս լեալ՝ թէ Առատաձեռնութիւնն անյատակ է: Քանզի և զիարդ չափ լինիցի, ուր որք

սովորեցանն՝ և որք ոչ նմին կարօտին ։

ԺԶ. Տիրապէս երկու ազգք են առատաբաշխից. կէսք շռայլ, և կէսք առատաձեռն ։ Շռայլք՝ որք 'ի խրախունս, 'ի բաժանմունս սպանդից և 'ի բաշխոյս ըմբշամարտկաց, և 'ի հանդերձանս խաղուց և որսոց վատնեն զդրամս յայնպիսիս, զորոց զսուղ կամ զոչ ինչ յիշատակ բնաւին ունին թողուլ ։

Իսկ առատաձեռն նոքա՝ որք ընչիւք իւրեանց կամ զգերեալս յասպատակաւորաց փրկանաւորեն, կամ ըզպարտիս յանձն առնուն զբարեկամաց, կամ նպաստամատոյց լինին 'ի տալ զօրիորդս 'ի հարսնութիւն, կամ ձեռնտու լինին եթէ 'ի շահել և եթէ յաճեցուցանել զինչս ։ Վասն որոյ զարմանամ թէ յինչ միտս Թէոփրաստոս 'ի գիրսն՝ զոր գրեաց յաղագս ճոխութեանց, 'ի բազում պանծալիսն եդ զայս ինչ անտեղի. յաճախել գովութիւնս յաղագս մեծագործութեան և հանդերձանաց ժողովրդականս ձրից. և զայնպիսի ծախուց կուտակութիւն՝ զարդիւնս համարել ճոխութեանց ։ Իսկ ինձ պտուղն այն առատաձեռնութեան, զորոյ սակաւ օրինակս եդի, յոյժ առաւել մեծ և ստուգագոյն երևի ։ Որովհետև Արիստոտէլ առաւել զգօնութեամբ և ճշմարտութեամբ ստգտանէ զմեզ՝ զի ոչ զարմանամք ընդ այս վատնումն դրամոց՝ որ լինին առ յանկուցանել ըզռամիկն. բայց թէ պաշարեալքն 'ի թշնամւոյն՝ ստիպեսցին մնասի միոյ գնել զվեցերորդ մասն դորակի ջրոյ, այդ մեզ նախ անհաւատալի թուի, և ամենեքին զարմանան. այլ միայն 'ի դնելն միտ, ներել ներեն հարկի. իսկ յայսպիսի անհնարին տուգանս և յանչափ ծախս ոչ շատ զարմանամք, մանաւանդ յորժամ ոչ գուցէ 'ի թիկունս հասանել կարեաց և ոչ առաւելուլ զշուք պատուոյ և զուարճութիւնն այն բազմութեան գլխովին առ սուղ մի և դուզնաքեայ ժամանակ իցէ, և այն սինլքոր մարդկան. այն զի՝ զոյգ ընդ յափրութեան և յիշատակն շիջանի բերկրութեան ։

Նա բարուոք 'ի վերայ ածէ՝ թէ այսոքիկ տղայոց և կանանց և ծառայից և ծառայանման ազատաց են հաճոյականք. զոր այր մտացի և ողջմտութեամբ կշռադատող ոչ իւիք առնուցու յանձն ։

Չեմ ինչ անտեղեակ զի 'ի մերում քաղաքի արմա-

տացեալ է սովորութիւն 'ի վաղ ժամանակաց, պահանջել 'ի լաւ արանց զհանդէս գործակալութեան շինուածոց: Այսպէս և Պ. Կրասսոս մականուանեալն Ճոխ՝ որ և էր արդեամբք, արար զմեծաշուք հանդէս գործակալութեան. և սուղ ինչ յետոյ Պ. Կրասսոս ընդ Կ. Մուկիոսի առն չափաւորի քան զամենայն, մեծագործ հանդէս արար գործակալութեան. յետ այնորիկ Կ. Կղօդիոս որդի Ապպիոսի. և այլք յոլովք զկնի, Պ. Լուկուղոսք, Հորտենսիոս և Սիղանոս. սոցա ամենեցուն յաղթեաց Պ. Լենտուղոս առ հիւպատոսութեամբ իմով. զսորին կնի չոքաւ Սկաւրոս. իսկ մերոյն Պոմպէի հանդէսք բաշխոյից յերկրորդ հիւպատոսըն գեր 'ի վերոյ մեծագործութեամբ քան զամենայն. այլ յայսմ ամենայնի տեսանես որ ինչ ինձ հաճոյ իցէ:

ԺԷ. Սակայն զգոյշ լինել արժան է և 'ի տալոյ կարծիս ագահութեան: Մամերկոս այր մեծատուն յոյժ՝ վասն հրաժարելոյ 'ի գործակալութենէ շինուածոց մերժեցաւ յաստիճանէ հիւպատոսութեան: Վասն որոյ թէ պահանջեսցի 'ի ժողովրդենէ լաւ որեարն՝ եթէ ոչ ցանկանալով, բայց հաւանելով պարտին առնել. միայն թէ ըստ իւրեանց կարի, որպէս և մեք գլխովին արարաք. դարձեալ եթէ 'ի մեծամեծաց ինչ և յօգտակարաց իցէ շահել 'ի հանդիսական առատաբաշխութենէ, որպէս Ովրեստեայ արդի կոչունք յանցս ճանապարհաց[1] անուամբ տասանորդի՝ 'ի մեծ պատիւ համարեցան: Եւ ոչ 'ի ստգիւտ եղև Մարկոսի անգամ Սեյոսի, յորժամ յաւուրս սովուն՝ դանկի միոյ տայր ժողովրդեան զքոռն[2]. վասն զի 'ի մեծ և 'ի հնացեալ մախանաց զանձն ազատեցոյց, ոչ դժպատեհ տուգանօք և ոչ կարի մեծ, զի գործակալ շինուածոց էր: Այլ պանծալի շուք եղև յարդիս մերում Միղոնի, զի գնոց գնեալ զմենամարտիկս 'ի պատճառս տէրութեան, զի 'ի մեր փրկանս էր նորայն, նկուն արար զամենայն հայթհայթանս և

1 Որ 'ի յաջողել 'ի բազմանման էր սովորութիւն ունել Աստուածոյ զտասանորդս կմղքերոցն կամ զաւարին. և սա առ 'ի շահել ըզմիտս ժողովրդեան յինորութիւն իւր յառեննակալութիւն, եւ տխնջոյս կոչնոց ժողովրդեան հասոյմայ՝ յամենայն ճանապարհս քաղաքին սեղան պատրաստեալ, իւրև տասանորդելով զիւր ստացուածն:

2 Ցորենոյ:

զմոլեգնութիւնս Պ. Կղօդիոսի: Ահա ուրեմն այս պատճառք են հրից բաշխման. հարկաւորն լինել կամ օգտակար:

Այս յայսպիսիս մի միայն գեղեցիկ կանոն է չափաւորութիւնն: Ապաքէն Պ. Փիլիպպոս, Կուինտոսի որդի, այր համճարեղ և ճկանաւոր՝ սովոր էր պարծիլ, թէ ես առանց ընաւին պարգևաբաշխութեան ստացայ զամենայն պատիւ մեծութեան: Զնոյն ասէր Կ. Կուռիոս: Այլ մեզ իսկ գլխովին 'ի դէպ է իւիք օրինակաւ պարծիլ յայսմ մասին: Վասն զի առ համեմատութիւն մեծութեան բարձի և պատուոյ զոր ստացաք հաճութեամբ բոլորից, 'ի տարւոջ անդ մերում կարի յոյժ նուազ ծախք եղեն գործակալութեան. որ ոչն յաջողեցաւ և ոչ միում ումեք՝ յորոց արդ անուանեցի:

Պարծեալ են գովելի ծախք 'ի պէտս պարսպաց, նաւուց, նաւահանգստից, ջրանցից, և ամենայն որ միանգամ 'ի պէտս լինին հասարակաց: Զի թէպէտ և ներկայն որ իբրև 'ի ձեռս շնորհի՝ ախորժական ևս է, սակայն այդոքիկ ևս հաճոյական առ յապայս: Զթատրոնս, զսրահակս, զնորանոր մեհեանս՝ մեղմով ստգտանեմ 'ի շնորհս Պոմպէի. բայց գիտնաւորք չհաւանին, որպէս և նա ինքն Պանետիոս, զոր զհետ չոքայ բազմօք 'ի մատենի աստ, այլ ոչ եթէ թարգմանելով. և Փաղերեւս Դեմետրիոս ստգտանէ զՊերիկղէս իշխան Յունաստանի՝ զի զայնչափ դրամս վատնեաց 'ի հոյակապ նախադրունս անդր: Այլ զայսմ խնդրոյ ողջոյն բանք եղեն քաջ զննութեամբ 'ի գիրսն, զոր գրեցի յաղագս հասարակաց տէրութեան: Այս արդ իսկութիւն այդպիսի բաշխմանց պարգևաց՝ ըստ ազգին է պակասաւոր. 'ի դէպ ժամու՝ կարևոր. բայց և յայնժամ պարտ է կշռել ընդ գոյիցն, և չափաւորութեամբ տնտեսել:

ԺԸ. Իսկ 'ի միւս ազգի պարգևաբաշխութեան որ յառաջ գայ յազատականութենէ, ոչ միօրինակ ունիմք վարիլ 'ի տարօրինակ դէպս: Այլ պատճառ է նորա՝ որ կայ 'ի նեղութեան տառապանաց, և այլ նորա՝ որ զեւ լաւագոյնս խնդրէ՝ և ոչ մի ձախորդութիւն ունելով: Վտաղիւրագոյն պարտի լինել մարդասիրութիւն առ տառապեալս՝ միայն եթէ չիցեն արժանի տառապանաց:

Իսկ առ այնոսիկ որք նպաստս խնդրեն, ոչ զի մի՛ տառապանս կրեսցեն, այլ զի 'ի բարձրագոյն աստիճան ելցեն, չէ պարտ մեզ 'ի սպառ կծկիլ. այլ փոյթ և մտադրութիւն ցուցանել յընտրութիւն ընտրելոց անձանց. քանզի գեղեցիկ ասաց Ենիոս. Զգործ երախտեաց յանդէպս՝ 'ի գործս դրեմ ես չար։

Բայց պարգևեալն առն բարւոյ և երախտագիտի՝ է շահեկան եթէ յանձին նորա, և եթէ յայլս։ Զի ուր չկայցէ շռայլութիւն՝ գեղեցիկ է առատաձեռնութիւն. և այնչափ առաւել խնամով զայլեն զայն յօլովք, զի բարութիւն առն մեծի է տեղի ապաւինի ամենեցուն առ հասարակ։ Արդ պարտ է ջանալ զի առ նոսա առաւել բարերարեսցուք՝ որոց յիշատակ յորդիս և 'ի թոռունս անցանէ, զի մի՛ լիցի նոցա ապերախտ գտանիլ։ Վասն զի ամենեքին ատեան զանյուշն երախտեաց. և 'ի կարճել անդ առատաձեռին զձեռն իւր՝ զրկանս նաև անձանց լեալ համարին. և զնա որ առնէ՝ թշնամի ասեն լինել անաւագաց առ հասարակ։

Նա այս մարդասիրութիւն օգուտ ևս է տէրութեան հասարակաց. ազատել 'ի ծառայութենէ զգերեալս, հարստացուցանել զանաւագս, որ էր հանդիսացեալ սովորութիւն 'ի մեզ յաստիճանաւորս, որպէս ձոխագոյն տեսանեմք գրեալ 'ի Կրասոսին ատենախօսութե՛։ Նա ահա զայս սովորութիւն մարդասիրութեան բազմօք նախապատիւ առնեմ քան զտուրս պարգևաց առատս։ Այն է մտացի արանց և մեծաց. իսկ այս մարդելուզաց ամբոխին՝ իբրու գգուանօք զրգռողաց զխառնիճաղանջին թեթևամտութիւն։

Իսկ վայելուչ թուի՝ որպէս 'ի տալն զուարթ լինել, նոյնպէս և 'ի պահանջելն ոչ դառն. և յամենայն սակարկութիւնս, 'ի վաճառել, 'ի գնել, 'ի վարձել, 'ի տալ 'ի վարձու, 'ի դրացութիւնս և 'ի սահմանակցութիւնս, արդարակորով և բարեմոյն բարուք. բազմօք բազմաց տեղի տալ յիւրոց իրաւանց, և 'ի կագելոյ խորշիլ ըստ կարի, իցէ թէ և առաւել քան զկար. զի ոչ միայն ազատաբարոյութիւն է երբեք փոքր մի յետնիլ յիւրոց իրաւանց, այլ և երբեմն շահեկան գլխովին։ Որժամ է արթուն կալ և 'ի վերայ ընչից տան իւրոյ, զոր թողուլ վատնել անպզգամութիւն է. այլ այնպէս զի հեռի

լցէ կասկած կծծութեան և ագահութեան: Վասն զի կարող լինել վարել զառատաձեռնութիւն առանց կապտելոյ յանձնէ զհայրենին ստացուածս, այդ իսկ է մեծն 'ի շահս դրամոց:

Ուղղութեամբ 'ի գովեստ առեալ է 'ի Թէոփրաստեայ նա և հիւրասիրութիւն: Վասն զի որպէս ինձ թուի, յոյժ է վայելչական՝ զի դրունք պատուական որերոց բաց գտցին պատուական հիւրոց, որ և այն զարդ է հասարակաց տէրութեան, զի մարդիկն օտարականք ոչ մնասցեն կարօտ այսմ ազգի ազատականութեան 'ի քաղաքի աստ մերում: Եւ մեծապէս ես օգտակար այնոցիկ, որք յոյժ կամին համեստ օրինօք ստանալ կարողութիւն 'ի ձեռն հիւրոց երևել առաջի ազգաց օտարաց ձոխ և պատուական: Գրէ Թէոփրաստոս՝ թէ Կիմոն և Աթէնս անգամ ասպնջական եղև իւրոց գիւղակցաց Լակիադացւոց. քանզի այնպէս կարգեաց ասէ և պատուիրեաց գաւառապետաց, զի ամենայն ինչ շնորհեսցի առն Լակիադացւոյ որ 'ի գիւղ իւր լուծանիցի:

ԺԹ. Իսկ գործք որ ոչ առատաձեռնութեամբ՝ այլ բարեգործութեամբք վճարին, այդոքիկ 'ի դէպ գան և բովանդակ տէրութեան հասարակաց, և իւրաքանչիւր ումեք 'ի քաղաքացւոց: Քանզի ազգարար լինել յիրաւունս, խորհրդով նպաստամատոյց լինել, և այս ազգ գիտութեամբ օգնել յոլովագունից, մեծապէս առատ լինի առ առաւելուլ իշխանութեան և շնորհաց: Մինչ զի որպէս բազմապատիկ գործք առաջնոց պանծալիք, նոյնպէս և հմտութիւն և լուծումն քաղաքական իրաւանց անտխեղծ սահմանելոյ՝ միշտ 'ի ծայրագոյն եղև պատուի: Զոր յառաջ քան զայժմու խառնակութիւն ժամանակաց՝ ինքեանց գրաւեալ ունէին իշխանաւորք. իսկ այժմ որպէս պատիւք և ամենայն աստիճանք շքոյ, նոյնպէս և փայլումն գիտութեանս շիջաւ. և այն այնչափ առաւել դժպատեհ, զի յայնպիսում ժամանակի այդ պատահեաց՝ յորժամ 'ի միջի կայր այրն[1] որ քան զամենայն զառաջինսն, որոց պատուով էր հաւասար, գիտութեամբս քաջայաղթ էր հանդիսացեալ: Նա ու-

[1] Վասն ոյր ասիցէ զայս չէ հաւաստի, զի յոլովք էին յայնժամ ականաւորք. Թերևս Սերվիոս Սուլպիկիոսն իցէ. բայց մարթ է կարծել և զՍկևոլա, կամ զԿ. Կատուլլոս, կամ զՄ. Անտոնիոս:

րեմն [illegible] այդ է հաճոյական բազմաց, և քաջայարմար [illegible] կացուցանել զմարդիկ ։

Վասն արուեստի է մերձաւոր մակացութիւն հռետորութեան՝ առաւել յարգի, հաճոյական և չքնաղ ։ Ոչ ի զինչ այլ գերապանծ քան զճարտարախօսութիւն, 'ի զարմանացումն ունկնդրաց, 'ի յոյս կարօտելոց, և 'ի շնորհս արդարացելոց ։ Սորին վասն և ամին տուաւ 'ի մերոց նախնեաց պատիւ իշխանութեան պատմուճանազգեաց շքով ։ Որդ պերճախօս առն աշխատասիրի, որ և դիտիցէ ըստ հայրենի սովորութեան զդատս բազմաց արդարացուցանել՝ առանց պահանջմանց և ձրի, յայտնի է լինել նորա բարերար և պաշտպան ։

Հարկ էր ինձ ողբալ աստանօր և զճարտարախօսութեանն զդադարումն, չասացից՝ զկորուստն, եթէ ոչ խիթայի, մի արդեօք թուեցայց անձամբ զանձնէ գանգատել իւիք ։ Այլ սակայն տեսանեմք թէ որպիսի հռետորաց եհաս վախճան, յորքան սակաւս իցէ յոյս, յորքան սակաւագոյնս մակացութիւն, յորքան բազումս զօրացաւ յանդուգն համարձակութիւն ։ Բայց քանզի ոչ ամենեցուն է և ոչ իսկ բազմաց, կամ իրաւագէտ լինել և կամ պերճախօս, սակայն օրէն է գործով օգնել բազմաց, շնորհս խնդրել վասն նոցա, ընծայեցուցանել դատաւորաց և ատենակալաց առաջի. տքնել վասն իրաց ընկերին, աղաչել և զնոսին իսկ՝ որք կամ խորհրդատու են և կամ ջատագով ։ Իսկ ահա որք զայսպիսի առնեն՝ շնորհ յոյժ գտանեն, և ծովացեալ ծաւալի համբաւ նոցա ։

Չէ ինչ հարկ յայսմ վայրի ազդ առնել նոցա, քանզի մեկն և յայտնի կայ առաջի, զգոյշ լինել անձանց զի մի՛ 'ի կամելն օգնել ումանց՝ զայլս դառնացուցանիցեն ։ Վասն զի բազում անգամ կամ այնոցիկ ստնանեն, որոց չէր պարտ, կամ այնոցիկ՝ որոց չէր հարկ ։ Եթէ յանդէտս, անզգուշութիւն է. եթէ գիտութք, յանդգնութիւն ։ Արժան է և չքմեղութեամբ թողութիւն խնդրել՝ զորս ակամայ դառնացուցեր, ըստ կարի ցուցանելով՝ թէ ուստի հարկեցար զայդ առնել, և թէ չէր 'ի քո ձեռս այլազգ առնել. բայց զփոխարէնն այլոց գործոց և պաշտամանց պարտ է հատուցանել՝ որչափ ինչ խանգարումն եղև ։

Ի. Այլ որովհետև 'ի տալ ձեռն մարդկան՝ սովորութիւն է կամ 'ի լաւութիւն նոցա հայել և կամ 'ի մեծութիւն, ապաքէն հեշտ է ասել, և այսպէս իսկ խօսին առ հասարակ, թէ մեք 'ի բարերարելն հայիմք 'ի լաւութիւն մարդոյն, և ոչ 'ի մեծութիւնն: Արդարև զոյգ հաւաստ. այլ յայսր ամենայնի վերայ՝ ո՞ այն ոք է՝ որ 'ի ձեռն տալ այլում՝ ոչ նախապատիւ արասցէ քան զդատ առն աղքատի և լաւագունի՝ զշնորհ մեծատան և հզօրագունի. վասն զի յումմէ երևի լինել աջողագոյն և արագագոյն հատուցումն պարգևաց, 'ի նա անդր զոգցես առաւել հակամիտ են կամք մեր: Այլ պարտ է յուշ ածել խնամով զխկն իրացս: Իբր զի աղքատն այն եթէ իցէ այր բարի, թէպէտ և չկարիցէ շնորհս հատուցանել, բայց անշուշտ կարօղ է շնորհ ունել: Ի դէպ իսկ ասաց որ ասացն. Որոյ են դրամք, ոչ տայ, և որ կամի տալ, ոչ ունի. այլ զշնորհ՝ որ հատոյցն ունի, և որ ունի հատուցանէ:

Բայց ոյք զանձինս առ Չօխս ունին և պատուականս և երանելիս, այնպիսիքն չկամին իսկ ընդ երախտեօք անկանել. մանաւանդ թէ երախտաւորս զանձինս դրեն՝ երբ ինքեանք լինին յօժարամիտ առնուլ որչափ և մեծ իցէ ինչ. և յաւելուն 'ի կասկածանս բերել՝ թէ զուցէ պահանջիցեն ինչ կամ ակն ունիցին փոխարինի յինքեանց. իսկ զկոչելն յայլմէ պաշտպանութիւն գտեալ և հովանաւորեալ՝ մահ համարին անձանց:

Բայց անաւագն այն որովհետև զոր ինչ և ընդունիցի՝ այցելութիւն վարկանի անձին և ոչ մեծութեան արժանիք, ջանայ շնորհապարտ զանձն ցուցանել՝ ոչ միայն երախտաւորի իւրում՝ այլ և այնոցիկ յորոց ակն ունի ինչ. զի է բազմաց կարօտ: Եւ ոչ իսկ բանիւք մեծացուցանէ զիւր պարգև՝ եթէ առնէ ինչ փոխարէնս, այլ փոքրկացուցանէ ևս: Տես ինձ և զայն, զի թէ ըզՉօխն և զմեծատունն արդարացուսցես, 'ի միում անդ կամ թերևս 'ի զաւակս նորա զտեղի առնու շնորհդ. ապա եթէ զաղքատն, միայն թէ իցէ այր ընտիր և համեստ, ամենայն խոնարհք, ոչ չարքն (որոց բազմութիւն է յոյժ 'ի ժողովրդեան), ապաւէն պատրաստեալ ինքեանց զքեզ համարիցին: Այսր աղագաւ լաւ ևս զանձեալ համարիմ զերախտիս առ լաւս՝ քան առ Չօխս:

Նմանալ պէտք էին յամենայնի զի մարթասցուք հաճել զամենայն ազգ մարդկան. բայց թէ ընդ խնդրով անկանիցին իրքդ, Թեմիստոկղեայ արդարև արժան է լինել նմանող. ցոր իբրև հարցին՝ թէ Արդեօք առն բարւոյ և աղքատի ընտրէ տալ զդուստր իւր 'ի կնութիւն, եթէ մեծատան որ շատ ընտիր իցէ. ասէ, Լաւ է ինձ մարդ զուրկ յընչից՝ քան ինչք զուրկ 'ի մարդոյ: Սակայն ապականեալ և խեղաթիւր բարք 'ի զառամացումն հարեալ են մեծութեց. որոց առատութի զինչ օգտէ միոյ միոյ 'ի մէնջ: Թերևս օգտիցէ ստացողին. սակայն և ոչ այն միշտ. այլ գրեա թէ օգտիցէ. յիրաւի լինի նա ընչեղ. բայց լինիցի և հանճարեղ: Ապա եթէ իցէ և այր բարի, մի խափան լինիցին ինչքն առ 'ի նուաճել զօգնութիւն մեր 'ի նմանէ. միայն թէ և ոչ ձեռն տայցեն յառաւելութիւն. և եղիցի ամենայն դատաստան՝ ոչ ըստ հարստութեան առն այլ ըստ որպիսութեան: Մերձին կանոն բարերարութեց և օգնականութեան ձեռին այն լինիցի՝ զի մի ինչ ընդդէմ հաւասարութեան վիճեսցես 'ի դատս, և մի ինչ յանիրաւի. վասն զի հիմն ամենայն գովութեան և բարեհամբաւութեան արդարութիւնն է, առանց որոյ ոչ ինչ մարթի գովելի լինել:

ԺԱ. Այլ քանզի ասացաւ զայնմ ազգէ երախտեաց որ յանձն իւրաքանչիւր ակնարկեն, ժամ է այսուհետև ճառել զայլոցն որ հային առ բոլորեսին, և որ առ հասարակաց տէրութիւն: Իսկ 'ի սոցունց յայսցանէ կէս մի այնպիսիք են՝ որ առ համօրէն քաղաքացիս պատկանին, և կէս մի՝ որ առաւել հաճոյականք են, առ մի մի 'ի նոցանէ պատշաճին: Արդ պարտ է ամենայնիւ փոյթ 'ի մտի դնել՝ եթէ հնար ինչ իցէ, բոլորից լինել օգտամատոյց, նա և ոմանց. այլ այնպէս զի գործն այն կամ յօգուտ իցէ, և կամ գոնէ ոչ 'ի վնաս հասարակաց տէրութեան: Կ. Գրակքոսի ցորենաբաշխութիւն էր յանչափս առատաձեռն, որով սպառէր զգանձն: Չափաւոր էր Մ. Հոկտաւիոսին, դիւրատար տէրութեան, և կարևոր ժողովրդեան. և [illegible]պա փրկարար էր քաղաքացեաց և տէրութեան.

Իսկ նախ պարտի արթուն լինել նա որ զտնտեսութիւն յանձին ունի հասարակաց տէրութեան, զի իւ-

րաքանչիւր ոք զիւրն կալցի և ոչ լիցի նուաղումն ընչից առն առն 'ի պէտս հասարակաց ։ Վասնզի վնասակար գտաւ Փիլիպպոս 'ի հազարապետութեան իւրում, յորժամ զանդաստանական օրէնս սահմանեաց. զի թէպէտ և ինքն դիւրաւ յանձն էառ զխափանումն նորին, և յայնժամ կարի չափաւոր զանձն եցոյց, այլ յառենաբանել անդ բազում ինչ ըստ օրինի խաժամուժին բարբառեցաւ, և չար ևս զայս բան. Չիք առէ 'ի քաղաքիս երկու հազար արանց՝ որ զինչս ունիցին ։ Ահաւոր բարբառ, և առ հաւասարումն ընչից ասացեալ. և զի՞նչ ախտ ժանտութեան վնասակարագոյն քան զայս ։ Զի վասն այդր իսկ տէրութիւնք հասարակաց և քաղաքք կանգնեցան առաւելապէս՝ որպէս զի այր իւրաքանչիւր զիւրն կալցի ։ Զի թէպէտ և առաջնորդութ̄ բնութեան ժողով լինէր մարդկանն, բայց սակայն յուսով պահպանութեան ընչից իւրեանց խնդրէին զամրութիւնս քաղաքաց ։

Այլ ևս ջանալ պարտ է, զի մի, որպէս ստէպ լինէր առ նախնեօք մերովք առ նուազութեն գանձուն և յաճախութեան պատերազմաց, հարկ լիցի հարկապահանջութիւն. այլ զի մի այդ լինիցի, բազմօք յառաջ պարտ է լինել նախատես ։ Ապա եթէ հարկ ինչ այսպիսի տրոց 'ի վերայ հասանիցէ իմիք տէրութեան, զի թէպէտ և առաւել զմերն խորհիմ, այլ ոչ զմերմէն խօսիմ՝ այլ զհամօրէն տէրութեանց, պարտ է գուն գործել զի ամենեքին 'ի միտ առնուցուն եթէ կեալ կամիցին՝ թէ հարկ է հնազանդիլ հարկաւորութեան ։

Այլ դարձեալ տնօրէնք պետութեան պարտին ուշ ունել զի առատութիւն իցէ իրաց կարևորաց. իսկ թէ որպիսի՛ ունի և սովոր է լինել պատրաստութիւն՝ չէ հարկ ասել, զի ըստ պէտս է. միայն հարևանցի զայս ասել 'ի դէպ վարկայ ։

Արդ գլուխ է յամենայն տնտեսութեան գործակալութեանց և պաշտամանց տէրութեան այն՝ զի 'ի բաց լիցի ագահութեանն դոյզն ինչ կասկած ։ Իցէ՛ թէ, ասէր սամնիտացին Գ. Պոնտիոս, յայն ժամանակս զիս պահէր բախտն և յայնժամ ծնեալ էի՝ յորժամ Հռովմայեցիք սկսանէին երբէք կաշառս առնուլ. ոչ այնուհետև յերկար թողացուցանէի նոցա տիրել ։ Այլ և ոչ

դարուց բազմաց մնալ ունէր նա. զի առհա այժմ չարիքս այս զօրացան յայսմ տէրութեան։ Վասն այն լաւ ևս եղև ըստ իս, զի Պոնտիոս յայնմ ժամանակի գտաւ, եթէ այնչափ զօրաւոր էր զօրութեամբ։ Ձև են ամք հարիւր և տասն յորմէ հետէ 'ի Պ. Պիսոնէ օրէնք եդան կրկին պահանջման դրամոց. ուր ցայնվայր չէր լեալ երբէք։ Այլ յետ այնորիկ այնչափ առաւելան օրէնք մի քան զմի խստագոյնք, այնչափ բազմացան յանցաւորք և յաճախեցին մահապարտք, այնչափ զրգռութիւնն եղև իտալական մարտից առ երկիւղի դատաստանաց, և այնչափ կեղեքումն և գերփումն ընկերաց առ 'ի չգոյէ օրինաց և դատաստանաց, մինչ զի տկարութեամբ այլոց՝ և ոչ մերով զօրութեամբ եմք հզօրացեալք։

ԻԲ. Գովէ Պանետիոս զԱփրիկանոս առ ժուժկալութեանն. և զիա՞րդ գովիցէ ոչ. այլ ևս մեծամեծք են 'ի նմա գործք։ Վասն զի ժուժկալութեանն գովութիւն ոչ մարդոյն միայն է, այլ և ժամանակին։ Ամենայն զանձուն մակեդոնացւոց, որ էր հարուստ յոյժ, տիրացաւ Պօղոս. այնչափ ինչ կուտեաց 'ի գանձարանս դրամոց, մինչ զի միոյ սպարապետի աւարաւն դադար եղև հարկաց։ Բայց ինքն 'ի տուն իւր ոչ ինչ ած, բաց 'ի յաւերժական յիշատակէ անուան։ Նմանող հօրն գտաւ Աֆրիկանոս՝ ոչ ինչ աւելի հարստացեալ յետ քանդելոյ զԿարքեդոն։ Եւ զի՞նչ ևս յաւելից. մի՞թէ գործակից նորա 'ի համարառութեան, Պ. Մումմիոս, աւելի՞ ինչ փարթամացաւ 'ի հիմն 'ի վեր տապալել զբազմահարուստն քաղաք [1]։ Լաւ համարեցաւ զԻտալիա զարդարել՝ քան զտուն իւր. թէպէտ և 'ի զարդարել Իտալիոյ, և տունն գլխովին թուի ինձ առաւել գեղազարդեալ։

Արդ դարձուցեալ զբանս ուստի խոտորեցաւ, չիք մոլութիւն վատթարագոյն քան զագահութիւն. մանաւանդ յիշխանս ղեկավարս տէրութեան հասարակաց։ Վասն զի 'ի զօշաքաղութեան պէտս ունել զտէրութիւն ոչ միայն դժպատեհ է, այլ և ապիրատութիւն և ոճիր։ Մինչ զի ուր Ապողոն պիւթիական պատգամ տայր՝ թէ ոչ այլով իւիք կործանել ունի Սպարտիա, բայց ագահու-

[1] Զկորնթոս զմայրաքաղաքն Աքայիոյ։

թէ, թուի ինձ թէ ոչ վասն Լակեդեմոնացւոց միայն զայդ գուշակեալ իցէ, այլ և յաղագս ամենայն ազգաց փարթամաց։ Իսկ ոչ այլով իւիք դիւրագոյն մարթին յինքեանս յանկուցանել զսիրտ ժողովրդեան վերակացուք տէրութեան հասարակաց, որպէս սակաւապետութեամբ և ժուժկալութեամբ։

Իսկ որք բարեմարդիկ կամին լինել առ ժողովուրդն, և վասն այնորիկ կամ յանդաստանական իրս ձեռնարկեն 'ի հանել զտեարս 'ի կալուածոց, կամ լաւ համարին զի շնորհեսցեն պարտապանաց փոխք դրամոց, այնպիսիքն զհիմունս խախտեն տէրութեան հասարակաց. և նախ զմիաբանութիւնն, որում անհնար է կալ՝ ուր յոմանց կորզին և ոմանց շնորհին դրամք. և երկրորդ՝ զհաւասարութիւն՝ որ 'ի սպառ կորնչի, եթէ չիցէ օրէն իւրաքանչիւր զիւրն ունել։ Քանզի որպէս 'ի վեր անդր ասացի, այդ է սեպհական իսկութեան քաղաքի փոքու կամ մեծի, լինել ազատ, և ոչ երկեղուկք պահպանութեան իրաց իւրաքանչիւր անձին։

Թող զի 'ի վնասել անդ հասարակաց տէրութեան՝ և ոչ այնմ շնորհի զոր կարծեն՝ հասանեն։ Աւան զի յորմէ կապտեցան ինչքն՝ թշնամենայ, և որում տուան՝ կեղծաւորի գլխովին՝ թէ իւր կամեցեալ իցէ առնուլ. Եւս առաւել 'ի փոխ առեալ դրամս պատրուակէ զիւր ուրախութիւն, զի մի երևեսցի թէ չունէր կամս վճարելոյ. իսկ որ զրկեցաւն, և յիշէ և յանձին երևեցուցանէ զցաւ իւր։ Եւ եթէ բազումք իցեն որոց չարաչար տուաւ, քան այնոքիկ՝ յորոց յանիրաւի զրաւեցաւ, և ոչ այդուիկ բազմազոր ևս լինին նոքին. զի ոչ 'ի թուոյն պարտ է չափել, այլ թէ որպիսիք ոմանք իցեն։ Եւ զի՞նչ այն արդարութիւն իցէ, զի զանդաստան յամաց բազմաց՝ զուցէ և 'ի դարուց հետէ ժառանգեալ, կալցի նա որում ոչն էր, և նա որում էրն՝ կորուսցէ։

ԻԳ. Յաղագս այսգոյն անիրաւութեան մերժեցին Լակեդեմոնացիք զԼիւսանդրոս պարետ. և որ ոչն էր յառաջագոյն լեալ երբէք առ նոսա՝ զԱգիս արքայ խողխողեցին. և յայնմ ժամանակէ հետէ այնչափ երկպառակութիւնք յաճախեցին հետ զհետէ, մինչև յարեան բռնաւորք և սպառսպուռ կորուսին զմեծամեծս, և կործան անկաւ պանծալին այն հասարակաց տէրութիւն։

Եւ ոչ նա միայն անկաւ, այլ և զմնացուածն Յունաս-տանի աւերեաց ժամանութեանցն շաղախմամբ, որ 'ի Լակեդեմոնացւոց սկիզբն առեալ՝ ընդ ամենայն կողմն ճարակեցան։ Եւ զի ասեմ զնոսա. ո՞չ և զմեր Գրակ-քոսս զՏիբերեայ Գրակքոսի զայն մեծի զորդիս, զԱ-փրիկանոսի թոռունս, կագք և կռիւք անդոց կորուսին։

Բայց իրաւամբք գովի Արատոս Սիկիոնացի, որ'ի ժա-մանակին յորում զքաղաք նորա բռնաւորք ունէին զամս յիսուն, երթեալ յարգիացւոց քաղաքէ 'ի Սի-կիոն, զանխուլ մտիւք տիրեաց քաղաքին։ Եւ յորժամ նկուն արար յանպատրաստից զՆիկոկղէս բռնակալ, դար-ձոյց անդրէն զվեցհարիւր արս յաքսորանաց՝ որք ճոխքն էին քաղաքին. և զալստեամբ իւրով ազատեաց զտէ-րութիւն հասարակաց։ Այլ իբրև ետես զմեծ կնճիռն խնդրոց ընչից և ստացուածոց, քանզի զնոսա զորս ինքն դարձոյց 'ի տեղիս իւրեանց, զորոց զինչս այլք էին ժա-ռանգեալ, մնալ 'ի չքաւորութեան կարի դժպատեհ համարէր, և զյիսնամեայ ժամանակաւ ստացուածս խախտել ոչ կարի իրաւացի դատէր, վասն զի յայնչափ ժամանակս երկարութեան բազում ժառանգութիւնք, վաճառք և օժիտք 'ի ձեռս անկեալ էին առն առն ա-ռանց անիրաւութեան, 'ի դէպ վարկաւ՝ ոչ 'ի սոցանէ կապտել, և ոչ զնոսա որք բնիկ տեարքն էին՝ զուրկ թողուլ։

Արդ 'ի մտի հաստատեալ եթէ դրամոց պէտք են առ 'ի կարկատել զիրսն, ասէ. Կամիմ ես յԱղեքսան-դրիա երթալ, և 'ի դարձին իմում իրքդ առցեն զկա-տարումն։ Ապա յարուցեալ փութապէս գայ առ աս-պընջական իւր Պտղոմէոս, այն որ երկրորդ թագաւոր էր յետ շինութեան քաղաքին Աղեքսանդրացւոց. և իբրև յայտ արար նմա եթէ զհայրենիսն խորհի ազատել և զպատճառն զեկոյց, դիւրաւ ընկալաւ զայս շնորհ այրն մեծ 'ի հարուստ թագաւորէ անտի, զի ձեռնտու լիցի նմա առատ դրամովք։ Եւ իբրև առեալ եբեր 'ի Սի-կիոն, 'ի խորհուրդ կոչեաց հնգետասան իշխանս. ընդ որս հետազօտեաց զպատճառս նոցա՝ որք զօտարինն ու-նէին, և նոցա որք զիւրեանցն էին կորուսեալ։ Եւ սակ արկեալ զգինս կալուածոցն, կիսոց հաւանեցոյց զի յանձն առցեն առնուլ զդրամ՝ հրաժեշտ տուեալ 'ի կալուա-

ծոց. և այլոց՝ զի հաճեսցին ընդ վճարումն ինքեանց այսչափ դրամոց որչափ տեղիք իւրեանց արժէին, քան զգրաւումն անդրէն զիւրեանցն: Եւ այսպէս յանկ ելեալ իրացն՝ զօղիւ միաբանութեան կապեալք անտրտունջ մեկնեցան ամենեքին:

Բա՛բէ մեծի առնս, որում արժան էր 'ի մերում տէրութեան ծնանել: Այսպէս անկ է վարիլ ընդ քաղաքակիցս, և ոչ՝ որպէս երկիցս տեսաք ցարդ՝ տիգաբուն հարստել 'ի հրապարակի, և զինչս քաղաքացւոց ներքոյ արկանել մուծնետկաց ձայնի: Բայց նա այր հեղենացի 'ի դէպ վարկաւ, (որպէս անկ իսկ է առն իմաստնոյ և պանծալւոյ,) զամենեսեան հաճել. և այդ իսկ է կատարեալ հանճար և իմաստութիւն բարի քաղաքացւոյ՝ չեղծանել զդիւրութ քաղաքակցաց, և զամենեսին 'ի մի և 'ի նոյն արդարութեան ածել: Վարդիկ ախորժեն զի բնակեսցեն անվարձ յօտարինն: Իսկ զիա՞րդ. ես գնեցի, շինեցի, պահեցի, ծախեցի. դու ընդդէմ իմոցս կամաց յինէս վայելեսցես: Ի՞ւ զանազանիցի յոմանց զիւրն յափշտակել, և ոմանց զօտարինն տալ:

Եւ նոր իսկ տախտակք օրինադրութեանց՝ զինչ ակնարկիցեն, բայց զի դու զետին գնեսցես իմովս դրամովս, ստասցիս դու զնոյն, ես ոչ ստացայց զիմ դրամս:

ԻԴ. Վասն որոյ պարտ է արթուն կալ՝ զի մի լիցի դրամ օտար վնասակար տէրութեան հասարակաց, յորմէ բազում օրինակաւ լինի զգուշանալ. և ոչ լինիցի փարթամաց կորուսանել զիւրեանցն, և պարտապանաց շահել զօտարինս: Զի ոչ ինչ այլ քաջ պարապեալ պահէ զհասարակաց տէրութիւն իբրև զհաւատարմութիւնն. իսկ այսմ անհնար է կալ երբէք՝ եթէ ոչ հարկ համարեսցի հատուցումն փոխոյն առեցելոյ: Ոչ երբէք այնպէս սաստիկ յուզեցաւ այս խնդիր, որպէս յիմում հիւպատոսութեան, զի մի լինիցի հատուցումն. զինուք գոգցես և ճակատուք ճգնեցան մարդիկ յամենայն ազգէ և 'ի վիճակէ. որոց այնպէս զդէմ կալայ, զի չարիքս այս մեծ բարձցի 'ի տէրութենէ հասարակաց: Ոչ երբէք այնչափ բազմացեալ էր դրամ օտար, և ոչ լաւ և դիւրին վճարումն երբէք եղեալ է: Վասն զի ընդ կար-

1 Զօր հրատարակեցին վասն ազատ առնելոյ 'ի պարտուց:

ձել յուսոյն խորելոյ, զհետ եկն հարկն վճարելոյ: Բայց այժմուս այս յաղթող[1], որ յայնժամ յաղթեալ, զոր խորհեալն էր կատարեաց. այլ ոչ եթէ արդ պէտք ինչ էին նմա: Այնչափ բերէր 'ի մեղսասիրութիւն, զի սոյն այս ևեթ մեղանչելն հեշտալի էր նմա, թէև անպատճառ:

Արդ վերակացուք տէրութեան հասարակաց հեռի լիցին յազգէ այսր առատաբաշխութեան, կիսոց տալ յայլոց կորզել. և յառաջ քան զամենայն փոյթ կալցին զի արդարութեամբ իրաւանց և դատաստանաց իւրաքանչիւր ոք զիւրն կալցի: Ոչ անաւագք դաւաճանեսցին առ նուաստութեան, և ոչ փարթամաց ստնանիցեն մախանք՝ ունել զիւրեանցն կամ անդրէն զլռամբ առնել: Եւ դարձեալ որով օրինակաւ և ձեռնհաս իցեն՝ եթէ 'ի պատերազմի և եթէ 'ի տան, բարգաւաճ առնիցեն զհասարակաց տէրութիւն իշխանութեամբ, ագարակօք և հասիւք: Այս գործ է արանց մեծամեծաց, այս էր յաճախեալ առ առաջնովք մերովք. և որ միանգամ այս ազգ պատշաճից զհետ երթան, թող զօգուտն հասարակաց զմեծ, շնորհս և փառս ստասցին և ինքեանք մեծապէս:

Ի կանոնս օգտակարութեանց Անտիպատրոս տիւրացի ստոյիկեան, որ այն ինչ մեռաւ յԱթէնս, զերկուս համարի 'ի բաց թողեալ Պանետիոսի զհոգ առողջութեան և դրամոց. այլ որպէս ինձ թուի, խորհրդով զանց արար զնոքօք կատարեալ իմաստասէրն, իբրև ըզդիւրագոյնիւք: Օգտակարք են արդարև, բայց առողջութիւնն դարմանի ծանօթութեամբ իւրական մարմնոյ, և դիտողութեամբ, ո՛ր այն իրք ընտելեալ իցեն օգտել կամ վնասել, և ժուժկալութեամբ 'ի կերակուրս և 'ի սպասս որ 'ի պէտս դարմանոյ մարմնոյն. և անձնապահ լինելով 'ի հեշտալեաց, և 'ի վերայ ամենայնի արհեստիւ այնոցիկ՝ որոց դիտութեան անկ են այդոքիկ:

Այլ զառանձնական ինչս պարտ է շահել այնպէս՝ յորում չիցէ կծծութիւն. և պահպանել խնամով և խնայութեամբ, որովք լինի և աճումն: Զսա կարգի ճառեաց զիրացս Քսենոփոն սոկրատեան 'Ի գիրսն անդ,

1 Յուլիոս Կեսար:

որ մանկագրի տնտեսական, զոր մեք յայնմ գոգցես հասակի՝ յորում դուդ այժմ գտանիս ; 'ի յունէ 'ի լատին յեղաք :

ԻԵ. Այլ օգտակարացն համեմատութիւն ; քանզի այս է մասն չորրորդ՝ զորով զանց արար Պանետիոս, բազում անգամ զայս 'ի պէտս : Վասն զի սովորութիւն է համեմատել զմարմնոյ դիւրութիւնս ընդ արտաքինս, և զարտաքինս ընդ մարմնոյն. և դարձեալ զմարմնոյ ընդ մարմնոյն, և զարտաքինս ընդ արտաքնոյն : Ընդ արտաքնոցն մարմնոյքն բաղդատին օրինակ զայս. Ո՞ղջ լինել կամիս եթէ ճոխ : Ընդ մարմնոյն արտաքինքն այսպէս. Ճո՞խ լինել ընտրես եթէ ուժեղ : Մարմնոյքն ընդ միմեանս այսպէս. Առողջութիւնն նախապատիւ է քան զգեղեցկութիւնս՝ և զօրութիւնն քան զարագընթացութիւն : Եւ արտաքինքն ընդ իրեարս՝ զոր օրինակ. Լաւ են փառք քան զմեծութիւնս, և քաղաքական հասք քան զգեղջկականս :

Յայս ազգ բաղդատութեան հայի բանն այն Կատովնի առաջնոյ. որ իբրև հարցաւ՝ թէ Ո՞ր լաւ իցէ յառտնային ինչս, ետ պատասխանի. Հարուստ խաշնարածման լինել : Եւ զի՞նչ զկնի նորա երկրորդ. ասէ. Բարեկեցիկ խաշնարածման լինել : Եւ զի՞նչ երրորդ. Աղքատիկ խաշնարածման լինել : Իսկ զի՞նչ չորրորդ. Արօրադիր լինել : Եւ յորժամ հարցօղն ասաց, Զի՞նչ ապա վաշխառուն լինել, յայնժամ Կատովն. Զի՞նչ ապա ասէ, մարդասպան լինել : Աստի յայսմանէ և յայլ ևս բազմաց պարտ է իմաստասիրել՝ թէ օրէն է բաղդատութիւն առնել 'ի մէջ երկուց օգտակարաց, և թէ իրաւամբք յաւելաւ 'ի մէնջ 'ի խնդիրս՝ այս չորրորդ ազգ պատշաճից :

Այլ յաղագս բովանդակ այդր խնդրոյ, վասն շահելոյ և 'ի շահու զդրամս դնելոյ, որպէս և 'ի կիր արկանելոյ լաւ ևս ճառեն ոմանք 'ի լաւ որերոյ՝ որ նստին 'ի միջավայրս Յանոսի[1] քան եթէ 'ի փիլիսոփայից ոք 'ի դպրատան ուրեք : Բայց սակայն գիտելոյ արժանի են, քանզի պատշաճին առ օգտակարութիւն, զորմէ յայս գիրս ճառեցաւ : Անցցուք 'ի մնացորդս բանից :

1 Ի միջավայր հրապարակին էր պարտատեարք և վաշխառուք : տաճար Յանոսի, ուր ժողովէին

ՄԱՐԿՈՍԻ ՏՈՒԼԼԻՈՍԻ

ԿԻԿԵՐՈՆԻ

ՅԱՂԱԳՍ ՊԱՇՏՕՆԻՑ

ԱՌ ՄԱՐԿՈՍ ՈՐԴԻ ԻՒՐ

ԳԻՐՔ ԵՐՐՈՐԴ

Ա. Պուբլիոս Սկիպիոն, Մարկոս որդեակ, այն որ նախ ընկալաւ զԱփրիկեցին անուն, սովոր էր ասել ըստ գրելոյ Կատոնին զոգ ժամանակակցի. Ոչ երբէք այնպէս եղէ անպարապ, որպէս յորժամ պարապեալ գտայ 'ի հանդարտութեան. և ոչ այնպէս հեռի 'ի միայնութենէ, որպէս յորժամ միայնացեալ նստէի: Արդարև մեծավայելուչ բարբառ, և մեծի առն և իմաստնոյ արժանաւոր. որ է յայտարար՝ թէ նա սովոր էր և 'ի հանդարտութեան խորհել զգործոց գործելեաց, և յառանձնութեանն անձամբ անձին լինել խօսակից. մինչև չտալ դուլ և դադար անձին, և չկարօտել երբէք լինել խօսակից ընդ այլում: Եւ այսպէս երկուք այնոքիկ, որք ձանձրոյթ ծնանին այլոց, զարթուցիչք էին նորա. պարապորդութիւն և առանձնութիւն: Իցէ՛ թէ և մեզ օրէն լինէր զնոյն երկրորդել ստուգութեամբ. բայց թէ վերջանամք նմանող լինել հասանել յայդ գերապանծ ուշիմութիւն, այլ յօժարութեամբ մերձագոյնս մատչիմք: Վասնզի և 'ի հասարակաց տէրութենէ և յատենական զբաղմանց, անօրէն զինուք և

բռնութեամբ արգելեալք՝ հանդարտութեան պարապեմք. և 'ի պատճառս այդպիսի թողեալ զքաղաք և 'ի գիւղս յածեալ՝ բազում այն է զի միայնացեալ գտանիմք ։

Այլ ոչ հանդարտութիւն մեր այս ընդ Ափրիկեցւոյն հանդարտութեան, և ոչ միայնութիւնս ընդ նորայումն 'ի բաղդատութիւն ածիցի երբէք ։ Քանզի նա 'ի հանգիստ բերեալ, 'ի մեծապատիւ գործակալութեանց տէրութեան հասարակաց՝ պարապ առնոյր առ ժամանակ մի, և յամբոխէ մարդկան և 'ի խուռն խուժելոյն իբրև 'ի նաւահանգիստ զանձն պատսպարէր 'ի միայնութիւն առ ժամն ։ Իսկ մերս հանդարտութիւն առ 'ի չգոյէ գործոց՝ և ոչ 'ի փութոյ հանգստեան պատրաստեցաւ ։ Վասն զի յետ ծերակուտին չնջանելոյ և ատենի դատաստանաց ընաբարձ լինելոյ, զինչ վայելչական մեզ մարթասցուք առնել կամ 'ի դրան, կամ 'ի հրապարակ ատենի ։

Ահա այսպէս՝ որ երբեմն մեծաշուք և նազելի յաչս քաղաքակցաց կեանս կէաք, արդ փախուցեալք 'ի տեսութենէ չարագործաց՝ որովք լի են վայրք ամենայն, թաքուցաք զանձինս ըստ կարի, և բազում այն է զի միայնիկ նստիմք ։ Այլ քանզի այսպէս ընկալաք յարանց գիտնաւորաց՝ թէ ոչ միայն 'ի չարեաց զփոքրագոյնս ընտրել պարտ է, այլ և 'ի չարէ անտի քաղել՝ եթէ կայցէ մասն բարւոյ, սորին աղագաւ և 'ի հանդարտութեան վայելեմ, թէպէտ և ոչ յայնմ՝ որ պարտն էր առն որ երբեմն հանդարտութիւն ծնաւ քաղաքին. և ոչ թողացուցանեմ անգործ զմիայնութիւնս զայս՝ յոր բերեալ եմ 'ի հարկէ և ոչ կամօք ։

Միայն թէ Ափրիկեցին և ըստ իմոց իսկ կարծեաց առաւել գովելի գտանէր. զի չիք նորա յիշատակ ինչ ուշիմութեան գրաւոր, և ոչ գործ ինչ պտուղ հանդարտութեան, և ոչ արգասիք միայնութեան. յորմէ պարտ է 'ի միտ առնուլ՝ թէ նա զննութեամբ իւրացն զորս մտածութեամբ գտանէր, ոչ պարապորդ և ոչ միայնիկ գտաւ երբէք ։ Իսկ մեք՝ որ ոչ այնպիսի ունիմք զօրութիւն զի լոկ մտածութեամբ զերծ լիցուք 'ի միայնութենէ, զամենայն փոյթ և զջան դարձուցաք յերկասիրութիւն գրութեանս. մինչ զի յոլովագոյնս

'ի սուղ ժամանակի գրեցաք՝ յետ բարձման տէրութեան Հասարակաց, քան 'ի բազում ամս 'ի կալ մնալ նորա։

Բ. Այլ զոր օրինակ բովանդակ իմաստասիրութիւն, Սիկերոնդ իմ, է արդիւնաբար և պտղաբեր, և ոչ մի կողմն նորա է խոպան և ամայի, սոյն օրինակ չիք և ոչ մի մասն 'ի նմա այնչափ բերրի և արգաւանդ, որպէս անդամնոր յորում յաղագս պատշաճից. յորոց առեալ լինին կանոնք զգօն և համեստ կենաց։ Սորէն վասն թէպէտ և վստահ եմ՝ թէ դու հանապազորդ լսես և ընդունիս զայսոսիկ 'ի Կրատիպպոսէդ մերմէ՝ յիմաստասիրապետէ, բայց յօգուտ լինել համարիմ, զի այսպիսի ձայնք յամենայն կողմանց հնչեսցեն շուրջանակի յականջս քո. և եթէ հնար ինչ է՝ ոչ ինչ այլ լուիցեն քո լսելիք։ Սար որպէս ամենեցուն արժան է առնել՝ որ միանգամ մտանել խորհին 'ի համեստութեան վարս, նոյնպէս և չունիմ ասել՝ եթէ ումեք աւելի արժան իցէ քան քեզ։ Քանզի յանձին բերես ակնկալութիւն ոչ սակաւ նմանող լինելոյ մերումս ճարտարութեան և մեծ պատուոյ և բարձի, և մեծի արդարև անուան։ Աստանձնեալ ունիս և ևս զբեռն ծանր եթէ զԱթէնս քաղաքի և եթէ զԿրատիպպոսի. և զի առ սոսա ընթացար իբրև 'ի Թանգարան վաճառաց ազնիւ արհեստից, Թափուր յետս դառնալ յոյժ է անտեղի, որ անպատիւ առնէ զյարգ անուան և քաղաքիդ և վարդապետիդ։ Վասն որոյ որչափ և կարող ես ժրաջան լինել 'ի սրտէ և ճգնել աշխատութեամբ, (եթէ իցէ աշխատութիւն ուսումն. և ոչ հեշտութիւն,) արա զի ժամանեսցես 'ի կատարելութիւն. և զի ամենայն 'ի մեր կողմանէ 'ի քո սակս տնօրինեցաւ, մի թողուցուս երևել դու քեզէն պակասեալ։ Այլ այսոքիկ այսքան. զի բազում ինչ բազում անգամ գրեցի քեզ 'ի յորդոր։ Այժմ 'ի մնացուածոյ մասն նախակարգեալ բաժանմանս եկեսցուք։

Արդ Պանետիոս, որ առանց ընդ բանս ինչ ածելոյ անվրէպ ճառեաց զպատշաճից, որում և մեք առաւելապէս՝ յաւելուածով ինչ ուղղագրութեան զհետ չոգաք, առաջի արարեալ զերիս տեսակս յորս ընդունորեալ են մարդիկ խորհել և խելամուտ լինել յաղագս պատշաճից, առաջին յերկուանալ անդ թէ արդեօք

համեստ իցէ այն զորմէ է բանն, եթէ անարգ. երկրորդ՝ օգտակա՞ր իցէ եթէ անօգուտ. երրորդ՝ համեստ երևեալն եթէ հակառակ ելանիցէ օգտակար թուեցելոյն, որո՞վ օրինակաւ պարտ իցէ որոշումն առնել նոցա. զերկուսին զառաջինս տեսակս յերիս գիրս բացադրեաց. իսկ զերրորդէն ասէ գրել զկնի. բայց ոչ կատարեաց՝ զոր խոստացաւն: Ընդ որ այնչափ առաւել զարմանամ, որչափ զի գրէ աշակերտ նորա Պոսիդոնիոս՝ թէ երեսուն ամ եկեաց Պանետիոս յետ 'ի լոյս հանելոյ զայն գիրս: Եւ զարմանամ, զի զայս տեղի, ինքն Պոսիդոնիոս կարճ 'ի կարճոյ նշանակէ 'ի յիշատակարանս ուրեք. մանաւանդ զի գրեթէ չիք մասն այլ 'ի բովանդակ փիլիսոփայութեան այսչափ հարկաւոր:

Եւ չեմ հաւան ընդ նոսա որք ժխտեն եթէ Պանետիոս զանց արարեալ իցէ զայնու մասամբն, այլ համարին խորհրդով 'ի բաց թողեալ, զի և ոչ իսկ ընաւ մարթ էր գրել. քանզի ոչ երբէք կարէ ասեն օգտակարն հակառակ ելանել համեստի: Յորոց յետինն մարթի անկանել ընդ երկբայութեամբ՝ թէ արժա՞ն իցէ արդեօք յառաջ բերել զայդ տեսակ՝ որ երրորդ է 'ի բաժանման Պանետիոսի, եթէ 'ի սպառ զանց առնել. իսկ առաջինն է աներկբայելի՝ թէ Պանետիոս յանձին կալաւ գրել, բայց եթող: Զի որ յեռամասնեայ բաժանմանէ անտի զերկուս կատարեաց մասունս, հարկաւ կայր մնայր նմա երրորդն: Թող զի 'ի կատարած երրորդի գրոցն խոստանայ ասել այնուհետև զերրորդ մասնէ աստի:

Վկայէ այսմ ճոխագոյն և Պոսիդոնիոս, որ յաւելու գրել 'ի նամակի ուրեք թէ Պ. Ռուտիլիոս Ռուփոս՝ որ աշակերտեալն էր առ սոսա Պանետիոսի, սովոր էր ասել. Զոր օրինակ ոչ ոք գտաւ 'ի պատկերահանից որ զառ 'ի Ապեղեսէ սկսեալ և թողեալ զմասն զայն Ափրոդիտեայ կովացւոյ՝ աւարտեսցէ, վասն զի գեղեցկութիւն բերանոյն անյոյս առնէր զնոսա 'ի նմանեցուցանել զմնացեալ մարմինն, ըստ նմին օրինակի զոր միանգամ Պանետիոս զանց արար և ոչ կատարեաց, ոչ ոք յառաջ տարաւ, առ գերապանծութեան կատարելոցն 'ի նմանէ:

Գ. Յայս սակս անմարթ է երկբայել 'ի վերայ մտաց Պանետիոսի. այլ թէ իրաւամբք արդեօք մերձ եդ զեր-

ըողդ զայս մասն 'ի խնդիր պատշաճից եթէ ոչ, զայդմանէ թերևս մարթի վէճ լինել ։ Նաև զի եթէ համեստն միայն իցէ բարի, որպէս հաճոյ թուի սոփիկեանց. և եթէ այնպէս ծայրագոյն բարի իցէ համեստն, մինչ զի՝ որպէս կարծէին մերքն Ճեմականք՝ այլ ամենայն ինչ 'ի միւս կողմն եդեալ և ոչ մէտ մի համարեալ է, ոչ մնայ տարակոյս՝ թէ ոչ երբէք մարթին հակառակել իրերաց օգտակարն և համեստն ։ Նաև ըստ այսմ լսեմք՝ թէ սովոր էր Սոկրատէս զարշել 'ի նոցունց՝ որք զառաջինն երկփեղկեցին կարծեօք զայսոսիկ 'ի բնէ զօդեալս ։ Որում այնպէս ձայնակից են Ստոյիկեանք, մինչև ասել՝ թէ որ ինչ է համեստ նոյն և օգտակար, և չիք ինչ օգտակար որ չիցէ համեստ ։

Ոի թէ այնպիսի ոք լինէր Պանետիոս, որ զառաքինութիւնն յայն սակս ասէր պատուական՝ վասն զի է օգտաւէտ, որպէս այնոքիկ որ զցանկալիս չափեն կամ 'ի հեշտութենէ կամ յանցաւութենէ, 'ի դէպ էր նմա ասել՝ թէ օգտակարութիւնն հակառակ երբեմն ելանէ համեստութեան ։ Այլ քանզի սա զայն միայն բարի վարկանի՝ որ համեստն իցէ. և որք սմին ընդդէմ ելանեն կերպարանօք իւիք օգտակարութեան, ոչ յաւելուածով նոցա համարի լաւագոյն կենաց հանդիպեալ, ոչ պակասելովն՝ վատթարագունի, ապա և չէր նմա պարտ զայնպիսի մտածութիւն 'ի ներքս մուծանել, յորում 'ի բաղդատութիւն ածցի գրեալն օգտակար ընդ համեստի ։

Քանզի վերաձայնեալն 'ի Ստոյիկեանց Ծայրագոյն բարի ըստ պատշաճի կեալ բնութեան, ինձ թուի՝ զայս ընծայեցուցանել միտս. միաձայնիլ ընդ առաքինութեան միշտ. իսկ զայլ ինչ իրս՝ որ ըստ բնութեան իցեն, այնպէս ընտրել առնուլ՝ զի ոչ հակառակ ելցեն առաքինութեան ։ Նաև զի այս այսպէս է՝ ասեն ոմանք, ապա ոչ ուղիղ 'ի վերայ ածի բաղդատութիւնդ այդ, և ոչ օրէն ինչ է զայս ազգ կանոնս աւանդել ։ Նաև համեստն այն տիրապէս և ստուգապէս անուանեալ, յիմաստունս է և եթ, և ոչ երբէք մարթ է զատանել զայն յառաքինութենէ. իսկ յորս իմաստութիւն չէ կատարեալ, չէ և. չէ 'ի նոսա և կատարեալ համեստութիւն. միայն պատկեր իմն կարէ լինել համեստութեան ։

Նաև այսպէս զայս ամենայն պատշաճ գործս զորոց 'ի

մատենի աստ ճառեմք, Ստոյիկեանք Միջասահմանաձայնեն, զի են հասարակք և յայտնիք. որոց և քաջուշիմութեամբ և ուսմամբ հասու լինին բազումք: Նաև պատշաճ՛ն այն զոր և նոքա Ուղղութիւն կոչեն, կատարեալ է և լցեալ. և որպէս նոքա ասեն, ամենայնն թուովք բոլորեալ է. և ոչ ունեք երբէք անկ՝ բայց միայն իմաստնոյ:

Այլ յորժամ գործի ինչ յորում երևեցին միջասահմանն պատշաճութիւնք, այդ առաւելութեամբ առաչս երևի կատարեալ. քանզի ռամիկն գրեթէ չիմանայ՝ որով պակասի առ կատարեալն. և որչափ ինչ իմանայ, այնու ոչ ինչ պակաս լինել կարծէ: Այդ և 'ի քերթուածս և 'ի նկարս հանդիպի, և յայլ ինչ բազում. զի տգէտք զմայլին և գովեն զոչն գովելիս, թուի ինձ վասն այն, զի գտանի յայնոսիկ ինչ մի լաւ, որ զօշոտէ զաչս տխմարաց, որք անկարողք են դատել զպակասութեանց յիրս իւրաքանչիւր. այլ յորժամ ուսանին 'ի գիտնոց; դիւրաւ 'ի բաց կան 'ի կարծեաց անտի:

Դ. Եւ ահա զպատշաճսդ, զորոց խօսիմք 'ի գիրս յայսոսիկ, իբրու երկրորդական իմն համեստս ասեն լինել՝ ոչ իմաստնոց ևեթ սեպհական, այլ համօրէն ազգի մարդկան յանկաւոր. մինչ զի ամենեքին յորս իցէ բնաւորութիւն առաքինութեան, շարժին սոքիմբք: Եւ ոչ իսկ՝ յորժամ երկու Դեկոսք, կամ երկու Սկեպիոնք, որք քաջք յիշատակին, կամ յորժամ Փաբրիկիոս և Արիստիդէս արդարք անուանին, և օրինակ 'ի մէջ բերի կամ արիութեան 'ի նոցանէ, կամ արդարութեան 'ի նոցանէ՝ իբրև յիմաստնոց: Զի ոչ ոք 'ի դոցանէ է իմաստուն այնպէս, որպէս կամք են մեզ իմանալ զիմաստունն: Եւ ոչ նոքին գլխովին որք կարծեալ և անուանեալ իմաստունքն էին, Մ. Կատոն, և Կ. Լելիոս, իմաստունք գտան. ոչ և նոքին իսկ եօթանք[1]. այլ 'ի յաճախութենէ անտի միջասահման պատշաճիցն, յանձին բերէին զպատկեր իմն և զկերպարանս իմաստնոց:

Վասն այնորիկ ոչ զայն ինչ որ ճշմարտապէս համեստն իցէ, օրէն է 'ի բաղձատութիւն ածել ընդ դի-

1 Եօթն իմաստասէրք Յունաստանի:

մամարտութեան օգտակարին. և ոչ զայն զոր ընդհանրապէս համեստ կոչեմք, այն իսկ է զոր յարգեն որք միանգամ կամին այր բարի երևել, արժան է 'ի բաղդատութիւն բերել երբեք ընդ շահաւէտութեան: Եւ որպէս մեզ պարտ է հոգալ և պահել զհամեստն զայն որում հասու լինիմք, նոյնպէս և իմաստնոց զայն՝ որ տիրապէս ասի և է ստուգապէս համեստ: Զի չէ մարթ այլ ազգ կալ 'ի նմին՝ եթէ լեալ իցէ յառաջադիմութիւն ինչ յառաքինութեան: Արդ այսուքիկ յաղագս նոցա՝ որք պահպանութե՟ պատշաճից արք բարիք ճանաչին:

Իսկ որ միանգամ զամենայն ինչ շահաստացութեամբ և անձնդիւրութեամբ չափեն, այլ ոչ կամին ծանրակշիռ դնել զոսին քան զհամեստութիւն, այնպիսիքն սովոր են 'ի մտածութեան 'ի բաղդատութիւն դնել զհամեստն ընդ օգտակարին. բայց արք բարիք ոչ ընտուրեցան զայդ առնել: Վասն որոյ ինձ այսպէս թուի, թէ Պանետիոս յասել անդ՝ եթէ սովոր են մարդիկ երկուանալ յայդմ բաղդատութեան, յայն միտս էր որպէս թէ ասել. սովոր են միայն, բայց ոչ եթէ պարտին առնել: Վասն զի ոչ միայն առաւել համարել զօգտակարն քան զհամեստն՝ անտեղի է յոյժ, այլ և բաղդատել զնոսին զայսոսիկ և երկմտել յայնս: Զիա՞րդ ապա երբեմն տարակոյս 'ի մէջ բերել սովորեալ էր, որ և արժանի թուէր զննութեան: Ինձ այսպէս թուի, որպէս 'ի լինել երկմտութեան երբեմն, եթէ որպիսի՛ ինչ իցէ այն՝ զորմէ կամիցիմքն խորհել:

Վասն զի յաճախ ժամանակաւ դէպ լինի՝ զի որ յառաջին դժպատեհ բազմաց թուէր, չլինի դժպատեհ: Դնիցուք մերձ զօրինակն որով յայտնագոյն ծանիցի: Զինչ այլ ապիրատութիւն մարթի լինել մեծագոյն՝ որպէս սպանանել զոք 'ի մարդկանէ, ևս առաւել ընտանի զոք: Արդ միթէ ապիրա՞տ գտաւ, եթէ ոք սպանող եղև բռնաւորի, թէպէտ և ընտանւոյ: Ոչ այդպէս թուի ժողովրդեանն Հռովմայ, որ օրինակաւ երևելի երևելի գործոց քաջութեան կարի իսկ վայելչական զիրսդ գրէ: Յաղթեաց ուրեմն համեստութեան օգտակարութիւնն. մանաւանդ թէ համեստութիւնն հետևորդ գտաւ օգտակարութեան:

Արդ առ 'ի կարող լինելոյ անմոլար դատաստան առ-

նել, ուր ուրեք հակառակել երևեսցի անուանեալն 'ի մէնջ օգտակար ընդ այնմ զոր համեստ դատիմք, պարտ է սահմանել կանոն ինչ՝ որում եթէ զհետ գնասցուք 'ի բաղդատութեան իրացս, ոչ խոտորեսցուք երբէք 'ի պատշաճից։

Եւ եղիցի կանոնդ այդ առաւել միաբան ընդ բանի և ընդ վարդապետութե Ստոյիկեանց. որում յայն սակս հետևող լինիմք 'ի մատենի աստ, զի թէպէտ և ըստ հին ակադեմեանց և ըստ մերոցս ճեմականաց՝ որ երբեմն նոյն էին ընդ ակադեմեանս, համեստքն նախապատիւ համարեալ լինին քան զերևելին օգտակարս, բայց յստակագոյն ևս ճառեն զնոյն նոքա՝ որոց առաջի որ համեստն է՝ նոյն և օգտակար համարեալ է, և որ չիցէ համեստ՝ այն և ոչ օգտակար, քան զնոսա ըստ որոց է՛ համեստ ինչ անօգուտ, կամ օգտակար ինչ անհամեստ։ Այլ մեզ մերս ճեմարան համարձակութիւն տայ մեծ՝ զի որ ինչ առաւել հաւանելի ընդ առաջ եկանէ, օրէն իցէ մեզ անձնիշխանաբար ջատագովել։ Այլ 'ի կանոն անդր եկից։

Ե. Արդ յափշտակել ինչ յումեքէ, և առն եղբօր իւրոյ վնասու զիւր օգուտն յաճախել, առաւել հակառակ է բնութեան քան զմահ, քան զաղքատութիւն, կամ զցաւ և կամ այլ որ ինչ միանգամ արկածք մարմնոյ կամ արտաքին իրաց. վասն զի անդէն բառնայ զկենակցութիւն մարդկային և զընկերութիւն։ Զի եթէ յայն միտս իցեմք հաստատեալ եթէ առ իւրոյ օգտի այր իւրաքանչիւր կողոպտեսցէ կամ յապականութիւն դիցէ զայլ ոք, հարկաւ քակտի այն որ առաւել է ըստ բնութեան, այս է ընկերութիւն մարդկային ազգի։

Զոր օրինակ եթէ իւրաքանչիւր ոք յանդամոց յայն խորհուրդ մտաբերէր, կարծեալ կարել զօրանալ եթէ զմօտակայ անդամոյն զառողջութիւն յինքն փոխանցեսցէ, հարկ լինէր ողջոյն իսկ մարմնոյ տկարանալ և կործանել. նոյնպէս եթէ իւրաքանչիւր ոք 'ի մէնջ յինքն յափշտակեսցէ զայլոց դիւրութիւնս՝ կորզեալ զոր ինչ և կարէ 'ի միոյ միոյ առ իւրոյ շահաւորութեան, հարկ է հիմն 'ի վեր տապալել ընկերութեան և միաբանութեան մարդկան։ Քանզի այն զի իւրաքանչիւր ոք առաւել յօժարեսցի անձին՝ քան այլում շահել զպէտս

կենցաղոյս, այդ ներեալ է, և ոչ հակառակ բնութեան. բայց ոչ տանի բնութիւնն զայդ, զի այլոցն աւարօք յաճախեսցուք մեզ զգոյս, զիշխանութիւնս և զհարըստութիւնս :

Նա այս ոչ եթէ 'ի բնութենէ ևեթ, այս է յիրաւանց ազգաց, այլ և յօրէնս ժողովրդոց՝ որ 'ի տէրութիւս քաղաքի քաղաքի բովանդակեալ այսպէս կարգեալ է, ոչ լինել օրէն առ անձին դիւրութեան վնասել այլում: Վասնզի յայս ակնարկեն օրէնք, և զայն կամին. անվնաս մնալ միաբանութեան քաղաքակցաց. զորոյ զքակտիչսն մահուամբ և աքսորանօք, կապանօք և տուգանօք սանձահարեսցեն : Նաև առաւել զդոյն պահանջէ նոյն ինքն սահման բնութեան, որ է օրէնք աստուածային և մարդկային. և որ միանգամ հնազանդ լինել այնմ կամիցի, որպէս և հնազանդին իսկ՝ որ ըստ բնութեան կամին կեալ, ոչ երբէք յօժարեսցի ցանկալ օտարին իմիք, և զառ 'ի յայլոց յափշտակեալն՝ իւրացուցանել :

Այն զի յաւէտ ըստ բնութեան է մեծանձնութիւն և վսեմութիւն. որպէս և բարեբարոյութիւն, արդարութիւն, առատաձեռնութիւն՝ քան եթէ փափկութիւն, կեանք և ճոխութիւն. զորս արհամարհել և յոչինչ համարել առ համեմատութեամբ հասարակաց օգտի՝ գործ է մեծանձն և վսեմ ոգւոյ : Իսկ յափշտակել զայլոցն 'ի պէտս անձնդիւրութեան՝ առաւել ընդդէմ է բնութեան քան զմահ, քան զցաւ, և զորս 'ի նոյնս սակի են :

Դարձեալ առաւել ըստ բնութեան է, յաղագս համօրէն ազգաց պահպանութեան կամ ձեռնտուութեան՝ եթէ մարթ իցէ՝ յանձն առնուլ մեծամեծ աշխատութիւնս և վիշտս, նմանող լինելով այնմ՝ զոր մարդկանն կարծիք առ յիշատակէ երախտեաց 'ի հոյլս դասեցոյց երկնաւորաց, քան եթէ կեալ յառանձնութեան՝ ոչ անվիշտ միայն, այլ և 'ի մեծամեծ զրգանս փափկութեան, յորդեալ ամենայն լիութեամբ առատութեան. մինչև գերապանծ լինել և գեղով և ուժով : Որոյն աղագաւ ամենայն մտացի և գերահանճար կարի յոյժ նախապատիւ առնէ զայն կեանս քան զայս : Աստի յայտ է՝ թէ մարդ հնազանդ բնութե՛՝ մարդոյ վնասել ոչ ունի :

Այլ դարձեալ, որ այլում սահմանէ առ 'ի դիւրել անձին, կամ ոչ համարի գործել ինչ ընդդէմ բնութեան, և կամ առաւել չար համարի զմահ, զաղքատութիւն, զցաւ, որպէս և զկորուստ զաւակաց, մերձաւորաց և բարեկամաց, քան զանիրաւեալն առ ոք։ Այլ եթէ չհամարի ընդդէմ բնութեան ինչ լինել զայլոց սահմանելն, զի՞ է քեզ վիճել բնաւ ընդ նմա, որ 'ի սպառ բառնայ զմարդ 'ի մարդոյ. ապա եթէ գիտէ զի չար է այդ, բայց առաւել չարագոյն այլքն, այսինքն մահ, աղքատութիւն և ցաւ, մոլորի յայդմ. զի կարծէ զպակասութիւն ինչ մարմնոյ կամ ընչից՝ ծանրագոյն քան զհոգւոյ պակասութիւնս։

Զ. Արդ մի նպատակ պարտի լինել ամենեցուն. նոյն համարել զօգուտ անձին իւրաքանչիւր և զբոլորեցուն. զոր 'ի յափշտակել յինքն առն իւրաքանչիւր՝ քակտի ամենայն մարդկային միաբանութիւն։ Ո՞ւր թողից զայն, զի եթէ այս պատուէր է բնութեան, զի մարդ մարդոյ՝ ո՛ ոք և իցէ, վասն այսր իսկ պատճառի զի մարդ է՝ ըզբարին կամիցի, ապա ըստ նոյն բնութեան օրինի՝ օգուտն ամենեցուն հարկ է զի լինիցի հասարակաց։ Այլ եթէ այդ այդպէս է, ընդ մի և նոյն օրինօք բնութեան փակեալ կամք ամենեքեան. և եթէ այս ևս այսպէս է, ապա և յօրինաց բնութեան արգելեալ է մեզ վնասել այլում։ Արդ ճշմարիտ է առաջինն, ապա և վերջինն։

Անտեղի է ասելն ոմանց, եթէ 'ի ծնողէ իւրմէ կամ յեղբօրէ չէ արժան ումեք գերփել ինչ առ իւրոյ դիւրութեան. բայց այլ ինչ այն իցէ մնացելոց քաղաքակցաց։ Այսպիսիք ոչ ինչ իրաւունս և ոչ ինչ ընկերութիւն լինել համարին ընդ քաղաքակիցս յօգուտ հասարակաց։ Իսկ այդ կարծիք քայքայէ զամենայն ընկերութիւն քաղաքական։ Այլ որ ասենն, թէ պարտ է ակն ածել քաղաքակցաց, այլ օտարաց ոչ, այնպիսիքն քակտեն զհասարակաց ընկերութիւն մարդկային ազգի. զոր 'ի բաց տարեալ, արմատաքի քանդի բարերարութի, առատաձեռնութիւն, բարութիւն և արդարութիւն։ Իսկ որք զայդոսիկ բառնան, նա և ընդդէմ աստուածոց անմահից ամբարշտեալք համարեսցին, զի զառ 'ի նոցանէ սահմանեալ 'ի մարդիկ զընկերութիւնն տապալեն. ուր այդր ընկերութեան անխզելի կապ է, և առաւել

ընդդէմ է բնութեան՝ վնասել մարդոյ առ մարդ առ իւրոյ շահու, քան զկրել ամենայն վնասուց՝ եթէ արտաքնոց, եթէ մարմնոյ և եթէ անձին իսկ զլխովին ընդդէմ արդարութեան ։ Քանզի այս մի միայն առաքինութիւն է տիրուհի և դշխոյ առաքինութեանց ամենայնի ։

Ասիցէ ոք թերևս․ իսկ արդ յորժամ նեղեսցի իմաստունն 'ի սովէ, ո՞չ բառնայցէ զկերակուր առն այլոյ որ առ ոչ ինչ պիտանացու ։ Այլ ոչ բնաւ երբէք․ զի չէ ինձ կեանք իմ առաւել պիտանի՝ քան զայն զգացումն հոգւոյս թէ մի՛ լիցի ինձ անիրաւել յոք առ դիւրելոյ անձին ։ Իսկ արդ զի՞արդ․ եթէ այր ոք բարի կարող իցէ մերկացուցանել 'ի զգեստուց զՓաղարիս զդժնդակ բռնաւորն և զանագորոյն, զի մի՛ ինքն պաղեսցի 'ի ցրտոյ, չիցէ՞ 'ի դէպ ։

Դիւրին է յոյժ իրացդ ընտրութիւն ։ Զի եթէ 'ի մարդոյ անտի որ ոչ իւիք է օգտակար՝ 'ի քո օգտի սակս կորզեսցես ինչ, գործ անմարդի գործես և հակառակ օրինաց բնութեան ։ Ապա եթէ այնպիսի ոք իցես դու, որ եթէ կենդանի մնայցես՝ կարող ես օգուտ շատ առնել հասարակաց տէրութեան և միաբանութեան մարդկան, 'ի կորզել անդ քո ինչ յայլմէ՝ ոչ ես ընդ ստգտանօք ։ Ապա թէ այլազգ ինչ իցէ, առաւել պարտ է անձնիւր առն իւրոց վշտաց տանել՝ քան յայլոցն դիւրութենէ խորել ։ Քանզի չէ առաւել հակառակ բնութեան հիւանդութիւն կամ չքաւորութիւն և կամ այլ ինչ յայսպիսեաց աստի՝ քան զկողոպտելն կամ զցանկանալ ընչից օտարին ։

Այլ թողուլ լքանել զօգուտն հասարակաց՝ հակառակ է բնութեան, և է անիրաւ ։ Արդ նոյն ինքն օրէնք բնութեան՝ որ զօգուտ մարդկան պահէն և պահպանէն, անշուշտ սահմանեն զի յանպիտան և յանօգուտ առնէ փոխանցեսցին պէտք կենաց առ այր իմաստուն, բարի և քաջ․ յորոյ 'ի մեռանելն մեծապէս ստնանի օգտութիւն հասարակաց ։ Միայն թէ զգուշասցի մի՛ գուցէ լաւ զանձն վարկուցեալ և յանձնասիրութեան բերեալ, զայդ պատճառ 'ի ձեռս առնուցու յանիրաւել ։ Այսու օրինակաւ միշտ պաշտաճից լիցի գործոնեայ, զօգուտն խորհելով մարդկան, և զոր ստէպ երկրորդեմ՝ ընկերութեան մարդոյն ։

Իսկ վասն փաղարիսի բանից, դիւրին է յոյժ լուծումն։ Զի չկայ ինչ մեր ընկերութիւն ընդ բռնաւորի, այլ մանաւանդ ծայրագոյն անջրպետութիւն։ Եւ չէ իսկ հակառակ բնութեան կողոպտել զնա, եթէ կարող իցես, զոր խողխողելն է համեստ. և զայդպիսի ամենազան ժանտաժուտ անօրէնն պարտ է կարճել 'ի մարդկան միաբանութենէ։

• Քանզի զոր օրինակ անդամք ինչ 'ի բաց հատանին եթէ սկսեալ իցեն անարիւն և անհոգի գլխովին երևել և վնասել այլոց մասանց մարմնոյն, սոյնպէս և զայսպիսի մարդակերպարան գազանութիւս և զգազանամիտ դժնդակութիւնս որոշել պարտ է իբրև 'ի հասարակաց մարմնոյ մարդկութեան։ Յայսմ ազգէ են և այն ամենայն խնդիրք՝ որ յաղագս պատշաճից ըստ ժամուն բերելոց։

Է. Արդ որպէս կարծեմ, զայսպիսեաց աստի հանդերձեալ էր ըստ կարգի ճառել Պանետիոս, եթէ ոչ պատահարք ինչ կամ զբաղմունք նահանջէին զնա 'ի խորհրդոց իւրոց. բայց 'ի պէտս գիւտի նոցին իսկ իրաց 'ի նախընթաց գիրս ինչ կանոն աւանդեալ է առ 'ի կարող լինելոյ նկատել, զինչ ինչ խորշելի իցէ առ անպատեհութեանն, և զինչ այն որ ոչ խորշելի, զի չէ 'ի սպառ անպատեհ։ Բայց զգործս յոր բուռն հարաք, և մերձ 'ի վախճանն հասաք, առ 'ի յանկ հանել, զոր օրինակ երկրաչափից է սովորութիւն ոչ զամենայն ինչ ուսուցանել, այլ պահանջել զի շնորհեսցի ինքեանց ինչ ինչ, որով դիւրին ևս բացադրեսցեն զոր կամին, ըստ նմին օրինակի և ես 'ի քէն պահանջեմ Կիկերոնդ իմ, զի լուիցես ինձ՝ եթէ կարես, թէ ոչ ինչ է ըստ ինքեան ցանկալի, բայց միայն համեստն։ Ապա եթէ չտայ այդմ հրաման Կրատիպպոս, անշուշտ ընդունիցիս զայն՝ թէ որ ինչ է համեստ, նոյն և առաւել ցանկալի ըստ ինքեան։ Ինձ շատ է որ և է 'ի դոցանէ. և քանզի և այս և այն առաւել հաւանելի տեսանի, վասն որոյ ոչ ինչ արտաքոյ սոցա հաւանելի։

Եւ նախ յայսմ մասին արդարացեալ է Պանետիոս, զի ոչ ասաց՝ թէ օգտակարքն հակառակ ելանեն երբեմն համեստից, (որպէս և չէր իսկ նմա օրէն զայդ ասել,) այլ թէ երևեալքն օգտակար։ Եւ ինքն բազում անգամ վկայէ՝ թէ չիք ինչ օգտակար՝ որ չիցէ և համեստ.

և ոչ ինչ համեստ՝ որ չիցէ և օգտակար։ Նա յաւելու ասել՝ թէ չէք այլ ախտ առաւել մահաբեր շաղախեալ 'ի վարս մարդկան, որպէս զնոցայն վարդապետութիւն որ զայսոսիկ զատանեն յիւրեաց։ Արդ ոչ որպէս զի նա խամաճատիւ արատացուք երբէք զօգտակարս քան զհամեստս, այլ զի անմոլար ընտրութիւն արատացուք՝ եթէ ուրեք պատահեսցեն միմեանց, 'ի վերայ եած, թէ ըզկարծեցեալն, և ոչ եթէ զեղեալն դիմամարտութիւն։ Նա ահա զայս մասն խնդրոյս ունիմք լնուլ, ոչ ձեռնտուութե̃ ուրուք, այլ որպէս սովորունն է ասել 'ի ձեռն մերոյն Արէսի[1]. զի ոչ ինչ բացադրութիւն զայսմ մասանէ յետ Պանետիոսի Ճառեալ կայ որ գէթ ինձ հաւանելի գոցի՝ 'ի մատենանն յայնոսիկ հասեալս 'ի ձեռս իմ։

Ը. Արդ յորժամ յանդիման լինի քեզ երևոյթ ինչ օգտակարութեան, հարկաւ շարժիս 'ի նոյն։ Ապա եթէ լեալ ուշադիր՝ անպատեհութիւն ինչ տեսցես զուգորդեալ ընդ այնմ՝ որ զկերպարանս ունի օգտակարութեան, յայնժամ ոչ եթէ զօգտակարութիւնն թողուցուս, այլ 'ի միտ առնուցուս թէ ուր անպատեհութիւն է՝ անդ լինել օգտակարութեան անհնար է։ Զի եթէ չէք ինչ այնպէս ընդդէմ բնութեան իբրև զանպատեհութիւն (քանզի բնութիւնն սիրէ զուղղութի̃ և զպատեհութիւն և զանդրդուութիւն, և մերժէ ըզհակառակսն), և ոչ այնպէս ըստ բնութեան որպէս զօգտակարութիւնն, ապա յայտ է եթէ չմարթի լինել 'ի մի ինչ օգտակարութիւն և անպատեհութիւն միանգամայն։ Նա դարձեալ եթէ 'ի ծնէ և 'ի բնէ կարգեալ եմք առ համեստութիւն, և այն կամ մի միայն է բաղձալի, որպէս Զենոնի թուեցաւ, և կամ աներկբայ ծանրակշիռ է և յարգի քան զամենայն ինչ այլ, որպէս Արիստոտելի կամք եղեն ասել, հարկ է ապա զի որ համեստն է՝ լինիցի կամ մի միայն, և կամ ծայրագոյն բարի. իսկ որ ինչ միանգամ բարին է՝ այդ և օգտակար անշուշտ. ապա և որ ինչ համեստ, նոյն և օգտակար։

Վասն որոյ սխալումն է մարդկան ոչ բարեկրաց, զի ընդ ըմբռնել զինն իբրև օգտակար, առեալ զայն իսկ և

1 Ինքնին աշխուժիւ մտաց։

իսկ զատանեն 'ի համեստէն ։ Աստուստ ծնանին սպանու-
թիւնք, աստուստ դեղատուութիւնք, աստուստ սուտ
վկայութիւնք. աստի գողութիւնք, հուղկահարութիւնք,
աւարհարութիւնք, յափշտակութիւնք ընկերաց և քա-
ղաքակցաց. աստուստ իշխանութիւնք անչափ հարստու-
թեանց անքերելիք. հուսկ ապա և ցանկութիւնք թա-
գաւորելոյ յազատ քաղաքս, քան զոր չէ մարթ զմտաւ
ածել վատթարագոյն ինչ և անարժան ։ Վասն զի շա-
հաւէտութիւնս իմն յիրսդ տեսանեն մոլարմտօք. իսկ
զպատիժն՝ չասեմ օրինաց, զոր ստէպ եղծանեն, այլ
զբուն իսկ զանպատեհութեանն՝ որ դառնագոյն ևս է՝
ոչ տեսանեն ։

Վասն այսորիկ բարձցին 'ի միջոյ այդ ազգ խորհե-
լեացդ, (զի է գլխովին ապիրատ և ամպարիշտ,) որք
խորհին, թէ արդեօք զհեշտ լինիցին այնմ՝ զոր համեստ
գոլ տեսանեն, եթէ զխտութեամբ թարթափեսցին 'ի
չարիս ։ Վասն զի 'ի դմին իսկ երկմտութեան կայ դա-
րանեալ ժանտագործութի, թէպէտ և ոչ լինիցին այնմ
ժամանին ։ Վասն որոյ ամենևին իսկ չէ արժան խորհել
զայն ինչ՝ յորս խորհելն ինքնին անպատեհութիւն
է ։ Նա և յամենայն խորհրդոյ 'ի բաց հեռացուցանել
պէտք են զյոյս և զկարծիս ծածկելոյ և թաքուցանե-
լոյ. վասն զի եթէ առ փոքր մի զարգացեալ իցէ մեր
յիմաստասիրութեան, պարտ է մեզ դնել 'ի մտի, զի
թէ կարող ինչ էաք ծածկել զիրսդ յաչաց ամենայն
աստուածոց և 'ի մարդկանէ, տակաւին չէր արժան առ-
նել ինչ մեզ գործ ագահութեան, անիրաւութեան,
անառակութեան և անժուժութեան ։

Թ. Աստի յառաջ բերէ Պղատոն զԳիւգէսն զայն,
որ յորժամ չուեաց ընդ ցամաք 'ի պահու սաստիկ տարա-
փոյ, էջ յայն խորափիտ, և զպղնձին զայն երիվար՝ ըստ
առասպելաց՝ ետես, յորոյ 'ի կողմանց դրունք կային. և
'ի բանալ զայն՝ ետես զմարմին մարդոյ մեռելոյ անհե-
թեթ մեծութեամբ, և մատանի ոսկի 'ի մատին. զոր
հանեալ ագոյց յիւր մատն, և էր ինքն հովիւ արքունի,
և այնպէս եկն 'ի ժողով հովուաց ։ Անդ յորժամ զակ-
նակապիճ մատանւոյն յափ կոյս շրջէր, ինքն անտես լի-
նէր յայլոց, և ինքն զամենայնն տեսանէր. և դարձեալ
երևելի լինէր՝ յորժամ դարձուցանէր զմատանին 'ի տե-

ղին ։ Արդ զայսպիսի ձիրս մատանւոյն գործի իւր ա-ռեալ, 'ի պղծել զթագուհին մտաբերեաց. և ընդ նորա ձեռն զթագաւորն սպան զտէր իւր, և դաւեաց զկեանս՝ զորոց խիթայր հակառակ յառնել անձին իւրում. և յայս ամենայն չարիս ոչ ոք կարաց զնա տեսանել ։ Այ-սու օրինակաւ յեղակարծում ժամու 'ի շնորհս մատա-նւոյն թագաւոր ցուցաւ երկրին Լիւդացւոց ։ Արդ եթէ և զայս մատանի 'ի ձեռին ունիցի իմաստունն, իբրև ե-թէ չունէր՝ այնպէս պարտի զգուշանալ դարձեալ 'ի մեղանչելոյ. զի զհամեստն խնդրէ այր լաւ, և ոչ զծա-ծուկսն ։

Յայսմ վայրի իմաստասէրք ոմանք, թէպէտ և ոչ չարք, այլ ոչ կորովամիտք, ստայօդ և մտացածին առաս-պել մեզ տողեաց ասեն՝ Պղատոն, որպէս այն թէ պաշտ-պան կացեալ իցէ նորա ճշմարտութեան իրացդ, կամ հնարաւորութեան լինելոյ ։ Այս ինչ զօրութիւն է մա-տանւոյդ և օրինակիդ. յորժամ առաջի կայցէ քեզ առ-նել ինչ 'ի պատճառս մեծութ՟ե, իշխանութ՟ե, տէրութ՟ե և անժուժկալութեան՝ զոր ոչ ոք հանդերձեալ իցէ գի-տել, և ոչ իսկ ոք 'ի կասկած անկանել, և այն մնալով միշտ անգիտելի յաստուածոց և 'ի մարդկանէ, առնի-ցես արդեօք զայդ ։ Տան պատասխանի՝ թէ Անհնար է այդմ լինել ։ Այլ ես հարցանեմ, զոր անհնար ասեն՝ եթէ լինէր հնարաւոր՝ զի՞նչ առնել էր ։ Արդարև շինակա-նագոյնս բերին անդրէն 'ի պատասխանիս. անհնար է ասեն, և 'ի նմին պնդեալ կան. և ոչ տեսանեն զբա-նիցս զօրութիւն ։ Զի յորժամ հարցանեմք, զի՞նչ ու-նէին առնել՝ եթէ ծածկել կարէին, ոչ զայն հարցա-նեմք՝ թէ միթէ կարիցե՞ն ծածկել. այլ որպէս 'ի նեղ արկանեմք տանջանաց. զի եթէ տայցեն պատասխանի՝ զի եթէ անպատիժ մնալ ունէին իրքդ, առնել որ ինչ օգտակարն թուիցի, ժանտագործս լինել խոստովան լի-նիցին զանձինս. ապա եթէ ուրասցին, ընկալցին եթէ անպատեհն ըստ ինքեան է խորշելի ։ Այլ մեք 'ի նպա-տակ անդր դարձցուք ։

Ժ. Ստէպ պատահեն յոլով դէպք ամբոխիչք մտաց ընդ կերպարանօք օգտակարութեան, ոչ եթէ 'ի խոր-հել անդ թէ արդեօք արժա՞ն իցէ թողուլ զհամեստու-թիւն առ մեծութեան օգտակարութեան. վասն զի այդ

անզգամութիւն է. այլ թէ հնար իցէ արդեօք զօգտակարն երեւեալ գործել առանց անպատեհութեան: Յորժամ Բրուտոս արտաքս ընկենոյր յիշխանութենէ զիշխանակից իւր զԿողատինոս, մարթէր երեւել անիրաւութեամբ ինչ գործել. զի նիզակակից էր Բրուտոսի 'ի վանել զԹագաւորս, և սատարիչ խորհրդոցն: Բայց յորժամ զայս խորհուրդ 'ի մէջ առին իշխանք, թէ պարտ է բնաջինջ առնել զմեքենայս Սուպերբոսի, և զանուն Տարկուինեանց, և զյիշատակ թագաւորութե̄, և զի այն իսկ էր օգտակարն՝ խնամ տանել հայրենեաց, այնչափ համեստ էր այդ, զի և նմին իսկ Կողատինոսի պարտ էր կամակից լինել. և այնպէս օգտակարութիւնն զօրացաւ առ համեստութեամբն. քանզի և առանց այնր անմարթ էր լինել և օգտակարութեան:

Բայց 'ի թագաւոր անդ՝ որ զքաղաքն շինեաց, ոչ այդպէս: Վասն զի տեսիլ օգտակարութեանն դրդեաց զոգի նորա. որում օգտակարագոյն երեւեալ առանձինն՝ քան ընդ այլում թագաւորել, սպան զեղբայր իւր[1]: Եթող երբեք սա և զգութ և զմարդասիրութիւն, որպէս զի մարթասցի հասանել այնմ՝ որ օգտակար երեւէր, և ոչ էր. այլ զպարսպին պատճառս 'ի դէմս էած նմա, որ է կերպարան համեստութեան՝ ոչ հաւանելի և ոչ բաւական: Բայց ասել անպատրուակ, յանցեաւ Կուիրինոսն կամ Հռոմուլոս:

Բայց և ոչ զմերովս օգտիս արժան է զանց առնել, և յայլոց ձեռս տալ՝ յորժամ մեք մեզէն կարօտեալ իցեմք. այլ առն իւրաքանչիւր արժան է իւրումն ծառայել օգտի՝ ցորչափ առանց զրկելոյ զայլս լինիցի: Իմաստութեամբ ասաց Քրիւսիպպոս, ըստ բազմացն իւրոց ասացուածոց. Որ յասպարիզին ընթանայ, պարտի ջանալ և նկրտել ամենայն ճգամբ լինել յաղթող. բայց ոչ իւիք պարտի տապաստ արկանել զնա ընդ որում մրցի, կամ ձեռամբքացի 'ի բաց մղել. այսպէս 'ի կենցաղումս 'ի խնդիր լինել պիտոյից անձին ոչ ինչ է անիրաւ, բայց զընկերին յափշտակել չեն իրաւունք:

Եւս առաւել խառնակումն լինի պատշաճից 'ի բարեկամութիւնս. որոց կամ չտալ՝ զոր կարես իրաւամբ,

[1] Նախահայրն հռոմայեցւոց Հռոմուլոս զՀռեմոս զեղբայր իւր:

կամ տալ զոչ արժանն՝ հակառակ է պատշաճից։ Այլ բովանդակ այսր ազգի իրաց՝ համառօտ և ոչ դժուարին է կանոն։ Զի որ ինչ միանգամ օգտակար երևին, պատիւ, հարստութիւնք, փափկութիւնք և որ այլ այսպիսիք, զայդոսիկ չէ օրէն նախապատիւ առնել երբէք քան զբարեկամութիւն. բայց սակայն և ոչ ընդդէմ հասարակաց տէրութեան, և ոչ ընդդէմ երդման և հաւատարմութեան գործէ երբէք այր բարի 'ի շնորհս բարեկամի, և ոչ եթէ դատաւոր ես նստցի բարեկամին իւրում. վասն զի մերկանայ զդէմս բարեկամին իւրոյ 'ի զգենուլ անդ զդատաւորի։ Այնչափ շնորհս առնէ բարեկամութեան, զի ցանկայ ճշմարտիլ դատի բարեկամին. և որչափ ինչ թողացուցանեն օրէնք՝ յարմարէ զժամանակն ընդ վէճն ատենաբանեալ։

Իսկ յորժամ երդմամբ հանդերձ վճիռ ունիցի տալ, յուշ առնէ թէ զԱստուած կոչեմ աւագիկ 'ի վկայ. այն է ըստ իմում բանի՝ զմիտս իւր, քան զոր ոչ ինչ առաւել աստուածեղէն ետ մարդոյ Աստուած ինքնին։ Վասն որոյ գեղեցիկ ընկալաք 'ի նախնեաց սովորութիւն՝ աղաչել զդատաւորն, միայն թէ զնոյն պինդ ունիցիմք, Զոր անախտեղծ հաւատով կարասցէ առնել։ Այս աղերս յայն հայի, զոր փոքր մի յառաջ ասացի՝ թէ համեստ օրինօք կարող է դատաւորն զիջանել բարեկամի։ Զի եթէ զամենայնն առնիցեն զոր միանգամ կամիցին բարեկամք, ոչ եթէ բարեկամութիւնք՝ այլ համախոհութիւնք համարեսցին։

Բանս է զհասարակ բարեկամութեանց. ապա թէ ոչ՝ յարս իմաստունս և կատարեալս ոչ ինչ այնպիսի մարթի լինել։ Պատմի, թէ Դամոն և Պիւթիաս[1] պիւթագորացիք այնպէս սրտակից էին իրերաց, մինչ զի յորժամ Դիոնեսիոս բռնաւոր օր մահու սահմանեաց միում 'ի նոցանէ, և դատակնքեալն առ 'ի մահ խնդրեաց աւուրս սակաւս վասն հրաման տալոյ զիւրոցն, ընկեր նորա երաշխաւոր եղև յաղագս դարձի նորա. ապա թէ ոչ՝ ես փոխանակ նորա աստ մեռայց։ Իսկ իբրև եկն եհաս նա յաւուր անդ ժամադրութեան, զարմացեալ բռնաւորին ընդ հաւատարմութիւն նոցա, խնդրեաց և զինքն երրորդ գրել 'ի բարեկամութեան։

1 Այլ օրինակք Պիւթիաս, Պիւնթիաս և Փիտիաս։

Արդ յորժամ կարծեալն օգտակար 'ի բարեկամութեան բաղդատի ընդ համեստին, թող 'ի գետին անկցի կերպարան օգտակարութեան, և զօրասցի համեստութիւնն: Իսկ յորժամ անհամեստքն իրք 'ի բարեկամութեան թախանձեսցին, կրօն և հաւատարմութ՟ի նախապատիւ լիցին քան զբարեկամութիւն: Այսու օրինակաւ կասցէ խնդրեալն մեր ընտրութ՟ի պատշաճից:

ԺԱ. Այլ ընդ կերպարանաւ օգտակարութ՟ե սակս յոյժ լինի մեղանչել 'ի հասարակաց տէրութեան, որպէս եղև 'ի վրդովել անդ մերոյն զԿորնթոս: Խստագոյն ևս վարեցան Աթենացիք, որք մտաբերեցին ծայրաքաղ առնել զբոյթս Էգինացւոց՝ որոց զօրաւոր էին նաւատորմիղք: Օգտակար թուեցաւ բանս. զի մօտաւոր սպառնայր Էգինա 'ի վերայ Պիրէոնի վասն մերձաւորութեանն: Այլ սակայն չէր ինչ անագորոյն՝ որ իցէ օգտակար. վասն զի անգթութիւնն կարի թշնամի է մարդկան բնութ՟ե, որում պարտիմք լինել նմանող:

Չար է և զօտարականս արգելուլ 'ի վայելից քաղաքաց և անհետ առնել զնոսա, որպէս արար Պեննոս առ հարբք մերովք, և Պապիոս առ մեօք: Քանզի օրում ոչն է քաղաքացի՝ 'ի համար մտանել քաղաքացւոյ յիրաւի չէ օրէն. և զայս օրէնս սահմանեցին իմաստունքն 'ի հիւպատոսս Կրասոս և Սկեւողա. բայց 'ի վայելից քաղաքին արգելուլ զօտարականս՝ աններելին իսկ տմարդութիւն է: Պանծալի են այն գործք, յորս կերպարան հասարակաց օգտի արհամարհ զրի առաջի համեստութեան: Լի են այսպիսի օրինակք 'ի մերումն տէրութեան, որպէս յայլ նուագս բազում անգամ՝ նոյնպէս և առաւել ևս յերկրորդ պատերազմի պոնիկեան. զի յետ յանձին կրելոյ զԿաննեայ աղէտս՝ մեծ ևս ոգի զգեցաւ քան զոր 'ի յաջողուածս երբէք. ոչ ինչ նշանակ երևեցոյց երկիւղի, և ոչ մի յիշատակութիւն հաշտութեան: Այսչափ է զօրութիւն համեստին, մինչև նսեմացուցանել զերևոյթ օգտակարութեան:

Աթենացիք յորժամ տեսին՝ թէ ոչ կարեն իւիք առաջի կալ յարձակմանն Պարսից· և ընտրեցին թողուլ զքաղաքն, և եդեալ զկանայս և զորդիս յամրին Տրեզենայ՝ մտանել 'ի նաւս և պաշտպանել զազատութիւն յունաստանի տորմղաւ նաւաց, այն ինչ Կիւրսիղոս ոմն

խրատ տայր նոցա կալ մնալ 'ի քաղաքի և 'ի ներքս ընդունել զՔսերքսէս, քարամբք քարկոծեցին զայրն. ուր և զօգտակարութեան երևէր զհետ երթալ, բայց ոչ էր և ոչ մի, զի ընդդէմ ելանէր համեստութեան:

Թեմիստոկղէս զկնի յաղթութեան պատերազմին եղելոյ ընդ Պարսից, ասաց հրապարակախօսութեամբ. Խորհուրդ մի ունիմ 'ի սրտի փրկարար հասարակաց տէրութեան, այլ գիտել զայն պէտք ոչ է ձեզ. և խնդրեաց 'ի ժողովրդենէն տալ ինքեան զայր մի՝ որում մատնաւորեսցէ զխորհուրդն: Նա տուաւ Արիստիդէս. առ որ ասէ. մարթ է 'ի ծածուկ հրձիգ առնել զնաւատորմիղ Լակեդեմոնացւոց՝ որ առ Կիւթեաւ. 'ի լինել այսմ այսպէս՝ հարկաւ բեկանի զօրութին Լակեդեմոնացւոց:

Զայն լուեալ Արիստիդեայ՝ եկն 'ի ժողովն, ուր ամենեքին մնային նմա ակնկալութեամբ մեծաւ. և ասէ. Կարի քաջ օգտակար է խորհուրդն երկնեալ 'ի Թեմիստոկղեայ, բայց ոչ այնպէս համեստ: Յայնժամ Աթենացիք զայն ինչ որ ոչն էր համեստ՝ և ոչ օգտակար անգամ վարկան լինել, և գլխովին հերքեցին զիրսն՝ զոր և չէր իսկ նոցա լուեալ, վկայութեամբ Արիստիդեայ: Աւա ևս որքա քան զմեզ՝ որք զհէնս ազատս կացուցանեմք, և զնիզակակիցս հարկատուս:

ԺԲ. Ապա այս կացցէ հաստատուն, թէ որ ինչ անպատեհ է՝ այդ երբէք չէ օգտակար. և ոչ իսկ յայնժամ, յորժամ զոր օգտակար կարծես՝ այն իցէ 'ի շահ: Զի նոյն իսկ օգտակար կարծելն զանպատեհս է վնասապարտ:

Այլ պատահեն, որպէս 'ի վեր անդր ասացի, բազում անգամ պատճառք, յորս յերևել օգտակարութեանն հակառակ կալ համեստութեան, յուշ ածել պէտք են, արդեօք ստուգապէս իցէ հակառակ, եթէ մարթ իցէ միաբանել ընդ համեստութեան: Այսր ազգի են խնդիրքս. զոր օրինակ՝ եթէ այր ոք բարի յԱղեքսանդրիոյ 'ի Հռոդոս ցորեան բազում բարձեալ բերիցէ յաւուրս կարօտութեան և սովու Հռոդացւոց և 'ի յետին չքաւորութեան պարենի. միանգամայն և գիտակ լինիցի այրն՝ թէ բազում այլ վաճառականք արձակեցին զնաւս յԱղեքսանդրիոյ, և տեսցէ իսկ զցորենաբարձ նաւս յընթացս՝ դիմեալ գալ 'ի Հռոդոս, հարկ

իցէ նմա ասել զայդ Հռոդացւոց, եթէ օրէն իցէ լռու-թեամբ զիւրն վաճառել մեծագնի: Իմանամք զայր ի-մաստուն և բարի. և զնորա խորհրդոյ և զմտածութենէ է խնդիրս՝ որ ոչն ունի ծածկել զիրսդ 'ի Հռոդացւոց՝ եթէ անպատեհ համարեսցի զայդ. այլ յերկբայս լի-նիցի՝ թէ անպատե՞հ իցէ արդեօք:

Յայսպիսի խնդիրս այլ են կարծիք Դիոգինեայ բա-բելոնացւոյ՝ մեծանուն և զգօն ստոյիկեան իմաստասիրի, և այլ Անտիպատրոսի աշակերտի նորա կորովամիտ առն: Ըստ Անտիպատրոսի՝ պարտ է զամ ինչ յերևան ածել, զի ոչ ինչ յորոց գիտէ վաճառողն՝ անգիտասցի գնողն: Իսկ ըստ Դիոգինեայ՝ վաճառողն պարտական է, ըստ սահմանելոյ քաղաքական օրինաց՝ ասել զթերութիւն-սն. զայլն ամենայն կարող է անխէնգ գործել. և առ 'ի վաճառել՝ կամել ըստ կարի վաճառել մեծագնի: Ակաղ-ձեալ բերի, ածի 'ի հրապարակ, և վաճառեմ զիմն ո՛չ աւելեօք քան զայլսն. գուցէ և դիւրագնի առ առատու-թեանն. ո՞ւմ ումեք անիրաւութիւն լինիցի յայդմ:

Յայլուստ այլ պատճառ սատար լինի Անտիպատրոսի: Ո՜վ ինչ խօսիս. դու որ պարտական ես զօգուտն խոր-հել մարդկան, և արբանեկել մարդկային ընկերու-թե՞ն. 'ի նմին օրէնս ես ծնեալ և զնոյն ունիս սկզբունս բնութեան՝ որոց պարտական գտանիս հնազանդել և զհետ երթալ, զի օգուտն քո լինիցի հասարակաց փո-խանակաւ, և հասարակացն օգուտ լինիցի քո. ծածկե՞լ կամիս 'ի մարդկանէ զդիւրութիւնն և զբազմաշահու-թի՞ որ մերձ առ դուրսն հասեալ կայ: Պատասխանեսցէ արդեօք Դիոգինէս օրինակ զայս. Այլ է ծածկել, և այլ է լռել. արդ ես ոչ ծածկեմ 'ի քէն՝ եթէ չասեմ քեզ զի՞նչ բնութիւն իցէ աստուածոց, զի՞նչ կատարած իցէ լաւաց. զորս գիտելն առաւել օգուտ էր քեզ քան զօգուտն ցորենոյ. այլ ոչ եթէ որ ինչ օգտակար է քեզ գիտել, հա՛րկ է ինձ ասել զայդ: Հա՛րկ իսկ է՝ ասիցէ նա, եթէ յիշեսցես զի մարդիկ յընկերութիւն զօդեալ են 'ի բնէ: Այո գիտեմ, ասէ և սա. այլ մի՞-թէ այնպիսի՞ ինչ իցէ ընկերութիւնդ այդ, զի ոչ ինչ գուցէ առանձին իւրաքանչիւր սեպհական: Իսկ եթէ այդ այդպէս է, ապա և ոչ վաճառել ինչ օրէն է, այլ պարգևել:

ԺԳ. Տեսանես 'ի բովանդակ վիճաբանութեան աստ, զի ոչ զայն ասէ՝ եթէ թէպէտ և անպատեհ իցէ այդ, այլ զի օգտակար է՝ արարից. այլ թէ այնպիսի է օգտակարութիւնն՝ յորում ոչ է անպատեհութիւն: Իսկ 'ի միւս կողմանէն, թէ զիրսդ զայդ չէ պարտ առնել՝ վասն զի անպատեհ է:

Եթէ այր բարի վաճառեսցէ զապարանս իւր՝ վասն պակասութեանց իւրեք զոր ինքն գիտիցէ և այլք անգիտանայցեն. ժանտիւ շաղախեալ իցէ և առողջարար կարծեսցի. յամենայն սենեակս օձք երևեսցին՝ զորմէ չիցէ ոք ծանօթ. փուտ իցեն ատաղձքն և վաղափուլ, այլ զայս ոչ ոք գիտիցէ՝ բայց միայն տէրն: Արդ հարցանեմ, եթէ զայդ չասիցէ գնողաց վաճառողն, և զապարանսն վաճառեսցէ մեծագնի քան զակնկալութիւն իւր, արդեօք անիրաւէ՞ր և անզգամութիւն գործէր:

Այո կարի իսկ քաջ, ասէ Անտիպատրոս. զի զի՞նչ այլ է մոլորելոյն ոչ ցուցանել զճանապարհ, (որ հանդիսապէս նզովիւք վճռեցաւ յԱթէնս,) եթէ չիցէ այս թողուլ զի գնողն կործանեսցի, և մոլորութեամբ չարաչար դաւաճանեսցի: Առաւել ևս է քան զոչն ցուցանել զճանապարհ. զի է գիտութեամբ մոլորեցուցանել զընկերն: Դիոգինէս ընդ հակառակն. Միթէ բռնադատեա՞ց զքեզ գնել, որ և ոչ յորդորեաց անգամ: Նա տարագիր արար ընդ որ ոչն հաճէր. դու գնեցեր ընդ որ հաճեցար: Զի թէ որք հրատարակագրեն՝ դաստակերտ լաւ և բարեշէն, ոչ համարին խաբել, թէպէտ և չիցէ այն ոչ լաւ և ոչ վայելչաշէն, քանի՞ ևս աննենգ իցեն որ զտունն ոչ գովեցին: Զի եթէ գնողն ազատ է 'ի քննել, արդ ի՞բր լինիցի նենգ վաճառողին: Իսկ եթէ ոչ ամենայն խօսք պահանջեն զկատարումն, և ուր չիցեն խօսք՝ համարիցիս եթէ պահանջիցի կատարումն: Իսկ զի՞նչ անմտագոյն քան զայն՝ զի վաճառողն 'ի մէջ բերցէ պակասութիւնս զվաճառուցն. զի՞նչ քան զայդ անհեթեթ, զի 'ի տեառն հրամանէ քարոզ կարդայցէ մունետիկն այսպէս. տուն վաճառեմ լի ժանտիւ:

Ահա այսու օրինակաւ յերկբայելի դիպուածս ինչ՝ մի կողմն պաշտպան կանգնի համեստութեան, և միւս կողմն այնպէս խօսի զօգտակարութենէ, որպէս թէ ոչ միայն համեստ իցէ առնել զերևելին զայն օգտակար,

այլ և անպատեհ իցէ չառնել։ Այս է այն երկպառակութիւն երևեալ յաճախ ընդ օգտակարս և ընդ համեստս, զորս պարտ է լուծանել. զի ոչ եթէ առ 'ի խնդիր յարուցանել առաջարկեցաք, այլ առ 'ի պարզել։

Արդ ոչ երևի թէ պարտ իցէ ծածկել զիրսն 'ի գնողաց ցորենավաճառին, նոյնպէս և տնավաճառին։ Այլ եթէ ծածկել իցէ զոր միանգամ լուեր, այլ յորժամ զոր դուդ գիտես և կամիցիս առ շահասիրութեանդ զի անգիտանայցեն զայդ նոքա որոց պէտք էին գիտել։ Նաև թէ այս ազգ ծածկութեան որպիսի ինչ իցէ, և որպիսւոյ առն, ո՞ ոչ տեսանէ։ Յայտ է թէ ոչ է՝ ոչ անկեղծ, ոչ անխարդախ, ոչ հարազատ, ոչ արդար և ոչ բարի մարդոյ. այլ ընդ հակառակն՝ խուսարարողի, խորամանկի, խաբեբայի, չարանենգի, դաւաճանողի, սուտակասպասի և աղուեսաբարոյի։ Արդ ո՞չ ապաքէն հակառակ է օգտի՝ յանձն առնուլ զայս ամենայն և զայլ ևս անուանս ախտից։

ԺԴ. Այլ եթէ ընդ մեղադրանօք են ոյք լռեցինն, զինչ պարտ է կարծել զնոցանէ՝ ոյք բանս սնոտիս 'ի վերայ ածիցեն։ Կ. Կանիոս ասպետ հռովմայեցի՝ փոքր 'ի շատէ գրագէտ և զուարթախօս, յանցանել իւրում 'ի Սիրակուսա ոչ 'ի սակս վաճառականութե, որպէս ինքն սովոր էր ասել, այլ հանգարտութեան աղագաւ, զայս բան ունէր 'ի բերանի՝ թէ Պարտեզ փոքրիկ գնել կամիմ՝ ուր հրաւիրեցից զբարեկամս, և զուարճացայց յանձին առանց թախանձեցուցչաց։ Երբև տարածեցաւ այս համբաւ, Պիւթիոս ոմն արծաթագործ 'ի քաղաքի անդ Սիրակուսացւոց՝ ասաց ցԿանիոս. Վաճառել ոչ ունիմ զիմ պարտէզս. բայց թէ կամ իցէ քեզ, վարեսջիր զիմն որպէս զքոյդ. և միանգամայն յընթրիս հրաւիրեաց զայրն առ վաղիւն 'ի պարտէզ անդր։ Նա երբև խոստացաւ գալ, յայնժամ Պիւթիոս որ ըստ որում արծաթագործ՝ շնորհս ունէր առ ամենայն վիճակի մարդկան, կոչեալ առ ինքն զձկնորսս բազումս, խնդրեաց 'ի նոցանէ զի 'ի վաղիւ անդր եկեսցեն որսալ առաջի պարտիզաց իւրոց. և ասաց նոցա՝ զինչ կամք էին նորա առնել նոցա։ Կանիոս եկն յընթրիս 'ի ժամուն. և էր սեղան մեծահաց պատրաստեալ 'ի Պիւթիոսէ, և բազմութիւն նաւակաց ձկնորսաց յանդիման

աչաց. և զոր ըմբռնէր այր իւրաքանչիւր՝ անդր բերէր, և արկեալ լինէին ձկունքն առ ոտս Պիւթիոսի։

Յայնժամ Կանիոս. Աղաչեմ՝ ասէ, ո՛վ Պիւթի, զի՞նչ է այս. այսչափ բազմութիւն ձկանց, այսչափ բազմութիւն մակուկաց։ Իսկ նա ասէ. զի՞նչ զարմանք իցեն. որչափ ինչ ձուկն ՚ի Սիրակուսա կայ՝ են և աստէն. այս է ջրակոյտ, ոչ է մարթ պակասել ձկանց այտի։ Առեալ Կանիոսի ցանկութեամբ, թախանձէր զՊիւթիոս՝ վաճառել նմա։ Նա զառաջինն ոչ տայր տեղի։ Ո՞ր և ս յերկարեցից. եհաս խնդրոյն. գնեաց այրն զականեալ և ընչաւէտ այնքանոյ՝ որքանոյ Պիւթիոս կամեցաւ, և գնեաց հանդերձ զարդուք չինուածոյն. մուրհակս կնքէ, և բովանդակէ զգործն։ Ի վաղիւ անդր հրաւիրէ Կանիոս զիւր ընտանիս, վաղ քաջ յարուցեալ գայ ինքնին, ուր տեսանէ և ոչ մի. հարցանէ ցդրացին մերձաւոր՝ եթէ աւուրք ինչ պարապո՞յ իցեն ձկնորսաց, զի տեսանեմ ասէ ՚ի նոցանէ և ոչ զոք։ Եւ նա ասէ. ոչ, որպէս ես գիտեմ. բայց աստ ոչ ոք սովոր է ձուկն որսալ. նմին իրի և յերէկ զարմացեալ էի թէ զի՞ եղև։

Խռովեցաւ Կանիոս. այլ զի՞նչ ունէր առնել։ Սան զի չև էր Ակուիղիոսի գործակցին իմոյ[1] և ընտանւոյ ՚ի լոյս ածեալ զձևս չար դաւաճանութեան. զորոց յորժամ հարցանէր ոք զնա՝ զի՞նչ չար դաւաճանութիւնն իցէ, զայս տայր պատասխանի. Յորժամ այն ինչ կեղծաւորի որ ինչ ոչ է։ Սովին բանիւ առն գիտնաւորի յայտ յանդիման նշանակի իրացդ սահման։ Արդ և Պիւթիոս և ամենեքին որ միանգամ այլ ինչ առնեն և այլ ինչ կեղծաւորին, դաւաճանք են, ապիրատք և չարամնենգք։ Ապա և ոչ մի գործ նորա մարթի օգտակար լինել՝ յայնչափ պակասութիւնս շաղեալ։

ԺԵ. Եւ եթէ ճշմարիտ իցէ ակուիղեանս այս սահման, պարտ է բառնալ յամենայն ընթացից կենաց զկեղծիս և զկեղծաւորութիւն։ Եւ այսպէս ոչ ՚ի գնել զլաւագոյնն և ոչ ՚ի վաճառել կեղծեսցէ կամ կեղծաւորեսցի երբէք այր բարի։

Արդ դաւաճանութիւն չար և յօրինաց անտի ար-

1 Այս ինքն Կիկերոնի ՚ի պալատան։

գելեալ էր ընդ պատժովք․ որպէս է տեսանել յերկո-տասան տախտակսն խնամակալութեան որոց, և 'ի Լետորեան օրէնսն չափահասութեան պատանեկաց, նա և տասնից օրինաց 'ի դատաստանի, յորս յաւելուն ա-սել․ Ողջմտութեամբ ։ Եւ յայլ դատաստանս նշանա-ւորք են յաւէտ այս բանք 'ի դատաստանի օժտից․ Յաւ-եւս․ Առաւել արդար և հաւատարիմ․ Ի մէջ բարեաց բարեօք վարիլ ։ Արդ զի՞նչ․ 'ի լաւ եւս, և յառաւել արդարն՝ մարթ ինչ իցէ լինել մասին իմիք խաբէու-թեան․ և կամ յասել անդ՝ Ի մէջ բարեաց բարեօք վարիլ, հնար իցէ նենգ ինչ կամ չարութիւն մուծա-նել ։ Իսկ չար դաւաճանութիւնն ըստ բանին Ակուի-ղեայ բովանդակի 'ի կեղծիս և 'ի կեղծաւորութեան ։ Այլ արդ պարտ է 'ի բաց բառնալ 'ի դաշնադրութեանց զամենայն խաբէութիւն ։ Ոչ վաճառողն՝ միջնորդ ա-ւելացուցիչ զոք գնոյն առցէ, և ոչ գնողն ընդդէմ նորա նուազիչ ։ Եթէ պէտք ինչ իցեն ճարտարախօսել, եր-կաքանչիւրն խօսեսցի 'ի անգամ, և ոչ աւելի ։

Ապաքէն Կուինտոս Սկեւողա՝ Պոբլիոսի որդին, կա-մեցեալ գնել արտ՝ խնդրեաց մի անգամ և եթ ասել զգինն․ և իբրև արար այնպէս վաճառողն, ասէ․ ինձ այսպէս թուի՝ թէ առաւել արժիցէ, և յաւել տալ հարիւր հազար ։ Ոչ ոք ուրաստ լինի, թէ այս է գործ առն բարւոյ, բայց ժխտեն լինել իմաստնոյ․ որպէս եթէ դիւրագին քան զոր կարողն էր վաճառէր ։ Եւ ահա յայդմ իսկ է վնասն, զի զատանեն զբարին յիմաստնոյ ։ Յորմէ և Էննիոս․ Ոչ իմաստութեամբ գործէ իմաս-տունն՝ որ ոչն է բաւական օգտել անձին իւրում ։ Եւ ես իսկ ձայնակից լինէի Էննիոսի, եթէ և այդ օգտել ինչ էր ։ Տեսանեմ, զի Հեկատոն ոմն Հռոդացի աշա-կերտ Պանետիոսի՝ 'ի գիրս զոր գրեաց յաղագս պատ-շաճից առ Կ․ Տուբերոն՝ ասէ․ Իմաստնոյն է՝ առանց առնելոյ ինչ յեղծումն վարուց, օրինաց և կարգաց, հոգալ զառտնին իւր ։ Զի ոչ անձանց միայն կամիցիմք զհարստանալն, այլ և զաւակաց, մերձաւորաց, բարե-կամաց, և եւս առաւել հասարակաց տէրութեան ։ Վասն զի գոյք և մեծութիւնք միոյ միոյ՝ ճոխութիւնք են քաղաքին ։ Սմա ոչ իւիք մարթի հաճոյ լինել նա-խաճառեալ յինէն գործն Սկեւողայ․ քանզի միայն

զանարժանն ևեթ 'ի գործ դրէ լինել անդէպ ։ Այսպիսի որ ոչ գովութեան է արժանաւոր, և ոչ շնորհաց ։

Այլ եթէ կեղծիք և կեղծաւորութիւն է նենգ. չար, ապա կարի սակաւ իրք են՝ յորս չմտանիցէ չարդ այդ դաւաճանութիւն. և եթէ այր բարի նա է՝ որ օգտէ ում և կարէ, և վնասէ և ոչ ումեք, արդարև ոչ դիւրաւ գտցուք և զայր այդպիսի բարի ։ Արդ ոչ երբէք օգտակար է մեղանչել, վասն զի միշտ է անպատեհ. և զի միշտ համեստ է լինել այր բարի, միշտ է ևս օգտակար ։

ԺԶ. Բայց արդ յաղագս իրաւանց կալուածոց վճռեալ է առ մեզ քաղաքական իրաւամբք, զի 'ի վաճառել զայդոսիկ ասասցէ վաճառողն զպակասութիւս զորս գիտէ ։ Զի ուր ըստ երկոտասան տախտակաց շատ էր կատարել զայն՝ որ ինչ ել ընդ բերանն, և որ ժխտէր զայդ՝ կրկին տուգանաց ներքոյ անկանէր, յիրաւաբանից սահմանեցաւ և լռութեան պատիժ ։ Քանզի կանոնադրեցին, զի որ ինչ պակասութ[illegible] կայցէ 'ի կալուածն եթէ գիտէր վաճառողն՝ և ոչ ասաց յանուանէ, պարտական է վճարել ։ Զոր օրինակ, յորժամ յամրին[1] հաւահմայել հանդերձեալ էին հաւադէտք, հրամայեցին Տիտոսի Կղաւդիոսի Կենտումաղոսի, որոյ էր տուն 'ի Կեղիոս լերին, փլուզանել զտունն որ խոչընդական էր հաւահմայութեանց, յայնժամ Կղաւդիոս հրաժարեալ 'ի կղզւոյն[2] վաճառեաց զայն. զոր և գնեաց Պ. Կալպուռնիոս Լանարիոս ։ Առ սա ևս նոյն պատուէր հասանէր 'ի հաւահմայից. արդ Կալպուռնիոս իբրև քակեաց, ապա իրազեկ լինէր՝ թէ Կղաւդիոս յետ առնլոյ 'ի հաւահմայից զպատուէր քակելոյ՝ հրաժարեալ է 'ի տանէն ։ Ստիպել սկսաւ զնա առ դատաւորին, թէ զոր ետն՝ պարտ էր ողջմտութեամբ առնել ։ Մ Ճռատու եղև Մ. Կատոն՝ հայրն մերոյս Կատոնի. զի որպէս այլք 'ի հարց իւրեանց, սոյնպէս և սա որ զայս լոյս ընծայեցոյց, յորդւոյն ունի անուանակոչիլ. արդ դատաւորս այս այսպէս վճռեաց, թէ որովհետև 'ի վաճառել անդ գիտակ էր իրացն և ոչ զեկոյց, պարտական է վճարել

1 Յականն Կապիտոլինոնն 'ի հռոմ ։

2 Այս ինքն 'ի կղզիացեալ տեղւոյն ողջոյն ։

գնողին զվնասն ։ Նա այնպէս յայտնի կացոյց թէ ողջամտութեան մասն է այն՝ զի գնողն գիտակ լիցի պակասութեան՝ զոր վաճառողն գիտէ ։

Արդ եթէ ուղիղ դատեցաւ, ապա ոչ ուղիղ լռեաց ցորենավաճառն, և ոչ վաճառողն ժանտաբեր տան ։ Այլ յայսպիսեաց աստի լռութեանց ոչ զամենայնն մարթ է բովանդակել 'ի դատաստանագիրս ․ իսկ զորս մարթ եղև արձանագրել՝ ճշդիւ պահին ։ Մ․ Մարիոս Գրատիդիանոս մերձաւորն մեր՝ վաճառեաց Կ․ Սերգիոսի Օվրատայ զապարանս իւր, զոր 'ի նմանէ իսկ էր գնեալ սուղ ինչ ամօք յառաջագոյն ։ Ապարանքն այն ծառայէր Սերգիոսի, այլ զայդ 'ի սակարկութեան չէր ասացեալ Մարիոս ։ Ի դատաստան հանաւ վէճն ․ Օվրատայ պաշտպան կայր Կրասոս, Գրատիդիանոսի Անտոնիոս ։ Կրասոս զիրաւունս յառաջ բերէր, թէ զոր ինչ պակասութի գիտելով չափ չասէ վաճառողն՝ զայդ պարտական է հատուցանել ։ Անտոնիոս զհաւասարութիւնն, եթէ այդ պակասութիւն ոչ ինչ թաքուն գոլով 'ի Սերգիոսէ՝ որ զնոյն ապարանս երբեմն վաճառեաց, ասելոյ ինչ պէտք ոչ էր ․ և ոչ իսկ խաբեալ գտանի նա՝ որ զոր ինչ գնեացն, որպէս և զիարդ էր՝ պահեալ ունէր ։ Առ ի՞նչ այս ամենայն ․ զի իմասցիս՝ թէ նախնիք մեր ոչ հաճէին ընդ խորամանկս ։

ԺԷ․ Բայց այլազգ օրէնք, այլազգ իմաստասէրք մերժեն զխորամանկութիւնս ․ օրէնք՝ յորժամ կարասցեն բերել 'ի ձեռս ․ իմաստասէրք՝ 'ի խորհեն բանիւ և հանճարով ։ Արդ բանն զայս պահանջէ, զի մի՛ լինիցի ինչ նենգութեամբ, մի՛ ինչ կեղծաւորութեամբ, մի՛ ինչ խաբէութեամբ ։ Արդ ի՞ցէ արդեօք նենգութիւն թակարդս ձգել, թէպէտ և դու չունիցիս շարժել կամ ցնցել ․ զի նոքին ինքնին բազում անգամ անկանին 'ի նոյն առանց հետամուտ լինելոյ ․ սոյնպէս է եթէ և դու զտունն նշանակեսցես, զտախտակն վաճառման որպէս թակարդ արկանիցես, և զտունն առ պակասութեան 'ի վաճառ հանիցես՝ զի ըմբռնեսցի 'ի տխմարաց ոք ։

Զայս թէպէտ և տեսանեմ առ վատթարութեան սովորութեան ոչ ընդ անպատեհս գրեալ, և ոչ յօրինաց կամ 'ի քաղաքական իրաւանց սահմանեալ, սա-

կացն բնութեան օրինօք է սահմանեալ ։ Վասն զի ընկերութիւն կայ՝ (զոր թէպէտ և բազումն անգամ ասացի, այլ ևս բազումն արժան է ասել,) ընդհանուր մարդկան ընդ միմեանս, և ներքին՝ 'ի մէջ համազգեաց, և մերձաւորագոյն 'ի մէջ քաղաքակցաց. սորին վասն նախնիք հաւանեցան այլ իրաւունս ասել ազգաց, և այլ քաղաքաց ։ Քաղաքականն ոչ է միշտ նոյն ընդ ազգացն. այլ ազգացն և քաղաքական պարտի լինել ։ Այլ մեք զճշմարիտ իրաւանց և զհարազատ արդարութեան զհաստատուն և զկենդանի պատկեր և ոչ մի ունիմք. կամք 'ի ստուերին և 'ի նախագծին. իցէ թէ և զսոցա զհետ երթայաք. զի յառաջ բերին յընտիր օրինակաց բնութեան և ճշմարտութեան ։

Ո՜ի քանի գեղեցիկ են այն բանք. "Աչրանի՞ եթէ վասն քո և 'ի քումմէ հաւատարմութէ չիցեմ խաբեալ և կամ վնասեալ"։ Քանի՞ ոսկեղէն և այս. "Որք 'ի մէջ բարեաց բարւոք վարիլ պարտ է և առանց նենգանաց"։ Այլ թէ ո՞վ բարիքն իցեն, և զինչ այն բարւոքն վարիլ, խնդիր է մեծ ։ Ապաքէն Կ. Սկեւոլա քրմապետն մեծ ասէր՝ թէ գերագոյն զօրութիւն է յայն ամենայն վճիռս յորս լինի յաւելու՝ Ողջմտութե. և զայս անուն ողջմտութեան համարէր սփռեալ տարած 'ի խնամակալութիւնս որբոց, յընկերութիւնս, 'ի գրաւականութիւնս, 'ի յանձնարարութիւնս, 'ի տուր և յառ, 'ի վարձմունս, յաւանդս, յորս բովանդակի ընկերութիւն կենցաղոյս. և 'ի նոսին ասէր մեծի դատաւորի է գործ որոշել, մանաւանդ ուր 'ի բազումն իրս լինին դէմ ընդդէմ դատաստանք, եթէ զինչ ինչ ո՛ք ումումեք պարտական իցէ հատուցանել ։

Սորին աղագաւ 'ի բաց դնել պարտ է զխորամանկութիւնս և զչարութիւնն զայն, որ կամի արդեօք խոհեմութիւն երևել, այլ հեռի է 'ի նմանէ և բացական յոյժ ։ Վասն զի խոհեմութիւնն ունի զտեղի յընտրութեան բարեաց և չարեաց. իսկ չարութիւն խորամանկութեան, եթէ արդարև ամենայն որ անպատեհն է՝ չար է, զչարն նախապատիւ առնէ քան զբարին ։ Եւ ոչ միայն 'ի կալուածս՝ քաղաքական իրաւունքն 'ի բնութենէ առաջնորդեալ՝ վրէժխնդիր լինի չարութեան և նենգութեան, այլ և 'ի վաճառման արծաթագին ծա-

ռայից 'ի բաց զատուցանի ամենայն նենգութիւն վաճառողին ։ Զի որ պարտական էր զխոտել զառողջութենէ նոցա , զփախստականութենէ և զգողութենէ , բան հաստատութեան տայ առաջի գործակալացն շինուածոց ։ Այլ կարգ է ժառանգաց ։ Յորմէ արժան է իմաստասիրել , թէ որովհետև աղբիւր իրաւանց բնութիւնն է , ըստ բնութեան է այս՝ զի ոչ ոք աւարեսցէ ինչ յայլոց անգիտութենէ ։ Եւ չէ մարթ գտանել մեծ ևս վնաս կենաց , որպէս կեղծիք դիտակցութեան 'ի չարութե՛ , յորմէ ծնանին այդ ամենայն իրք անթիւք · զի օգտակարքն դիմամարտ երևին համեստից ։ Զի՞ ո՞ք այնչափ արթուն գտանիցի , որ յանպարտականութեան և յանգիտութեան ամենայնի կարող լիցի անձնապահ լինել 'ի զրկանաց ։

ԺԸ · Համարձակիմ ասել , թէ գթեմք և յօրինակս անդ , յորս թերևս խառնիճաղանճն ոչ կարծէ մեղս ինչ լինել · զի ոչ եթէ զսիկարեանց , զդեղատուաց , զսուտ կտակագրաց , զգողոց և զհուղկահարաց յայսմ վայրի ճառիցեմք · զորս ոչ եթէ բանիւք և վիճաբանութեամբ փիլիսոփայից պարտ է յաղթահարել , այլ կապանօք և բանտիւք · այլ մեր զննութի լիցի զգործոց նոցա ոյք 'ի համար բարեաց գրին ։ Զմինուկիոսի Բասիլի՝ մեծատան առն զսուտ կտակ բերին ոմանք 'ի Յունաստանէ 'ի Հռովմ · յորում առ դիւրագոյնս յաջողել՝ գրեցին ժառանգակիցս իւրեանց զՄ · Կրասոս և զԿ · Հորտենսիոս , զարս զօրաւորս յայժ 'ի ժամանակին · որք թէպէտ 'ի կասկածի եղեն ընդ ստութիւն իրացն , այլ զի ինքեանք ոչ ինչ զանձանց մեղս գիտէին , զպարգև այլոցն չարագործութեանց ոչ յանձանց 'ի բաց մերժեցին · իսկ արդ զիա՞րդ · եթէ շա՛տ իցէ այդ առ չերևելոյ նոցա յանցաւոր · ինձ ոչ այդպէս թուի բնաւին , թէպէտ և մին սիրելին իմ էր 'ի կենդանութեան , և միւսն ոչ ատելի յետ մահուան ։ Այլ յորժամ Բասիլ կամեցաւ , զի Մ · Սատրիոս քեռորդի իւր լիցի յաջորդ անուան իւրոյ , և զնա կացոյց ժառանգ բանիւս , Զսա անուանեմ տէր պիկենեան և սաբինեան ագարակի , բա՜բէ անարգանաց աւուրցն այնոցիկ · միթէ իրաւացի էր , զի գլխաւորք 'ի քաղաքացւոց տիրեսցեն իրացդ , և Սատրիոսի ոչ ինչ անկցի բաց յանուանէ ։ Զի եթէ

այն՝ որ ոչն պաշտպան կանգնի ընդդէմ զրկանաց, և ոչ 'ի բաց վարէ յիւրոցն յորժամ կարէ, անիրաւս գործէ, որպէս յառաջին գիրս ասացի, որպիսի՞ ինչ համարեսցի նա՝ որ ոչ միայն ոչ մերժէ 'ի բաց զզրկանս, այլ և ձեռնտու լինի։ Այլ ես և ոչ զճշմարիտ ժառանգութիւնս ասեմ համեստ՝ եթէ ստացեալ իցեն չարարուեստ համոզանօք մարդելուզութեանց, ոչ ճշմարտութեամբ՝ այլ կեղծեօք։

Այլ յայդպիսի անցս ա՛յլ թուի երբեմն օգտակարն, և այլ համեստն։ Սուտ է. զի նոյն կանոն է օգտակարութեան և համեստութեան։ Որ միանգամ ոչ 'ի միտ առնու զայս, յայնպիսւոյն ոչ հեռի գտանի ամենայն նենգութիւն և ամենայն չարագործութիւն։ Զի 'ի խորհելն այսպէս ընդ սիրտն՝ թէ թէպէտ և այս ինչ համեստ է, այլ այն ինչ օգտէ, զ'ի բնէ զօդեալսն յաւակնի քակտել մոլորութեամբ. որ է աղբիւր խարդախութեանց, չարագործութեանց և ապիրատութեանց ամենայնի։

ԺԹ. Ապա ուրեմն այր բարի թէ և զայնպիսի ունիցի զօրութիւն, մինչ զի 'ի դընդել զմատունս կարող իցէ մուծանել զանուն իւր 'ի կտակ փարթամաց, ոչ պարտի 'ի կիր արկանել զայդ զօրութիւն. և այն թէպէտ և իրագէտ լինիցի՝ թէ ոչ ոք ունի առնուլ ինչ կասկած զիրացդ։ Բայց թէ 'ի ձեռս տայիր զզօրութիւնդ զայդ Մ. Կրասոսի, զի բաբախմամբ մատանց կարօղ լինիցի գրել 'ի ժառանգ, մինչ դեռ ոչն էր ստուգութեամբ ժառանգ, հաւատա ինձ, 'ի հրապարակի կաքաւէր։ Իսկ այր արդար, և զոր իմանամքս այր բարի, ոչ ինչ յայլմէ յինքն յանկուցանէ։

Որ միանգամ զարմանայ ընդ այդ, այնպիսին խոստովան լինի չգիտել թէ զինչ իցէ մարդ բարի։ Այլ որ միանգամ կամիցի զանձին իւրոյ զկնճռեալ ճանաչումն քակել և լուծանել, այնուհետև անձամբ զանձն ուսուցանէ՝ թէ նա է մարդ բարի՝ որ օգտէ ում կարէ. և ոչ վնասէ ումեք, եթէ ոչ հարստահարեալ անիրաւութեամբ։ Եւ զինչ. ո՞չ վնասէ դա, որ որպէս կախարդանօք իմն տայ 'ի բաց հանել զճշմարիտ ժառանգս, և ինքն փոխանակաւ մտանէ 'ի նոցա տեղին։ Այլ ասիցէ ոք. ապա ուրեմն ոչ արասցէ ոք զոր

օգուտ պիտանւոյ, զոր լաւն է անձին։ Մանաւանդ 'ի միտ առցէ՝ թէ ոչ ինչ է լաւ ինքեան, և ոչ ինչ օգտակար՝ որ ինչ անիրաւն է։ Որ ոք զայդ չուսանի, մարդ բարի լինել ոչ ունի։

Լուեալ է իմ 'ի հօրէ մերմէ 'ի մանկութեանս, թէ Փիմբրիաս այր հիւպատոսական՝ կարգեցաւ դատաւոր խնդրոյ Մ. Լուտատիոսի Պինթիայ, հռովմայեցւոյ ասպետի՝ համեստ առն, ուր սա խոստումն էր արարեալ գրաւոց՝ եթէ ինքն չիցէ այր բարի։ Նորա ասաց առ նա Փիմբրիաս. ես ոչ երբէք դատաստան արարից 'ի վերայ բանիդ այդորիկ. զի մի կամ համբաւազերծ արասցէ զայրն զովելի՝ եթէ ընդ հակառակն դատեսցի, և կամ երևեսցի վճռել՝ թէ գոյ ոք այր բարի, և զի այս յինքն բովանդակէ զանհամար լաւութիւնս և զգովութիւնս։ Նոյն այսպիսում բարի առն, զոր և Փիմ[illegible] 'ի միտ՝ և ոչ եթէ Սոկրատ միայն էր [illegible]իւիք մարթի երևել իմիք օգտակար՝ որ [illegible]։ Վասն որոյ այր այդպիսի ոչ միայն առ[illegible] ընդ միտ ածել համարձակեսցի ինչ՝ զոր ոչ հ[illegible]եսցի քարոզել։ Ոչ ապաքէն անպատեհ է տա[illegible]ել փիլիսոփայից ընդ այսոսիկ, ընդ որ և ոչ գեղջուկք տարակուսին, յորոց ել բանն այն՝ որ առ հնութեան յառակս եղև. զի յորժամ գովել կամին զհաւատարմութիւն և զլաւութիւն ուրուք, ասեն. Արժանի է՝ ընդ որում և 'ի մթան խաղայցես զխաղս [illegible]։ Եւ զինչ բանիս զօրութիւն. այն՝ թէ ոչ է յօգուտ՝ որ ոչն վայելէ. թէպէտ և կարող իցես զեռամբ ածել զայն առանց կշտամբելոյ յումեքէ։ Տեսանե՞ս, զի ըստ առակիդ՝ և ոչ Գիւգեայ լինի հրաման տալ, և ոչ այնմ՝ զոր փոքր մի յառաջ կեղծէի, կարող գոլ բաբախմամբ մատանց խլել զժառանգութիւնս ամենեցուն։ Վասնզի զոր օրինակ որ ինչ անպատեհն է՝ թէպէտ և թաքուցանիցի, այլ ոչ իւիք մարթի համեստ լինել, նոյնպէս և որ ոչն է համեստ՝ չկարէ լինել օգտակար. զի բնութիւն հակառակ է այդմ և դիմամարտ։

Ի. Բայց ասիցես. ուր մեծամեծ են վարձք, գոյ առիթ մեղանչելոյ։ Կ. Մարիոս՝ որ հեռի էր յոյժ յակընկալութենէ հիւպատոսութեան, և եօթներորդ ևս ամ էր յետ դատաւորութեանն՝ զի կայր ընկեցիկ, և

թուէր եթէ ոչ երբէք այլ ունի զհետ լինել հիւպատոսութեան, զԿ. Մետեղոս՝ զայրն ականաւոր և քաղաքացի, որոյ էր ինքն դեսպան, զորպարտեաց առաջի ժողովրդեանն Հռովմայ 'ի ժամանակին՝ յորում առաքեցաւ 'ի նմանէ 'ի սպարապետէ անտի իւրմէ 'ի Հռովմ, որպէս թէ կամաւ երկարիցէ զպատերազմն զայն: Եւ եթէ զիս հիւպատոս առնիցէք ասէ, եթէ կենդանւոյն և եթէ մեռեալ՝ ընդ ձեռամբ ածից Հռովմայեցւոց ըզՅուգուրթ: Եւ այնպէս եղև և ինքն հիւպատոս, այլ օտարացաւ 'ի հաւատարմութենէ և յարդարութենէ, ընդ մախանօք արկեալ սուտ բանսարկութեամբ զայրն զկարի լաւ և զարգոյ քաղաքացին՝ որոյ էր պատգամաւոր և առ 'ի նմանէ առաքեալ:

Եւ ոչ իսկ մերս Գրատիդիանոս զառն բարւոյ զգործ յանձին եցոյց 'ի ժամանակին՝ յորում պռետոր[1] էր, և տրիբունք[2] ժողովրդեան եկին խորհուրդ հարցանել 'ի պռետորաց, զի զինք դրամոց հասարակաց հաւանութեամբ սահմանեսցին: Վասն զի զայնու ժամանակաւ ընդ փոփոխութեամբ էր դրամն, մինչև ոչ ումեք կարող լինել գիտել՝ թէ որչափ ինչ ունիցի: Գրեցին միաբան հրովարտակ ընդ պատժով և ընդ դատաստանաւ, և սահմանեցին՝ զի ամենեքեան միահամուռ զկնի միջօրէի 'ի բեմս ելցեն: Եւ իւրաքանչիւր ոք յիւր կողմն գնացին. իսկ Մարիոս 'ի բազմականէն դէպ ուղիղ 'ի բեմըն, և զոր կարգեալ էին 'ի միասին՝ միայնակ հրատարակեաց: Եւ այս, եթէ հարցանես, 'ի մեծ պատիւ եղև նմա. յամենայն ճանապարհս արձանք կանգնեալք, և որոց յանդիման խունկք և մոմեղէնք: Ո՞ր ևս յերկարեցից. ոչ ոք այնպէս սիրելի գտաւ յաչս բազմութեան:

Այսքիկ ահա ամբոխեն զմիտս մարդկան երբեմն յընտրութեանն. զի ոչ մեծ համարի այն՝ յորում առ ոտն արդարութիւնն հարկանի, այլ որ զհետն գայ այնր՝ յոյժ մեծ այն գրի: Այսպէս Մարիոսի ոչ այնչափ անպատեհ երևեցաւ յանձն իւր կորզել յաթոռակցաց և 'ի հազարապետաց ժողովրդեան զշնորհ ամբոխին. այլ այնու ելանել 'ի հիւպատոսութեան բարձ, որում յայնժամ զհետ էր, օգտակար յոյժ: Այլ մի

1 Դատաւոր:

2 Հազարապետ:

կանոն է ամենայնի, զոր կամիմ քեզ քաջ գիտել. այս է՝ կամ որ օգտակարն երբեք՝ չիցէ անպատեհ, և կամ եթէ անպատեհ իցէ, մի՛ երևեսցի օգտակար: Իսկ արդ զիա՞րդ. միթէ հնար է ինձ կամ զՍոկրատն զայն այր բարի համարել, և կամ զսա: Քննեա և զննեա զմիտս քո, զի տեսցես՝ թէ որպիսի՛ է 'ի միտս անդ քո կերպարան և տեսիլ և ծանօթութիւն առն բարւոյ: Արդ միթէ անկ է բարի առն ստել առ շահասիրութէ, զրպարտել, յափշտակել և խաբել: Յայտ է թէ և ոչ ընաւ երբէք:

Կա՞յ արդեօք այնպիսի ինչ յարգի, կամ դիւրութիւն այնչափ ցանկալի, զի առ նովաւ կորուսանիցես զանուն և զպայծառութիւն առն բարւոյ: Զի՞նչ կարիցէ բերել քեզ անուանեալդ այդ օգուտ՝ փոխանակ այնոցիկ զորս կարէ բառնալ 'ի քէն, եթէ 'ի բաց հանցէ զհաւատարմութիւն քո և զարդարութիւն, և մերկացուցէ 'ի քէն զանուն առն բարւոյ: Քանզի զի՞նչ խտիր կայցէ, եթէ ոք 'ի մարդկութենէ 'ի գազանութիւն փոխեսցի, և կամ թէ 'ի մարդոյ կերպարանս բարձեալ բերիցէ զանգթութիւն գազանի:

ԻԱ. Զի՞նչ այլ. որ միանգամ ապախտ առնեն զամենայն ուղղութեամբ և զհամեստութեամբ, միայն թէ մեծութեան հասանիցեն, ո՞չ ապաքէն ոչ ինչ ընդհատ 'ի նմանէ գործեն, որ և աներ կամեցաւ ստանալ ինքեան այնպիսի, զի նորա յանդգնութեամբն մեծասցի: Օգտակար թուէր նմա մեծազօր լինել օտարին մախանօք: Սա ոչ տեսանէր՝ թէ քանի՛ անիրաւութիւն է այդ ընդդէմ հայրենեաց, քանի՛ անշահ, և քանի՛ անպատեհ: Իսկ ինքն փեսայն հանապազ 'ի բերան ունէր զյունական տաղաչափութիւնս զՓիւնեայց. զորս երկրորդեցից՝ որպէս և զիարդ մարթ է 'ի մեր բարբառ՝ թերևս անալի, այլ սակայն առ 'ի մարթելոյ զիրսն առաջի առնել.

Իցե՞ երբէք թոյլ իւիք կալ ոտընհար իրաւանց.
Այո՛ միայն առ իշխել՝ իսկ յայլն ողջոյն յօրէնս կաց:
Գլխապարտ է Էտէոկղէս, կամ մանաւանդ Եւրիպիդէս՝ որ զայս մի միայն որ ամբարշտագոյնն էր քան զամենայն՝ 'ի բաց զատոյց:

Զի՞ է մեզ այսուհետև մանուանց լինել 'ի խնդիր.

ժառանգութեանց ասեմ, վաճառականութեանց և վաճառմանց խարդախելոց։ Աւանիկ քեզ. որ ոք ցանկանայցէ թագաւոր լինել ժողովրդեան Հռովմայ և իշխան ամենայն ազգաց, ՚ի գլուխ հանցէ։ Եթէ ոք համեստ ասէ լինել զցանկութիւնդ զայդ, անմիտ է. քանզի հաւան լինի ընդ կորուստ օրինաց և ազատութեան. և զոտնակոխն լինել նոցուն անօրէնութեամբ և զարշութեամբ՝ ՚ի փառս գրէ։ Իսկ որ լինի խոստովան, թէ չէ համեստ թագաւորել ՚ի քաղաքի անդ՝ որ ազատն էր և պարտէր լինել, այլ ասէ՝ որ կարողն իցէ զայդ առնել՝ նմա է օգտակար, զայնպիսին որով կշտամբութբ, մանաւանդ թէ որով թշնամանօք գուն եղից հանել յահագին մոլորութենէ անտի։ Իցէ՞ հնար լինել ումեք օգտակար, ո՛ անմահ դիք, քան զհայրասպանսըն ամենապիղծ և ամենագարշն հայրենեաց սպանող. թէպէտ և նա ինքն որ ՚ի սոյն մտաբերեաց՝ ՚ի քաղաքացւոց անտի նկուն եղելոց հայր անուանեցի։ Ապա ՚ի համեստութենէ պարտ է չափել զօգտակարութիւն. և այն այնպէս, զի երկոքին սոքա երևեցին ՚ի ձայնոյն ևեթ զանազանիլ ՚ի միմեանց, բայց իրօք զմի ինչ նշանակել։

Ոչ գիտեմ եթէ առ կարծիս ռամկին՝ իցէ՞ ինչ այլ քան զթագաւորելն օգտակարագոյն. այլ յորժամ սկսայ ելանել ճշմարտութեան ՚ի խնդիր, տեսանեմ զհակառակն. չգտանել այլ ինչ այնպէս անօգուտ այնմ՝ որ յանիրաւի հասեալ իցէ ՚ի նոյն։ Վասն զի միթէ կարիցէ՞ն օգտակար լինել ումեք նեղութիւնք, հոգք, արհաւիրք տուընջենայինն և գիշերայինն, և կեանք դաւաճանութբ և վտանգօք լի։

Յոլովք անօրէնք ուանհաւատարիմք
Թագաւորութեան, սակաւք են բարիք.

Ասէ Ակկիոս քերթող։ Եւ որպիսո՞ւմ թագաւորութեան. այնմ՝ որ ՚ի Տանտաղոսէ և ՚ի Պեղոպեայ փոխանցեալ իրաւամբք իշխէր։ Արդ որչափ ևս առաւել բազում կարծիցես զթագաւորին այնորիկ որ ՚ի ձեռն զօրաց ժողովրդեանն Հռովմայ զնա ինքն զՀռովմայ ժողովուրդն նուաճեսցէ, և զքաղաքն՝ ոչ ազատ միայն, այլ և ազգաց իշխեցող, ստիպեսցէ յիւր ծառայութի։

՝Աւանի՞ արատ խղճի մտաց յանձին ունիցի այնպի-

սին՝ կարծիցես, ո՞րչափ վէրս ։ Եւ ո՞ր կեանք յօգուտ կարիցէ լինել նմա, ուր յայնպիսի լցէ վիճակի կեանք նորա, զի որ բառնայ զայն՝ հանդերձեալ է հասանել մեծի շնորհի և փառաց ։ Եւ արդ եթէ այսոքիկ՝ որ մեծապէս օգտակարք կարծեալ լինէին և չեն, զի լի են անշքութեամբ և անպատեհութեամբ, կարի քաջ հաւատարիմ պարտի լինել՝ թէ չիք ինչ օգտակար առանց լինելոյ համեստ ։

ԺԲ. Եւ այս որպէս յաճախ յայլ նուագս, նոյնպէս և 'ի պատերազմին Պիւռոսի՝ այսպէս դատեալ եղև 'ի Կ. Փաբրիկիոսէ յերկրորդ նուագի հիւպատոսութեան, և 'ի ծերակուտէ մերմէ ։ Զի յորժամ Պիւռոս արքայ կամակար պատերազմ յարոյց ընդդէմ ժողովրդեանս Հռովմայ, և կռիւն էր 'ի պաշտպանութիւն տէրութե̃ ընդ այնպիսում քաջ և հզօր թագաւորի, փախստական ոք առ 'ի նմանէ եկն 'ի բանակ Փաբրիկիոսի և բան ետ նմա, զի թէ վարձս խոստանայցէ ինքեան, ինքն յանձն առնու՝ որպէս զանխուլ էր եկեալ, նոյնպէս զանխուլ 'ի բանակ անդր Պիւռոսի դառնալ և դեղամահ զնա կորուսանել ։ Իսկ Փաբրիկիոս փոյթ կալաւ մատնել զայրն 'ի ձեռս Պիւռոսի. և այս գործ նորա գովեցաւ 'ի ծերակուտէն ։ Բայց արդ եթէ զկերպարանս և զկարծիս օգտակարութեան խնդրեմք, զմեծ զայն պատերազմ և զմեծ թշնամին տէրութեան բառնայր 'ի միջոյ մի միայն փախստեայ այր. այլ մեծ անշքութիւն և ապիրատութիւն լինէր, եթէ պատերազմին գովելի՝ ոչ քաջութեամբ՝ այլ անօրէնութեամբ 'ի գլուխ ելանէր ։

Արդ եթէ Փաբրիկիոսի՝ որ այնպիսի գտաւ 'ի քաղաքիս՝ որպէս Արիստիդէս յԱթէնս, և եթէ ծերակուտիս մերում՝ որ ոչ երբէք որոշեաց զօգուտ 'ի վայելչութենէ, ո՞ր յերկուց այտի առաւել օգտակար եղև. զինո՞ւք արդեօք մարտնչել ընդ թշնամւոյն, եթէ թունիւք ։ Եթէ փառաց վասն ցանկալի է իշխանութիւն, հեռի լիցի ապիրատութի̃, յորում ոչ կարէ լինել փառք ։ Եթէ հարստութիւնք զլխովին ցանկալի թուին զինչ և է օրինակաւ, չկարեն օգտակար լինել վատանունութե̃ հանդերձ ։ Ապա չէր օգտակար խորհուրդն այն Լ. Փիլիպպոսի՝ որդւոյ Կ. զի որչափ ինչ քաղաքս ազատեալ էր Գ. Սիղղա՝ դրամս 'ի նոցանէ առեալ, վճռով ծե-

քակուտին, նոքին վերստին հարկատու լինիցին. և մի՞ ’ի նոսա անդրէն դարձուցուք, ասէր, զշրջանն՝ զոր տուեալ էր նոցա վասն ազատութե՛ իւրեանց: Հաւանեցաւ նմա ծերակոյտն՝ յամօթ տէրութեան. զի լաւ ևս են հաւատք հինից ծովու՝ քան այնպիսի ծերակուտի: Բայց աճեաց ասեն հարկատուութիւնն. ապա օգտակար ինչ եղև: Մինչև ցե՞րբ ժպրհին օգտակար կոչել զայն ինչ՝ որ ոչ համեստ իցէ:

Եւ մի՞թէ կարէ՞ օգտակար լինել ատելութիւն և վատանուանութիւն տէրութեան իմիք, որ պարտի ամրանալ փառօք և յօժարակամութեամբ դաշնակցաց: Ես իսկ զլխովին ընդ իմումն Կատոնի յաճախս տարաձայն երևեցայ: Քանզի թուէր ինձ եթէ կարի իցէ նախանձայոյզ ’ի պաշտպանել զգանձուն և հարկաց՝ զլանալով զամենայն ինչ մաքսաւորաց, և բազում ինչ նիզակակցաց. ուր պարտ էր մեզ առ նոսա բարերար երևել, և ընդ սոսա վարիլ որպէս ընդ գաղթականս մեր. և այնչափ առաւել, որչափ զի այդ զուգաւորութիւն կարգաց ’ի պահպանութիւն էր տէրութեան հասարակաց: Զարաչար էր և Կուրիոնին գործ, յորժամ արդարացուցանէր զդատ Տրանսպադեայց[1]՝ որ միշտ զայն երկրորդէր, Օգուտն լիցի յաղթական: Մանաւանդ պարտ էր նմա ասել. չէ իրաւացի, ոչ լինիցի և յօգուտ հասարակաց տէրութեան. քան եթէ օգուտ ասելով զոչ խոստովանել զանիրաւն լինել:

ԻԳ. Լի են վեցերորդ գիրք Հեկատոնի յաղագս պատշաճից՝ այսպիսի խնդրովք. Մի՞թէ առն բարւոյ իցէ գործ ’ի յետին պակասութեան պարէնի ոչ կերակրել զիւր տունն: Յերկաքանչիւր կողմն պայքարի. այլ ’ի վախճանի համարի, եթէ առաւել օգտակարութե՛ քան մարդասիրութեամբ պարտ է կանոնաւորել զպատշաճն: Խնդիր ’ի մէջ առնու, զի թէ ’ի ծովու հարկ լինիցի կորուստ ինչ առնել, արդեօք զազնուազին երիվարն արժան իցէ կորուսանել առաւել՝ եթէ զցածագին ոք ծառայ անպիտան: Աստանօր այլուր հայեցուցանեն ինչքն, և այլուր մարդկութիւն: Եթէ տախտակ ’ի նաւաբեկութեան ’ի ձեռս բերեալ իցէ խելագարն,

1 Բնակչաց յայնկոյս Պադոս գետոյ:

օրէ՛ն իցէ իմաստնոյն կոչել զայն 'ի ձեռաց նորա՝ եթէ կարիցէ: Ո՛չ ասէ, վասն զի անիրաւութիւն լինի: Զի՞նչ ապա. տէր նաւուն կարօղ իցէ յափշտակել զայն իբրև զիւր. և ոչ բնաւ. ոչ ինչ ընդհատ՝ որպէս եթէ զոք 'ի նաւողաց 'ի խորս անդ կամիցի ընկենուլ 'ի նաւէ անտի, պատճառելով իւր գոլ զնաւն: Զի վարձեալ նաւուն՝ ոչ ևս տեառն իւրոյ է, այլ նաւելոցն:

Իսկ զի՞նչ. եթէ 'ի մի տախտակ գտցին երկու նաւաբեկք, երկոքեանն իմաստունք, յափշտակեսցե՞ զայն յինքն սա և՛ նա, եթէ մին միւսումն թողցէ: Թողուլ թողցէ, այլ այնմ՝ որոյ կեանքն առաւել պիտանի իցէ կամ վասն իւր կամ 'ի պէտս հասարակաց: Եւ զի՞նչ եթէ զուգահաւասար իցեն յայսմ մասին: Ո՛չ հակառակեսցին. այլ իբրև վիճակաւ կամ խաղիւ մատանց յաղթեալ՝ տեղի տացէ այր ընկերին:

Եթէ հայրն զմեհեանս կողոպտիցէ կամ ականս հատանիցէ 'ի գանձն, զի՞նչ. որդին զեկուսցէ՞ զայդ դատաւորաց: Չէ օրէն. մանաւանդ հովանի լիցի հօրն՝ եթէ 'ի վեր ելցէ բանն: Ապա հայրենիքն ոչ է նախապատիւ քան զայլ ամենայն գործս: Կարի իսկ քաջ. այլ օգուտ է հայրենեաց գլխովին քաղաքացիս ունել հայրասէրս կամ բարեպաշտս առ ծնողս: Իսկ զի՞նչ, եթէ հայրն գուն գործիցէ բռնակալել, կամ մատնիչ լինել հայրենեաց. միթէ լռե՞լ ունի որդին: Պարտ է նմա աղաչել թախանձանօք զհայրն չառնել զայն. եթէ ինչ ոչ օգտի՝ ամբաստան լինել, և սպառնալ ևս: Եւ պարզաբար՝ եթէ 'ի վնաս հայրենեաց իրքն բերիցին՝ արգոյ համարեսցի զկեանս հայրենեաց քան զհօրն:

Դարձեալ խնդիր 'ի մէջ առնու. եթէ իմաստունն յանգէտս առեալ իցէ կեղծ դրամս իբրու լաւս, յետ իրագէտ լինելոյ կարօղ իցէ վճարել զայնոսիկ՝ եթէ ումեք պարտական իցէ, իբրու լաւս: Դիոգինէս՝ այո ասէ: Անտիպատրոս, ոչ. որում առաւել լինիմ ձայնակից: Որ ոք գիտութբ վաճառէ զգինի կիսախանգար, պարտակա՞ն իցէ ասել: Ոչ հարկաւոր դատի Դիոգինէս. Անտիպատրոս առն բարւոյ յանկաւոր համարի: Այս են գոգցես իրաւունք արկեալք ընդ խնդրով առ Ստոյիկեանս: Արդեօք 'ի վաճառել զարծաթագին ծառայս՝ պարտ իցէ ասել զպակասութիւնս. ոչ զայնս

ասեմ, զոր եթէ չասիցես՝ յետս դարձուսցի ծառայն ըստ քաղաքական իրաւանց, այլ զայսոսիկ թէ է ստախօս, վիզախաղաց, գողաբարոյ և արբեցող։ Ոմանք ասեն այո, և ոմանք ոչ։

Եթէ ոք ոսկի հանցէ 'ի վաճառ՝ կարծելով ոսկեպղինձ վաճառել, յայտնեսցէ՞ արդեօք նմա այր բարի՝ թէ է այն ոսկի, եթէ գնեսցէ դենարի միոջ զայն որ է հազար դենարի։ Բացայայտ իսկ է զայսցանէ եթէ իմն կարծիք՝ և եթէ ընդդիմակ կարծիքն եղեալ 'ի մէջ փիլիսոփայիցդ զորս անուանեցի։

ԻԴ. Դաշինք և խոստմունք որ ոչ բռնութեամբ և ոչ չար նենգմամբ (այլ ըստ պռետորաց) եղեալք, պահելի՞ իցեն արդեօք միշտ։ Եթէ ոք դեղ ումեք տայցէ վասն ջրգողութեան այսու դաշամբ՝ զի թէ առողջասցի նովաւ, ոչ այլ երբէք 'ի կիր առնուցու զայն դեղ. և յետ ամաց ինչ անկցի 'ի նոյն հիւանդութիւն, և ոչ կարասցէ առնուլ հրաման 'ի նմանէ ընդ որում դաշն եդ առ միւսանգամ 'ի կիր առնուլ զայն, զի՞նչ առնել արժան իցէ։ Քանզի անմարդի է որ չտայցէ հրաման, և զի ոչ իսկ լինի նմա անիրաւութիւն ինչ, արժան է զլաւն կենաց և փրկութեան անձին ընտրել։

Իսկ զի՞նչ, եթէ ոք իմաստուն թախանձեալ յառնէ որ զնա ժառանգ կացուցանիցէ, թողլով կտակաւ սեստերտս երեքհարիւր բիւր, զի յառաջ քան զմտանելն 'ի ժառանգութիւն՝ 'ի լոյս տունջեան 'ի հրապարակի կաքաւիցէ. և նա խոստացի առնել, քանզի այլազգ ոչ կամիցի գրել զնա 'ի ժառանգութիւն, լցուսցէ՞ զխոստումն՝ եթէ ոչ։ Լաւ ևս էր չխոստանալ. և զայդ համարիմ պատճառ դժուարութեան։ Այլ քանզի խոստացաւ, եթէ անպատեհ վարկանի կաքաւել 'ի հրապարակի, սակաւամեղ ստախօս գտանի եթէ ոչ ինչ առցէ 'ի ժառանգութենէ՝ քան եթէ առցէ. եթէ ոչ՝ գուցէ զայն դրամ 'ի կարևոր ինչ պէտս հասարակաց վարեսցէ. զի և կաքաւելն 'ի կամել անդ օգտել հայրենեաց չիցէ անպատեհ։

ԻԵ. Բայց և ոչ զայն խոստմունս պահել արժան է՝ որ չիցեն օգտակար որոց խոստացարն։ Արեգակն, առցուք օրինակ և յառասպելեաց, ասաց որդւոյ իւրում Փայեթոնի՝ թէ արարից զինչ և ցանկայ անձն քո.

և նա ցանկացաւ ելանել 'ի կառս հօր իւրոյ․ և իբրև ել, ո՛հ անմիտ, մինչ չև էր բազմեալ՝ կայծակնահար բոցակիզեցաւ ։ Որչափ առաւել լաւ ևս էր յայսմ եթէ հօրն չէր պահեալ զխոստումն ։ Զինչ ասացից զԹեսևսէ որ պահանջեաց զկատարումն խոստմանն 'ի Պոսիդոնէ․ որում իբրև առաջի եդ Պոսիդոն երիս ընձութիւնս, իղձ եղև նա ընդ կորուստ որդւոյ իւրոյ Հիպողիտայ, զի 'ի կասկածի էր հայրն ընդ նա զխորթ մօրէն․ իբրև կատարեցաւ ընձութիւնն, Թեսևսէս 'ի սուգ մեծ համակեցաւ ։

Զինչ զԱգամեմնոնէ, որ ուխտեալ Արտեմեայ զոհաւել զեղեցիկ ծնեալն յայնմ ամի 'ի թագաւորութե̃ իւրում, զոհեաց զԻփիգենիա․ զի ոչ գոյր այլ գեղեցիկ քան զնա ծնեալ յայնմ տարւոջ ։ Լաւ ևս էր ոչ կատարել զուխտն քան եթէ զայնպիսի անհեթեթ ոճիրս գործել ։ Արդ և զուխտիւք երբեմն պարտ է զանց առնել, որպէս և ոչ զաւանդն միշտ դարձուցանել ։ Եթէ ոք առողջ մտօք սուսեր դիցէ առ քեզ յաւանդ, և 'ի ցնորելն 'ի մտաց խնդրիցէ, մեղք են տալ, չտալն պատշաճ ։ Զինչ այլ․ եթէ նա որ զարծաթ եթող քեզ յաւանդ՝ պատերազմ յարուցանիցէ 'ի վերայ հայրենեաց, միթէ տաս նմա անդրէն զաւանդն․ կարծեմ ոչ․ ապա թէ ոչ՝ զընդդէմն գործես հասարակաց տէրութե̃՝ որ պարտի լինել քեզ սիրելի քան զամենայն ։ Այսպէս բազում ինչ իրք բնութեամբ համեստ երևեալք՝ յանցանել ժամանակի լինին անհամեստք ։ Կատարումն խոստմանց, կալն 'ի դաշինս, դարձուցանել զաւանդն, 'ի փոփոխել օգտակարութեան լինին անհամեստ ։ Այլ և զայնցանէ որ երևին լինել օգտակարութիւնք ընդդէմ արդարութեան ընդ պատրուակաւ խոհեմութեան, որպէս կարծեմ՝ փոքր 'ի շատէ ասացաւ ։

Բայց քանզի 'ի չորից աղբերաց համեստութեան յառաջ բերաք յառաջին գիրս անդ զպատշաճս, 'ի նոսին դեգերեսցուք, զի ուսուսցուք՝ թէ այն ամենայն որք երևին օգտակար գոլ, և չեն՝ եթէ իցեն թշնամիք առաքինութեան․ արդ և զխոհեմութենէ, որում նմանող լինել կամի խորամանկութիւնն, որպէս և զարդարութենէ որ միշտ է օգտակար, ճառեցաք ։ Մնան երկու այլ մասունք համեստութե̃, յորոց մին նշմարի 'ի

մեծութեան և 'ի գերապանծութեան վսեմոգւոյ, և միւսն 'ի վայելչութեան և 'ի բարեկարգութեան ժուժկալութեան և բարեխառնութեան ։

ԻԶ. Օգտակար երևէր Ողիսեայ, որպէս ոմանք 'ի թատրերգակ քերթողաց աւանդեցին, զի չիք առ Հոմերոսի քաջ մատենագրի այնպիսի ինչ կասկած զՈղիսեայ, այլ կեղծեն զայն ողբերգակք, որպէս այն թէ յիմարութիւն կեղծեալ խոյս տալ 'ի զինուորութենէ իցէ կամեցեալ ։ Այլ չէր խորհուրդ համեստ ։ Բայց ասիցէ ոք թերևս. օգտակար էր թագաւորել, և յԻթակէ կեալ 'ի հանդարտութեան ընդ ծնողաց, կնաւ և որդւովք ։ Իսկ արդ միթէ համարիցիս դու եթէ պանծանքն որ 'ի հանապազորդեան վշտաց վտանգի և վաստակոց՝ դայցեն 'ի համեմատութիւն ընդ հանգստութեանդ ընդ այդմիկ ։ Այլ ես արհամարհ և անարժան համարիմ զայդ հանդարտութիւն. զի զանհամեստն՝ և ոչ օգտակար լինել վարկանիմ ։ Եւ զինչ կարծես եթէ լսէր Ողիսևս, եթէ յայն կեղծիս կայր մնայր. ուր յետ մեծամեծ գործս քաջութեան կատարելոյ 'ի պատերազմի՝ տակաւին զայս լսէր յԱյասայ.

Որ պարագլուխ երդմնաւորացըն եկաց,
Որպէս գիտէք՝ նա ինքն ուխտիցըն դրժեաց.
Զյիմարութիւն կեղծեալ՝ ետ խոյս 'ի չուոյն.
Եւ թէ չաղդէր Պաղամեդեայն արթնութիւն
Հասու լինել յանդրգնութեան վատչըւէր,
Նուիրական ուխտն 'ի գետին անկանէր ։

Լաւ էր նմա ոչ միայն ընդ թշնամիս, այլ և ընդ ալիս մրցել, զոր և արար իսկ, քան թողուլ լքանել զմիաբանութիւն Յունաստանի 'ի տալ պատերազմ ընդդէմ բարբարոսաց ։

Այլ թողցուք և զառասպելս և զարտաքինսն, եկեսցուք 'ի գործս եղեալս և առ մերսն ։ Մ. Ատտիլիոս Հռեգուղոս, յորժամ 'ի կրկին հիւպատոսութեն դաւաճանութեամբ ձերբակալ եղև յԱփրիկէ, 'ի զօրավարութեան Քսանթիպպոսի լակեդեմոնացւոյ և 'ի սպարապետութեան Ամիլկարայ՝ հօրն Աննիբաղայ, երդումն տուեալ արձակեցաւ առ ծերակոյտն, զի թէ ոչ

դարձուցեն առ Պենացիս զազնուականս 'ի գերեաց, դարձցի ինքն անդրէն 'ի Կարքեդոն : Նա իբրև եկն 'ի Հռովմ, զօգտակարութեան իմն տեսանէր զկերպարան· այլ զայն, որպէս յայտ եղև յելից իրացն, սուտ վարկաւ· այս է մնալ 'ի Հայրենիս, լինել 'ի տան իւրում ընդ կնոջն և ընդ զաւակաց · զվիճակս զոր 'ի պատերազմին կրեաց՝ Հասարակ Համարելով պատերազմական բախտի, կալ ունել զաստիճան Հիւպատոսական իշխանութեան : Նա ծուրասատ լինիցի զօգտակարութիւն իրացս· զոր կարծես՝ ժխտէ մեծասրտութիւնն և արիութիւն :

ԻԷ. Զօրինակս խնդրիցես ազգողականս · զի սեպՀական է այդց առաքինութեանց ոչ զանգիտել ուստեք ընաւ · զամենայն ինչ զմարդկայինն արՀամարՀել, ոչ անբերելի Համարել որ ինչ միանգամ մարթի պատաՀել մարդոյ : Զինչ արար սա : Եկն առ ծերակոյտն, զպատգամն ծանոյց, Հրաժարեաց ասել զիւր կարծիս· ցորչափ կապեալ էր ընդ երդմամբ թշնամեաց, ոչ 'ի սինկղիտիկոս Համարէր զանձն : Եւ որ մեծն է, (թերևս ասիցէ ոք, ով անմտութեան առն Հակառակողի անձին օգտի,) պնդեաց՝ թէ չէ օգտակար յետս տալ զգերեալսն · զի նոքա, ասէ, երիտասարդք են, և քաջ զօրավարք, այլ ես ալևորեալ անձամբ : Որդ իբրև զօրացաւ բանն նորա, կալան առ իւրեանս զգերեալսն · ինքն դարձ արար 'ի Կարքեդոն · և ոչ կարաց նաՀանջել զնա ոչ Հայրենեացն սէր և ոչ իւրոցն : Եւ ոչ զայն անգիտանայր 'ի ժամուն՝ թէ դիմեալ երթայ առ անագորոյն թշնամի անդր, առ նորանոր տանջանս · այլ զերդումն պարտ վարկանէր պաՀել : Եւ այնպէս 'ի ժամանակին՝ յորում անքուն լլկանօք խողողեալ լինէր՝ 'ի լաւագոյն էր վիճակի՝ քան եթէ 'ի տան կայր մնայր ծերունի, գերի և ուխտադրուժ Հիւպատոս :

Բայց ասես, անմտութեամբ գործեաց, զի ոչ միայն ոչ բարւոք դատեցաւ արձակել զգերիս, այլ և զայլս քեցեաց 'ի խորՀրդոյ անտի : Եւ երբ անմիտ · միթէ և 'ի խորՀէն զօգուտ Հասարակաց տէրութեան : Իսկ արդ մարթ ինչ իցէ զի որ անօգուտն է Հասարակաց, ումեք 'ի քաղաքացւոց օգտակար լինիցի :

ԻԸ. Զհիմունս տապալեն զընութեան մարդիկ՝ 'ի զատանել անդ զօգտակարն 'ի Համեստութենէ : Բան

զի ամենեքին օգտակարութեան եմք ցանկացողք, և 'ի նոյն անդր յափշտակիմք, և չեմք կարող այլ ազգ ինչ առնել երբեք: Ո ի ո՞ է որ խորշիցի յօգտակարաց. կամ ո՞ այն, որ ոչ ամենայն փութով պնդութեան զհետ նորա վարեսցի: Այլ քանզի ոչ ուրեք կարեմք, բայց միայն 'ի գովութեան, 'ի վայելչութեան և 'ի համեստութեան գտանել զօգտակարսն, վասն այն զսոսա համարիմք առաջինս և ծայրագոյնս. և զանուն օգտակարութեան ոչ այնչափ պանծալի որչափ կարևոր վարկանիմք:

Այլ զի՞նչ իցէ՝ ասիցէ ոք, յերդման անդ. միթէ 'ի ցասմանէ՞ երկնչիմք Արամազդայ. ուր հասարակ կարծիք են փիլիսոփայից ամենեցուն, ոչ նոցա միայն՝ որք զԱստուած անգործ դնեն, և ոչ ինչ ազդող ումեք, այլ նոցա ևս՝ որք հաւատեն եթէ Աստուած գործէ միշտ և ներգործէ, բայց ոչ երբէք բարկանայ ասեն Աստուած և ոչ վնասէ: Եւ զի՞նչ աւելի վնասել կարող էր Արամազդ ցասուցեալ, որչափ անձամբ անձին վնասեաց Ռեգուղոս: Ապա ոչ հասանէր զօրութիւն կրօնի՝ մինչև ընդոտնել զայնչափ օգտակարութիւն: Եւ միթէ առ 'ի ո՞չ գործել զանպատեհս ինչ:— Այլ նախ զի են ընտրելի փոքունքն 'ի չարեաց. և միթէ այնչափ չա՞ր էր անպատեհութիւնդ այդ, որչափ տանջանքն այն: Երկրորդ՝ և այն առ Ակկիոսի.

Անցեր զուխտիւ, ոչ յուխտ մտի ես.
Եւ չեկից ընդ քեզ յուխտ զի ժխտես.

Թէպէտև յամպարիշտ թագաւորէ ասացեալ, բայց ասի ճահողակի:

Դարձեալ ասեն, որպէս դուք ասէք՝ թէ ինչ ինչ օգտակար երևին՝ որ ոչն են, նոյնպէս և մեք՝ թէ ինչ ինչ համեստ երևին, բայց չեն. զոր օրինակ այդ ձեզ համեստ երևի, վասն երդմնապահ լինելոյ դարձ առնել 'ի չարչարանս. բայց ոչ համեստ գտանի, զի զեղեալն բռնութեամբ թշնամեաց՝ չէր պարտ դատել օրինաւոր: Եւ ևս յաւելուն ասել. որ ինչ կարի օգտակար է, այդ համեստ գտանի, թէպէտև յառաջագոյն չերևեսցի: Այսքիկ ահա ընդդէմ Ռեգուղոսի. այլ տեսցուք ըստ կարգի:

ԺԹ. Չէ պարտ երկնչել, ասէք, յԱրամազդայ, ընդ

այն զի մի գուցէ բարկացեալ վնասիցէ. այն որ ոչ գիտէ բարկանալ և ոչ վնասել։ Նա այդ պատճառաբանու-թիւն ոչ ինչ ընդհատ 'ի Ռեգուղոսէ՝ ընդդէմ ամենայն երդման գրեսցի։ Այլ յերդման անդ՝ ոչ պարտ է ի-մաստասիրել զերկիւղն, այլ զզօրութիւնն։ Վասն զի երդումն է հաստատութիւն սրբազան. արդ զոր հաս-տատութեամբ խոստացար՝ որպէս վկայ կոչելով զԱս-տուած, զայդ պարտ է պահել։ Զի այնուհետև ոչ 'ի բարկութիւն աստուածոց յառել զակն պէտք ինչ են, որ ոչ ինչ իսկ է, այլ յարդարութիւն և 'ի հաւա-տարմութիւն։ Վասնզի գեղեցիկ ասաց Ենիոս

Հաւատք դու վեհ սլացեալք 'ի թևս,
Արամազդայ ձայն երդմանց ես։

Ապա ուրեմն որ ստէ երդման, ստէ հաւատոց, զոր նախնիքն մեր ընտրեցին զի կացցէ՝ ըստ գրեցելումն 'ի ճառն Կատոնի, 'ի Կապիտոլիոն յանդիման մեծին Ա-րամազդայ։

Բայց ասէք. և ոչ Արամազդ ցասուցեալ աւելի ինչ վնասել ունէր Ռեգուղոսի, որպէս նա ինքն Ռեգու-ղոս անձամբ անձին վնասեաց։ Արդարև եթէ ոչ ինչ այլ չար գտանէր բաց 'ի կրելոյ զցաւ. իսկ զայդ ոչ եթէ միայն ոչ ծայրագոյն գրեն չար, այլ և ոչ չար լինել հաս-տատեն արժանահաւատ վկայութեամբ իմաստասէրք. և զի Ռեգուղոս վկայ եղև բանից նոցա ոչ փոքր, այլ մեծ յոյժ՝ որպէս կարծեմ, մի՛ բերիցէք աղաչեմ 'ի թշնամանել զայրն։ Զի զո՞ այլ խնդրեմք առաւել ար-ժանահաւատ քան զիշխանն հռովմէական ժողովըր-դեան որ առ ուխտապահութեան կամաւ մատնեցաւ 'ի չարչարանս։ Իսկ զոր ասէնն, Փոքունք 'ի չարեաց ըն-տրելիք, այս ինքն առաւել անպատեհն քան զթշուա-ռութիւն. միթէ կայցէ՞ չար ինչ մեծ ևս քան զանպա-տեհութիւն. եթէ 'ի մարմնոյ տգեղութեն այդ է խրտե-ցուցիչ, քանի՜պատիկ առաւել պարտի երևել խանգա-րումն և գարշութիւն տխեղծ հոգւոյ։

Վասն որոյ որ միանգամ ճշգրտագոյնս ճառեն զիրացս, միայն զայն ինչ իշխեն չար ասել՝ որ ինչ անպատեհն է. և որք մեղմագոյնս խօսին, տակաւին նոքա ևս ոչ ինչ յերկուանան ծայրագոյն չար ասել զնոյն։ Վասնզի և քերթողին այն ասացուած, Ով յուխտամոռ ես, և չե-

կից ընդ քեզ յուխտ զի ժխտես, յայն սակս արդարացեալ է. զի 'ի վարել ընդ Ատրեւսի՝ ըստ առն ասել պէտք եղեն: Ապա եթէ զայդ գործի առնուն 'ի ձեռս, որպէս թէ ոչ ինչ իցէ հաւատարմութիւնն զոր խոստանայ որ անհաւատարիմ անձին, զգոյշ լիցին՝ մի գուցէ խորշ թաքստի խնդրիցեն երդմնազանցութեան:

Գոյ և իրաւունք պատերազմական, և հաւատք երդման՝ զոր բազում անգամ պարտ է պահել ընդ թշնամւոյն. զի որ ինչ երդմամբ հաստատեցաւ այնպէս, մինչև մտաց ըմբռնել՝ եթէ պարտի կատարել, զայդ պարտ է պահել: Իսկ եթէ այլ ազգ ինչ իցէ, և չառնիցես զայն, չիք ինչ երդմնազանցութիւն: Զոր օրինակ եթէ աւարհարուաց ոչ վճարեսցես զպայմանեալն ըստ գլխոյ զգին՝ չիք ինչ խաբէութիւն, թէպէտ և յետ երդմանն չառնիցես զայդ: Վասնզի հուղկահարն կամ հէնն ոչ է 'ի համարի դէմ ընդդէմ պատերազմողաց, այլ հասարակաց թշնամի: Ընդ այնպիսումն ոչ հաւատ և ոչ հաստատութիւն երդման է:

Զի ոչ եթէ սուտ երդնուլն է երդմնազանցութիւն, այլ չառնելն զայն՝ զոր կամակար մտօք երդուեալ իցէ ոք, որպէս առ մեզս սահմանեալ ձեւով բանից՝ երդմնազանցութիւն է: Վասնզի գիտութեամբ ասաց Եւրիպիդէս.

Երդուայ լեզուաւ ես, միտքս է աներդումն [1]:

Իսկ Հռեգուղեայ չէր օրէն վեր 'ի վայր առնել երդմնազանցութե՛ զուխտ և զդաշն պատերազմական և թշնամական. զի ընդ արդար և ընդ օրինաւոր թշնամւոյ էր, որում հակառակ կային և բովանդակ օրէնք հրեշտակութեանց և այլ բազում իրաւունք հասարակաց: Եթէ չէր այդպէս, ոչ երբէք ծերակոյտն 'ի ձեռս տայր թըշնամեաց կապեալս զարս երևելիս:

Լ. Բայց Տ. Վետուրիոս, և Սպ. Պոստումիոս 'ի կրկին հիւպատոսութեան իւրեանց, քանզի 'ի պարտութիւն մատնեցան առ Կաւդին[illegible] լեգէոնք մեր ընդ լծով անցին յորժամ խաղաղութ[illegible] հաստատեցին ընդ Սամնիացիս, մատնեցան 'ի ձեռս [illegible]. զի առանց հրամանի ժողովրդեան և ծերակուտին արարեալ էին: Նու

1 Վրիպակ իմաստասիրութիւն հեթանոսական:

'ի նմին ժամանակի Տիբերիոս Կումիկլիոս, և Կ. Մե[illegible]նոս, որ հազարապետք էին յայնժամ ժողովրդեան, որովհետև նոցա բանիւն լեալ էր հաշտութիւն, մատնեալ եղեն, զի ցրեսցի խաղաղութիւնն՝ որ ընդ Սամնիտացիս: Նա այսր մատնութեան յորդորիչ և հեղինակ գտաւ նա ինքն Պոստումիոս՝ որ մատնեցաւն: Զնոյն արար բազում ամօք զկնի Կ. Մանկինոս. զի որոյ ուխտ խաղաղութեան հաստատեալ էր ընդ Նումանտացիս առանց հրամանի ծերակուտին, աղերս արկ յորդորական՝ զի մատնեսցի 'ի ձեռս նոցա, որպէս և Պ. Փուրիոս, և Սեքստոս Նուիղիոս 'ի խորհրդարանի ծերակուտին վճռեալ էին. և առեալ զխնդիրն՝ անձնատուր եղև 'ի թշնամիս անդր: Համեստագոյն գտաւ սա քան զԿ. Պոմպէոս, որ 'ի նմին գտեալ վիճակի՝ աղերս մատոյց, և այնպէս զանց արկին զօրինօքն: Նորանոր երևեալն օգտակար՝ զօրացաւ քան զհամեստութիւն. իսկ յառաջինումն սուտ երևոյթ օգտակարութեան յաղթահարեցաւ յերեսաց համեստութեան:

Բայց չէր պարտ, ասեն, օրինաւոր դրել, զի էր գործ բռնութեան՝ որպէս թէ մարթ ինչ իցէ առն քաջի ընդ բռնութեամբ անկանել: Նա առ իմն 'ի ծերակոյտ անդր երթայր, երբ հանդերձեալ էր առաւել անհաւանելի ցուցանել նոցա զգերեացն արձակուրդ: Որ առաւել պանծալին է 'ի նմա, զայդ ստգտանեք: Զի ոչ եթէ յիւր կարծիս յամառեցաւ, այլ յանձն էառ զդատ՝ զի լիցի կամօք ծերակուտին. որում եթէ ինքն չլինէր յորդոր, ապաքէն գերեալքն տուեալ լինէին անդրէն 'ի Պենացիս. և այնպէս Հռեգուղոս ողջանդամ կայր մնայր 'ի հայրենիսն: Այլ զի զայդ ոչ օգտակար վարկաւ հայրենեաց, վասն որոյ համեստ համարեցաւ ինքեան զայն ամենայն անցս կրել և զչարչարանս: Իսկ զոր ասենն, թէ որ ինչ կարի օգտակար իցէ՝ այդ լինի և համեստ, պարտ էր մանաւանդ ասել. արդէն իսկ է, և ոչ եթէ լինիցի: Վասն զի չիք ինչ օգտակար՝ որ ոչ համեստ իցէ. և ոչ եթէ վասն զի է օգտակար՝ համեստ գտանի, այլ զի է համեստ՝ գտանի և օգտակար:

ԼԱ. Վասն որոյ բազմապատիկ օրինակս անդ դժուարաւ ոք գտցէ և գովելի և գերապանծ քան զայս օրինակ: Այլ 'ի կարգի անդ բովանդակ գովութեան

Հռեգուղեայ այս մի ինչ է զարմանալոյ արժանի, զի լաւ համարեցաւ պահել զգերեալսն։ Քանզի այն զի ինքն յետս դարձաւ՝ զարդիս մեզ զարմանալի երևի. այլ զայնու ժամանակաւ չկարէր այլ ազգ ինչ առնել. վասն որոյ այս գովութիւն ոչ մարդոյն է՝ այլ ժամանակին։ Զի ոչ զայլ կարգ անխզելի 'ի հաստատութիւն հաւատարմութեան կամեցան ունել նախնիք մեր քան զերդումն։ Զայս յայտ առնեն օրէնք ԺԲ տախտակաց. զնոյն և նուիրական անուանեալքն. զնոյն և դաշինք ուխտից՝ որովք և ընդ թշնամին պահի հաւատարմութիւն. զնոյն յանդիմանեն առնեն ծանօթութիւնք և զննութիւնք համարակալաց, որք 'ի վեր քան զամենայն խնամով առնէին զդատաստանս երդմանց։

ԶԴ. Մանլիոս զորդի Լեւկոսի 'ի ժամանակին յորում՝ էր դիկտատոր 'ի դատ կոչեաց Մ. Պոմպոնիոս տրիբուն ժողովրդեան. զի յաւելեալ էր [illegible] անձին աւուրս սակաւս 'ի վարել զդիկտա[illegible]թիւն. մեղադիր ևս լինէր նմա, զի զորդին իւր [illegible] տոյ Տորկուատոս կոչեցաւ, տարագրեալ [illegible], պատուիրեալ էր գիւղաբնակ լինել։ Զ[illegible] որդին երիտասարդ եթէ ամբաստանեալ է [illegible]ր իւր, փութացաւ եհաս 'ի Հռոմ՝ որպէս ասեն, և ընդ այգն եկն 'ի տուն Պոմպոնիոսի. որում իբրև ազդ եղև, քանզի համարեցաւ՝ թէ նա առ զայրոյթ սրտին ընդդէմ հօրն չարախօսութիւն ունի մատուցանել, յարեաւ 'ի մահճացն և միայն ընդ միայն հրամայեաց գալ [illegible]նւոյն առ ինքն։ Իսկ նա իսկ և իսկ ընդ մտանելն մերկացեալ զսուսեր՝ երդուաւ անդէն սպանանել զնա եթէ ոչ երդումն տայցէ ինքեան զանց առնել զհայր իւրով։ Երդուաւ Պոմպոնիոս՝ առ ահին բռնադատեալ։ Ապա զիրսն առ ժողովուրդն եհան, և յայտ արար թէ զիարդ հարկ է ինքեան յետս կալ 'ի դատէն. և արձակեաց զՄանլիոս։ Այսչափ հզօր էր երդումն զայնու ժամանակաւ։ Այս այն Տիտոս Մանլիոս է, որ առ Անիենաւ կոչեցեալ զմենեակ Գաղղիացւոյն՝ զոր սպան հրաւիրեալ 'ի նմանէ 'ի մարտ, և զանուն ընկալաւ Տորկուատոս, այս է մանեկաւոր։ Ի սորա երրորդ հիւպատոսութեան Լատինք խորտակեցան և հալածական եղեն առ Վեսերաւ։ Այր մեծ ընդ առաջինս. որ որչափ

անյիշաչար գտաւ առ հայրն, նոյնչափ և խոտիւ անաչառ առ որդին ։

ԼԲ. Այլ զոր օրինակ Հռեգուղոս գովելի գտաւ 'ի պահել զերդումն, սոյնպէս տասնեքին նորա, զորս յետ կաննեան պատերազմի երդուեալս արձակեաց Աննիբաղ առ ծերակոյտն, զի թէ ոչ կարասցեն հաւանեցուցանել զծերակոյտն վասն դարձուցանելոյ զգերիս՝ ինքեանք դարձցին 'ի բանակ անդր՝ որում Պենացիք էին տիրեալ, ստգտանաց են արժանի՝ եթէ ոչ դարձան. զորոց ոչ ամենեքին միօրինակ պատմեն ։ Քանզի Պողիբիոս քաջ պատմագիր գրէ՝ թէ 'ի տասանց ազնուական արանց որք յայնժամ առաքեցան, ինունքն դարձան՝ չեղեալ զամագիւտ խնդրոյ իւրեանց առ 'ի ծերակուտէն. իսկ մին 'ի տասանց յետ սակաւ պահու ելոյն 'ի բանակէ՝ յետս դարձեալ որպէս թէ մոռացեալ ինչ ինչ, եկաց մնաց 'ի Հռովմ ։ Վասն զի դարձիւն 'ի բանակ անդր՝ ազատեալ յերդմանէ զանձն ասէր լինել. այլ ոչ ուղղութեամբ. քանզի խաբէութիւնն ոչ լուծանէ, այլ պնդէ զերդմնազանցութիւն ։ Ապա այդ էր անմիտ խորամանկութիւն՝ խեղաթիւր կերպարանեալ զխոհեմութիւն ։ Յաղագս որոյ վճռեաց ծերակոյտն, զի ուխտադրուժն այն խաբեբայ՝ կապանօք տարցի առ Աննիբաղ ։

Այլ այն է սքանչելի՝ զի ութ հազար արանց ունէր Աննիբաղ առ իւր, ոչ 'ի ճակատու ձերբակալեալս, և ոչ 'ի մահուն վտանգէ խուսափեալս, այլ թողեալս 'ի բանակի 'ի Պաւղոսէ և 'ի Վարրոնէ հիւպատոսաց ։ Զսոսա ոչ պարտ վարկաւ ծերակոյտն ազատել փրկանօք, մինչ դիւրաւ կարող էր զայդ առնել սակաւ դրամովք. որպէս զի տպաւորեսցի 'ի միտս զօրաց մերոց կամ յաղթել կամ մեռանել ։ Զայն լուեալ՝ բեկաւ լուծաւ սիրտ Աննիբաղայ, ասէ մատենագիրն, զի ծերակոյտն և ժողովուրդն Հռովմայ 'ի վիշտս անդ ձախողակս այնպէս վեհանձն երևեցաւ ։ Այսպէս յաղթին առաջի համեստութեան երևեալքն օգտակարք ։

Իսկ Ակիղիոս՝ որ յունարէն գրեաց զպատմութիւնն, բազում ասէ լինել զդարձեալսն 'ի բանակն նովին խաբէութեամբ ազատանալոյ յերդմանէն, զորս դատաւորքն ներքոյ արկին ամենայն վատանունութեան ։ Նախ

ճան տացուք այսց բանից. քանզի քաջայայտ է թէ չեն օգտակար. զի գործեալքն ամենայն վատ, նուաստ, մեղկ և սրտաբեկ ոգւով՝ են ապիրատ, գարշ և անպատեհ, որպէս լինէր և Հռեգուղին գործ, եթէ կամեցեալ էր նորա 'ի տան մնալ, կամ դատաստան արարեալ զգերեաց յօգուտ անձին և ոչ հասարակաց տէրութեան։

ԼԳ. Մնայ մեզ մասն չորրորդ, որ հայի 'ի վայելչութիւն, 'ի չափաւորութիւն, 'ի պարկեշտութի, 'ի ժուժկալութիւն և 'ի բարեխառնութիւն։ Արդ մի թէ մարթի՞ լինել օգտակար այնմ՝ որ հակառակ իցէ պարու այդպիսեաց և այսքանեաց առաքինութեանց։ Ապաքէն յԱրիստիպպոսէ Կիւրենեանք և Աննիկերեանք անուանեալքն փիլիսոփայք՝ զամենայն բարի 'ի հեշտութեան համարէին, և զառաքինութիւնն յայն սակս գովելի համարեցան՝ որպէս թէ իցէ հեշտացուցիչ սրտի։ Ի սոցա շրջանեն յառնէ Եպիկուրոս՝ նորին գոգցես վարդապետութեան սատար և յառաջեցուցիչ։ Ընդ սոսա ամենայն ձգամբ պարտ է մրցի՛լ եթէ կամք իցեն պահել և պահպանել զհամեստութիւն։

Որ եթէ ոչ միայն օգտակարութիւն, այլ ողջոյն իսկ կեանք երանութեան հաստատեալ է՝ որպէս Մետրոդորոս գրեաց, 'ի հաստատուն բարեկեցութե մարմնոյ և 'ի յոյս ակնկալութեան այդր բարեկեցութե, այդ օգտակարութիւն, և այն ծայրագոյն՝ որպէս ինքեանք վարկանէին, դիմամարտ գտանի համեստութե։ Վասնզի առ ինչ զառաջին տեղին տացուք խոհեմութեան. մի թէ առ 'ի խնդիր շրջել քաղցրութեանց յամենայն կողմանց։ Ո՛հ քանի՛ թշուառ ծառայութիւն է առաքինութե՝ սպասաւորել հեշտութեան։ Եւ զի՞նչ պաշտօն խոհեմութե. մի թէ քաղե՛լ իմաստութեամբ զհեշտութիւնս։ Համարեաց եթէ չիցէ այլ քան զայդ ախորժական. այլ զի՞նչ քան զայդ անպատեհ մարթ է զմտաւ ածել։ Եթէ ծայրագոյն չար զցաւն գրեսցէ, զի՞նչ տեղի ունիցի առ նմա արիութիւնն, որ է արհամարհութիւն ցաւոց և աշխատութեանց։ Որ թէպէտ և 'ի բազում տեղիս՝ որպէս և աստանօր, արիաբար իմն գոգցես խօսի Եպիկուրոս զցաւոյ, բայց չէ պարտ խնդրել թէ զի՞նչ ասիցէ, այլ թէ զի՞նչ 'ի ձայն է նմա ասել, որ զբարին 'ի հեշտութեան սահմանեաց, և զչարն

'ի ցաւս: Զոր օրինակ եթէ ունկն եղից նմա 'ի ճառել անդ նորա զժուժկալութենէ և զբարեխառնութենէ, բազում ինչ 'ի բազում տեղիս ասէ նա. այլ ըստ առակին՝ ջրով ամրացուցանէ: Վասն զի զիա՞րդ կարող է գովել զբարեխառնութիւն՝ նա որ զծայրագոյն բարիս դնէ 'ի հեշտութեան. քանզի բարեխառնութիւն թըշնամի է անառակութեանց. իսկ անառակութիւնք՝ արբանեակք հեշտութեան:

Սակայն և այնպէս յերիս յայտնիկ ազգս՝ որպէս և զիարդ մարթին, խորամանկութեամբ. թիկունս ատատանղեն: Զխոհեմութիւնն 'ի ներքս մուծանեն՝ իբրև զիտութիւն մատակարար հեշտութեանց և վանիչ ցաւոց: Զարիութիւնն անգամ իւիք օրինակաւ ծառայեցուցանեն՝ սահմանելով զայն լինել գործի անփոյթ առնելոյ զմահուամբ և կրելոյ զցաւս: Իսկ զբարեխառնութիւնն զխովլին 'ի մէջ առնուն, թէպէտ և ոչ դիւրաւ յաջողէ նոցա, բայց որպէս և զիարդ կարողասցին. զի ասեն՝ թէ գերազանցութիւն հեշտութեան բացբարձմամբ ցաւոց սահմանի: Արդարութիւնն մնայ յերերի, մանաւանդ թէ անկեալ դնի. նոյնպէս և ամենայն առաքինութիւնք երևեալք 'ի միաբանութեան և յընկերութեան ազգի մարդկան: Զի ոչ բարութիւն, ոչ ազատականութիւն, ոչ առատաձեռնութիւն, ոչ ինչ ընդհատ 'ի բարեկամութենէ մարթին լինել՝ եթէ ոչ ըստ ինքեան ըղձալի իցեն այսոքիկ, այլ առ հեշտութիւն և յօգտակարութիւն պարտ է պատշաճել:

ԼԴ. Ի սուղ բանիս ամփոփեսցուք որպէս ուսուցաք, եթէ չիք ինչ օգտակարութիւն որ հակառակ կայցէ համեստութեան, սոյնպէս զամենայն հեշտութիւն հակառակ գոլ ասեմք համեստութեան: Իսկ այնչափ առաւել կշտամբութեան արժանի դատիմ զԿալլիփոն և զԴինոմաքոս, որչափ զի սոքա լուծանել զկնճիռն կարծեցին՝ ընդ համեստութեան զօդեալ զհեշտութիւն, որպէս թէ ընդ մարդոյ զանասունն: Չընդունի զայդպիսի շաղկապ համեստութիւնն, այլ զարշի և 'ի բաց վանէ: Իսկ չէ մարթ վախճանի բարեաց և չարեաց, որ պարտի պարզ լինել, յաննմանեաց խառ[illegible] բարեխառնիլ:

Այլ զայսմանէ, քանզի ոչ փոքր ինչ է, [illegible] բազ-

մօք. այժմ 'ի նպատակ անդր ակնարկեսցուք։ Արդ թէ որում օրինակաւ արժան իցէ ընտրութիւն առնել իրաց, ուր ուրեք օգտակար երևեալն հակառակ գտանիցի համեստութեան, ըստ բաւականին ճառեցաւ վերագոյնդ։ Ապա եթէ և զկերպարան օգտակարութեան ունել կարծեսցի հեշտութիւնն, չմարթի լինել իմն զուգաւորութիւն ընդ նա և ընդ համեստութեան։ Օ ի առ շնորհել իմն մի հեշտութեան՝ զոգ իբրև համեմ իմն, այլ օգտակարութիւն անշուշտ ունի և ոչ մի։

Աւադիկ քեզ, Մարկոս որդեակ, առ 'ի հօրէ ընծայ, և այն ըստ իմում բանի՝ մեծ. այլ այնպիսի իցէ զի ընդունելի քեզ լիցի։ Թէպէտ և երեք այս գիրք՝ 'ի կարգի դասուց Կրատիպպեայ՝ իբրև հիւրք արժանիք հիւրընկալութեան գտանին, այլ զոր օրինակ եթէ իմ անձամբ եկեալ էր յԱթէնս, զոր և առնէի իսկ՝ եթէ ոչ 'ի կէս ճանապարհէ բարձրաբարբառ զիս յետս կոչէին հայրենիքս, առ ժամանակ մի և ինձ լսէիր, դարձեալ և այսպէս քանզի մատենիւքս առ քեզ մատեաւ իմ ձայն, ծախեա և 'ի սոսին զժամանակ ինչ ըստ կարի. և կարողացիս՝ որչափ և կամեսցիս։ Իսկ յորժամ ծանեայց եթէ ուրախ լինիս դու ընդ այս ազգ գիտութեան, յայնժամ և բերան 'ի բերան խօսեցայց ընդ քեզ հուպ ընդ հուպ, որպէս յուսամ, և 'ի հեռաստանէ՝ յորժամ մերձ ոչ իցես։ Իսկ արդ կեցցես Կիկերոնդ իմ, և կալ 'ի մտի՝ թէ սիրելի ես ինձ յոյժ յոյժ. այլ ևս քան զևս սիրելի լիցիս, եթէ խրախամիտ գտանիցիս ընդ այսպիսի արձանագրութիւնս և պատուիրանադրութիւնս։